

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tefsir Bilim Dalı

Doktora Tezi

SİDDÎK HASAN HÂN VE TEFSİRİ FETHU'L-BEYÂN

Sabğatullah TAYFUR
13932309

Danışman
Prof. Dr. Nurettin TURGAY

Diyarbakır 2018

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tefsir Bilim Dalı

Doktora Tezi

SİDDÎK HASAN HÂN VE TEFSİRİ FETHU'L-BEYÂN

Sabğatullah TAYFUR
13932309

Danışman
Prof. Dr. Nurettin TURGAY

Diyarbakır 2018

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri Fethu’l-Beyân” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimintamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimsadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin ...yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

16/03/2018

Sabğatullah TAYFUR

KABUL VE ONAY

Sabğatullah TAYFUR tarafından hazırlanan “**Sıddık Hasan Hân ve Tefsiri Fethu'l-Beyân**” adındaki çalışma, 16/03/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

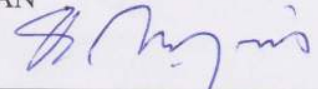
Prof. Dr. Ali AKAY (Başkan)

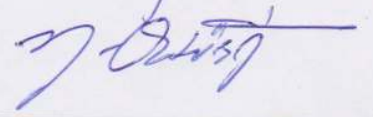
Prof. Dr. Nurettin TURGAY

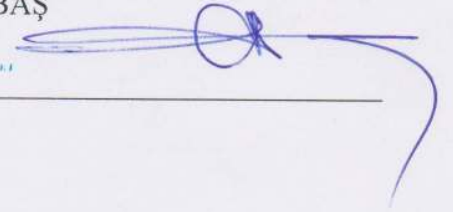
Doç. Dr. Davut IŞIKDOĞAN

Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üy. Ahmet AKBAŞ

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, insanlığı dünya ve âhirette ebedî saâdete erdirmek için Allah tarafından gönderilen kutsal bir kitaptır. Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığa vaad ettiği bu ebedî saâdete kavuşmak için ona göre amel etme gereği bulunmaktadır. Ona uygun bir şekilde amel etmek için de onun verdiği mesajları iyice anlamak gerekmektedir. Ne var ki Kur'ân-ı Kerîm'in nâzil olduğu dil olan Arapça, herkesin anlayabileceği bir dil değildir. Bunun için, indiği dönemden zamanımıza kadar İslâm âlimleri tarafından tefsir edilmiş ve orijinal dilinden çeşitli dillere tercüme edilmiştir. İslâm dünyasının her tarafında olduğu gibi Hindistan'da da bu tefsir ve tercüme faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüştür.

Sıddîk Hasan Hân (ö. 1307/1890), Hindistan'ın büyük âlimlerinden olup buradaki önemli İslâmî ekollerden olan ve selefî çizgide yer alan Ehl-i Hadis'in kurucularındandır. Arkasında muazzam bir ilim mirası bırakan Sıddîk Hasan Hân, İslâmî ilimlerin birçok dalında; Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere 222 eser yazmıştır. O, bu ilmî kişiliğinin yanında eğitim bakanlığı ve eyalet valiliği gibi üst düzey resmî görevlerde de bulunmuştur. Bu nüfuzunu kullanarak Hindistan'daki İslâmî oluşumları her zaman desteklemiş, medrese, kütüphane ve matbaalar kurmuştur. Bastığı dinî eserleri Hindistan ve Hindistan dışındaki hoca ve talebelere bedava dağıtmış ve bu alanda hiçbir masraftan kaçınmamıştır. İşte bu çalışmadaki amacımız onu, ilmî kişiliği ve İslâm kültürüne kazandırdığı ilim mirası açısından tanımak, tanıtmak ve en önemli eserleri arasında yer alan *Fethu'l-Beyân* adlı tefsirini Kur'ân ilimleri, rivayet, dirâyet vb. açılardan incelemektir.

Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından meydana gelmektedir. Giriş kısmında çalışmamızın konusunu ve amacını açıkladık. Nasıl bir yöntem takip ettiğimizi ve hangi kaynaklara başvurduğumuzu belirttik. Sıddîk Hasan Hân'ın hayatına, ahlakî ve ilmî kişiliğine, eserlerine, itikâdî ve fikhî mezhebine, hakkındaki

iddia ve çalışmalara yer verdik. Yaşadığı bölge olan Hindistan'ın İslâmiyet'le tanışma sürecini anlattık. Yaşadığı dönemde burada hâkim olan dinî ve siyasî durumu anlattık. Birinci bölümde *Fethu'l-Beyân*'ın özelliklerine, mukaddimesinde yer alan tefsir ilmiyle alakalı konulara ve başvurduğu kaynaklara değindik. İkinci bölümde *Fethu'l-Beyân*'ın rivayet boyutunu ele aldık. Bu çerçevede onun Kur'ân'ı; Kur'ân, sünnet, sahâbe sözü, kırâat, sebab-i nüzûl, mekkî-medenî özelliğı ile tefsir etme yöntemini bazı örnekler vererek tahlil ettik. Ayrıca nesih, hurûf-u mukataa ve muhkem-müşâbih gibi Kur'ân ilimleri konuları hakkındaki görüşlerini açıkladık. Üçüncü bölümde *Fethu'l-Beyân*'ın dirâyet boyutunu işledik. Bu kapsamda lugat, sarf, nahiv belâğat, kelâm, tarih, siyer ve fıkıh açısından Kur'ân'ı yorumlama metodunu izah ettik. Sonuç kısmında ise Sıddîk Hasan Hân ve *Fethu'l-Beyân* hakkında vardığımız düşünce ve kanaatlerimizi açıkladık.

Bu çalışmam boyunca hiçbir bilgi ve yol göstericiliğini benden esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Nurettin TURGAY başta olmak üzere, zaman ayırıp tezimi okuma ve gerekli düzeltmelerde bulunma zahmetine katlandıkları için Prof. Dr. Ali AKAY, Doç. Dr. Davut IşIKDOĞAN, Doç. Dr. Mahmut ÖZTÜRK, Dr. Öğr. Üy. Ahmet AKBAş ve diğeri hocalarıma sonsuz minnet ve şükran borçlu olduğumu ifade etmek istiyorum.

Sabğatullah TAYFUR

Diyarbakır 2018

ÖZET

Çalışmamızın konusu, Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri *Fethu'l-Beyân*'dır. Bu çalışmadaki amacımız Sıddîk Hasan Hân'ı ve tefsiri *Fethu'l-Beyân*'ı değişik açılardan tanımak ve ilim dünyasına tanıtmaktır. Çalışmamız bir giriş, üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmamızın konusunu, amacını, yöntemini ve kaynaklarını açıkladık. Sıddîk Hasan Hân'ın hayatına, ilmî kişiliğine, hakkındaki iddia ve çalışmalara yer verdik. Yaşadığı yer olan Hindistan'ın İslâmiyet'le tanışmasını, yaşadığı bölgenin dinî ve siyasî durumunu anlattık. Birinci bölümde *Fethu'l-Beyân*'ın özelliklerine, mukaddimesinin içeriğine ve kaynaklarına değindik. İkinci bölümde *Fethu'l-Beyân*'ın rivayet boyutunu ve ondaki Kur'ân ilimleri konularını ele aldık. Üçüncü bölümde *Fethu'l-Beyân*'ın dirâyet boyutunu işledik. Sonuç kısmında ise çalışmamız boyunca elde ettiğimiz bilgileri özet halinde bir araya getirip hangi sonuca vardığımızı açıkladık. Bu çalışma neticesinde; Hindistan'ın İslâmiyet'le tanıştıktan sonra önemli bir ilim merkezi haline geldiğini, Sıddîk Hasan Hân'ın buranın önemli ilmî şahsiyetleri arasında yer aldığını, hayatını ülkedeki İngiliz sömürgeciliğine karşı İslâmiyet'i yaymaya adanmış olduğunu gördük. Onun, en önemli eserleri arasında yer alan *Fethu'l-Beyân*'ı Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe-i kirâm ve bu nesli takip eden İslâm âlimlerinden gelen rivayetlerle beraber seleflik düşüncesini esas alarak telif ettiği sonucuna vardık. Başkalarından aşırı bir şekilde nakilde bulunduğu, eserlerinin hata ve çelişkiler içerdiği gerekçesiyle ilmî kişiliğine yöneltelen olumsuz eleştirilerin haklılık payı bulunsa da birçoğunun doğruyu yansıtmadığı kanaatine vardık.

Anahtar Sözcükler

Sıddîk Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, Tefsir, Metot, Hindistan

ABSTRACT

The subject of our work is Siddîq Hasan Khân and his Tefsir which *Fethu'l-Beyân*. Our aim in this study is to introduce Siddîq Hasan Khân and his tefsir's *Fethu'l-Beyân* from different angles and to introduce them to the world of science. Our work consists of an introduction, three parts and a result part. We explained the purpose, the method and resources of our work in the introduction. We have included the claims and studies about Siddîq Hasan Khân's life, his scientific personality. We described that India, the place where he lived met with Islam, the religious and political situation of the region he lived in. In the first part, we have talked about the properties of *Fethu'l-Beyân*, the content and sources of its preface. In the second part, we have discussed the riwayat dimension of *Fethu'l-Beyân* and the Qur'ân's sciences issues on it. In the third part we have dealt with the riwayat dimension of *Fethu'l-Beyân*. In the part of conclusion we summarize the information we obtained during our work and explain with consequences we have. As a result of this study; we have seen and India has become an important center of knowledge since it met Islam, that Siddîq Hasan Khân is one of important scientific personalities of this place, and that he has devoted himself to spreading Islam against the British colonialism in the country. Among his most important works, is *Fethu'l-Beyân*, we have come to the conclusion that the Saint Propheth (PBUH), composition of Prophet and the riwayat from Islamic scholars who follow this generation, he take a base on the idea of selefi. In many of his works, we have convinced that many of criticisms that directed towards scientific personality, but that many of them do not reflect the truth, because they are extremely naked from others and that their works contain mistakes and contradictions.

Keywords

Siddiq Hasan Khân, *Fethu'l-Beyân*, Tefsir, Method, India

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
TABLO LİSTESİ	XI
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1
1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI	1
2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	2
3. ÇALIŞMANIN METODU VE KAYNAKLARI	4
4. SİDDÎK HASAN HÂN VE YAŞADIĞI BÖLGE	7
4.1.Hayatı ve İlim Tahsili	7
4.2. Yaptığı Hizmetler	10
4.3. Ahlakı ve İlmî Kişiliği	12
4.4. Düşünce Yapısı	18
4.4.1. İtikadî Mezhebi	18
4.4.2. Fıkîhî Mezhebi	22
4.5. Şevkanî ve İbn Teymiyye'den Etkilenmesi	24
4.6. Hakkındaki İddialar.....	25
4.6.1. Leknevî'nin İddiaları.....	25
4.6.2. Batılı Müsteşriklerin İddiaları	28
4.6.3. Hakkındaki İddiaların Değerlendirilmesi	29
4.7. Hakkındaki Çalışmalar	34
4.7.1. Türkiye'deki Çalışmalar	34
4.7.2. Türkiye Dışındaki Çalışmalar	36
4.8. Yaşadığı Bölgenin Durumu.....	38

4.8.1. Hindistan'ın İslâmiyet'le Tanışması	38
4.8.2. Yaşadığı Bölgenin Dinî Durumu	40
4.8.2.1. İslâmî Ekoller	41
4.8.2.1.1. Ehl-i Hadis Ekolü	41
4.8.2.1.2. Diyobend Ekolü	43
4.8.2.1.3. Ehl-i Kur'ân Ekolü	44
4.8.3. Yaşadığı Bölgenin Siyasî Durumu	45

BİRİNCİ BÖLÜM

FETHU'L-BEYÂN VE KAYNAKLARI

1.1. FETHU'L-BEYÂN'IN ÖZELLİKLERİ.....	47
1.1.1. Fethu'l-Beyân'ın İsmi	50
1.1.2. Fethu'l-Beyân'da İzlenen Metot	52
1.2. FETHU'L-BEYÂN'IN MUKKADDİMESİ VE İÇERİĞİ.....	55
1.2.1. Tefsir ve Te'vîl.....	56
1.2.2. Selef Tefsirinin Özellikleri.....	58
1.2.3. Sahâbe ve Tabiînden Sonra Tefsir İlminin Durumu	60
1.2.4. Tefsirin Kabul Şartları.....	61
1.2.5. Tefsir Çeşitleri.....	62
1.2.6. Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsirin Fazileti	63
1.3. FETHU'L-BEYÂN'IN KAYNAKLARI	64
1.3.1. Tefsir Kaynakları	64
1.3.1.1. Sahâbî Müfessirler	65
1.3.1.1.1. İbn Mes'ûd	66
1.3.1.1.2. İbn Abbâs	67
1.3.1.2. Tâbiî Müfessirler	79
1.3.1.2.1. Mücâhid b. Cebr	79
1.3.1.2.2. Hasan Basrî	70
1.3.1.2.3. Katâde b. Di'âme	71
1.3.1.3. Diğer Müfessirler	72
1.3.1.3.1. Taberî	72
1.3.1.3.2. İbn Ebî Hâtim.....	73
1.3.1.3.3. Vâhidî.....	75

1.3.1.3.4. Zemahşerî	77
1.3.1.3.5. İbn Atiyye	78
1.3.1.3.6. Râzî	78
1.3.1.3.7. Kurtubî	79
1.3.1.3.8. İbn Kesîr	81
1.3.1.3.9. Süyûtî	82
1.3.1.3.10. Şevkânî	83
1.3.2. Hadis Kaynakları	87
1.3.2.1. Ahmed b. Hanbel	87
1.3.2.2. Buhârî	89
1.3.2.3. Müslim	89
1.3.2.4. Tirmizî	90
1.3.3. Fıkıh Kaynakları	91
1.3.3.1. Mâlik b. Enes	91
1.3.3.2. İmâm Şâfî	92
1.3.4. Kelâm Kaynakları	93
1.3.4.1. İbn Teymiyye	93
1.3.4.2. İbn Kayyim	94
1.3.5. Dil Kaynakları	94
1.3.5.1. Ferrâ	94
1.3.5.2. Ebû Ubeyde	95
1.3.5.3. Zeccâc	96
1.3.6. Diğer Kaynakları	97

İKİNCİ BÖLÜM

FETHU'L-BEYÂN'DA RİVAYET VE KUR'ÂN İLİMLERİ

2.1. FETHU'L-BEYÂN'DA RİVAYET	104
2.1.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri	104
2.1.1.1. Lugavî Açıklamalar	104
2.1.1.2. İstilahî Açıklamalar	106
2.1.1.3. İ'râbî Açıklamalar	109
2.1.2. Kur'ân'ı Hadisle Tefsiri	111
2.1.2.1. Hadislerden Yaralanma Kriterleri	111

2.1.2.2. Hadislerden Yararlanma Amacı	112
2.1.2.2.1. Âyetteki İfadelerin Ne Anlama Geldiğini Tespit Etme	112
2.1.2.2.2. Âyetin Anlamı Destekleme	114
2.1.2.2.3. Âyet ve Hadis Arasında Mutabakat Sağlama.....	116
2.1.3. Kur'ân'ı Sahâbe ve Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri	118
2.1.4. Kur'ân'ı Kırâat Vecihleriyle Tefsiri.....	121
2.1.4.1. Kırâatları Naklederken Kullandığı Kalıplar.....	121
2.1.4.2. Kırâatlardan Yararlandığı Konular	123
2.1.4.2.1. Fiil Bâblarına İşaret Etme	123
2.1.4.2.2. İ'râb Analizlerini Yapma	126
2.1.5. Kur'ân'ı Sebeb-i Nüzûl ile Tefsiri	130
2.1.5.1. Sebeb-i Nüzûlü Naklederken Kullandığı İfadeler.....	131
2.1.5.2. Sebeb-i Nüzûlü Zikretme Amacı	133
2.1.5.2.1. Âyette Geçen Kelimelerin Anlamını Açıklama	133
2.1.5.2.2. Âyetin Anlaşılmasına Yardımcı Olma	135
2.1.5.2.3. Sebeb-i Nüzûlün Âyetin Umûmuna Engel Olmadığını Belirtme.	136
2.1.5.2.4. Âyetin Kimin Hakkında Nâzil Olduğunu Belirtme	139
2.1.6. Kur'ân'ı Mekkî-Medenî Özelliğiyle ile Tefsiri	140
2.1.6.1. Mekkî-Medenî Özelliğinin Âyetin Tefsirinde Belirleyici Olması	141
2.1.6.2. Âyet Tefsirinin Mekkî-Medenî Özelliğinde Belirleyici Olması	142
2.2. FETHU'L-BEYÂN'DA KUR'ÂN İLİMLERİ	144
2.2.1. Nesih Hakkındaki Görüşleri.....	145
2.2.1.1. Neshin Tanımı ve Özellikleri	145
2.2.1.2. Neshin İmkânı	147
2.2.1.3. Nesih ve İnsâ İlişkisi	147
2.2.1.4. Kur'ân ve Sünnet Arasında Nesih İlişkisi	149
2.2.1.5. Neshin Sonuçları	151
2.2.2. Hurûf-u Mukattaa Hakkındaki Görüşleri	152
2.2.2.1. Hurûf-u Mukattaa'nın Yorumlanamayacağını Savunan Görüş.....	153
2.2.2.2. Hurûf-u Mukattaa'nın Yorumlanabileceğini Savunan Görüş	155
2.2.2.3. Hurûf-u Mukattaa'ya Dair Yorumlar ve Bunlara Yönelik Eleştiriler	156
2.2.3. Muhkem ve Müteşâbih Hakkındaki Görüşleri.....	159

2.2.3.1. Muhkem ve Müteşâbihin Tanımı	159
2.2.3.2. Muhkem ve Müteşâbihe Dair Yorumlar ve Bunlara Yönelik Eleştiriler... ..	160
2.2.3.3. Muhkem ve Müteşâbih Örnekleri	161
2.2.3.4. Miktar Açısından Muhkem ve Müteşâbih	163
2.2.3.5. Müteşâbih Âyetleri Yorumlama Meselesi	164

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETHU'L-BEYÂN'DA DİRAYET

3.1. ALLAH'IN KUR'ÂN'DAKİ BAZI İFADELERİ TERCİH ETME SEBEBİNE İŞARET ETMESİ	167
3.2. KUR'ÂN'DAKİ İFADELERDEN KASTEDİLENİ BELİRTMESİ.....	168
3.3. ÂYETLERDEKİ ÇELİŞKİ VEHMİNİ GİDERMESİ.....	171
3.4. KUR'ÂN'DAKİ KELİMELERİN İSİMLENDİRME SEBEPLERİNE İŞARET ETMESİ	174
3.5. KUR'ÂN'DAKİ HİTAPLARIN MUHATAPLARINA İŞARET ETMESİ	175
3.6. KUR'ÂN'DAKİ TEKRARLARI DEĞERLENDİRMESİ.....	176
3.6.1. Kur'ân'da Tekrarın Olmadığını İleri Sürmesi	177
3.6.2. Kur'ân'daki Tekrarların Hikmetini Belirtmesi	178
3.7. DİLSEL AÇIDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM	180
3.7.1. Lügat İlmi Açısından.....	180
3.7.2. Sarf İlmi Açısından	183
3.7.3. Nahiv İlmi Açısından	184
3.7.3.1. İ'râb Analizinde Bulunması	186
3.7.3.2. Değişik Anlamlar İçin Kelimelere Eklenen Harflerin İşlevine İşaret Etmesi.....	188
3.7.3.3. Edatların İşlevine İşaret Etmesi	189
3.7.3.4. Atıf Harflerinin İşlevine İşaret Etmesi	190
3.7.3.5. Zamir ve İsm-i İşaretlerle İlgili Kurallara İşaret Etmesi	192
3.7.4. Belâgat İlmi Açısından	194
3.7.4.1. Me'ânî İlmi.....	195
3.7.4.2. Beyân İlmi.....	197
3.7.4.3. Bedî' İlmi	201
3.8. KELÂMÎ KONULAR AÇISINDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM	207

3.8.1. Âyetlerden Kelâmî Hükümler Çıkarması	207
3.8.2. Ehl's-Sünne ve'l-Cemâ'a Dışındaki Zümrelerin Görüşlerini Çürütmeye Çalışması	210
3.8.3. Bazı Kelâmî Görüşleri.....	212
3.8.3.1. Haberî Sıfatlar	212
3.8.3.2. Halku'l-Kur'ân.....	216
3.8.3.3. Kazâ ve Kader	217
3.8.3.3.1. Kazâ ve Kaderin Değiştirilmesi	218
3.8.3.4. Cehennem Azâbı	221
3.9. SİYER VE TARİHLE İLGİLİ KONULAR AÇISINDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM.....	224
3. 9.1. Beşâret (Hz. Muhammed (s.a.v.)'le Müjdeleme).....	224
3. 9.2. Garânîk Hadisesi	227
3.9.3. Ümmet-i Muhammed'in (s.a.v.) En Üstün Ümmet Oluşu	228
3.10. FIKHÎ KONULAR AÇISINDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM.....	230
3.10.1. İslâm Hukuku Kaynakları	230
3.10.2. Taklîde Yaklaşımı	233
3.10.2.1. Taklîdcilere Yönelttiği Eleştiriler	235
3.10.2.2. Taklîdin Geçersizliğine Dair Öne Sürdüğü Deliller	237
3.10.2.3. Taklîdin Meşrûluğu için Öne Sürülen Delilleri Çürütmesi	239
3.10.3. İctihada Yaklaşımı	240
3.10.3.1. İctihad ve Müctehid İçin İleri Sürdüğü Şartlar	241
3.10.4. Re'ye Yaklaşımı.....	242
3.10.5. İttibâ'ya Yaklaşımı.....	244
3.10.6. Âyetlerden Fıkhî Hükümler Çıkarması	246
3.10.7. Bazı Fıkhî Görüşleri.....	248
3.10.7.1. Örtünme	248
3.10.7.2. Zina Edenlerin Zina Edenlerle Evlenmesi	251
3.10.7.3 Cizye	252
SONUÇ.....	256
KAYNAKÇA	260

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: Hurûf-u Mukattaaanın Sıfatları ve Arap Harfleriyle Karşılaştırılması.....157

KISALTMALAR

<i>a.s.</i>	Aleyhisselâm
<i>b.</i>	Bin (Oğlu)
<i>bkz.</i>	Bakınız
<i>bnt.</i>	Bint (Kızı)
<i>byy.</i>	Basım Yeri Yok
<i>c.</i>	Cilt
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>DİA</i>	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
<i>drl.</i>	Derleyen
<i>h.</i>	Hicrî
<i>H.z.</i>	Hazreti
<i>krş.</i>	Karşılaştırınız
<i>ö.</i>	Ölüm
<i>m.</i>	Miladî
<i>M.Ü.</i>	Marmara Üniversitesi
<i>no</i>	Numara
<i>r.a.</i>	Radiyallâhû Anhû/Anhâ
<i>s.a.v.</i>	Sallallâhû Aleyhî ve Sellem
<i>s.</i>	Sayfa
<i>sy.</i>	Sayı
<i>TİC.</i>	Ticareti
<i>TDVY</i>	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
<i>thk.</i>	Tahkik
<i>trc.</i>	Tercüme
<i>tsz.</i>	Tarihsiz
<i>vb.</i>	Ve benzeri
<i>vd.</i>	Ve devamı

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN KONUSU VE KAPSAMI

Çalışmamızın konusu, Sıddîk Hasan Hân ve Tefsiri *Fethu'l-Beyân*'daki metodudur. Bu kapsamda onun hayatından, eğitim sürecinden, ders verdiği ve ders aldığı kişilerden söz ettik. Ahlakî ve ilmî kişiliğinden, itikâdî ve fikhî mezhebinden bahsettik. Bakanlık ve valilik düzeyinde resmî görevler yürütmesi hasebiyle eğitim, asayiş, sosyal hayat, vb. alanlarda yaptığı hizmetlere değindik. Aşırı bir şekilde nakilde bulunduğu, cümleleri olduğu gibi alıntılandığı, bu konuda titiz ve seçici davranmadığı, eserlerinin hata ve çelişkilerle dolu olduğu iddiaları ilgili kendisine yöneltilen eleştirilere ve bu konudaki bazı değerlendirmelere yer verdik. En çok etkilendiği âlimleri zikrettik. Türkiye ve Türkiye dışında hakkında yapılan çalışmalara yer verdik.

Hasan Hân'ın en önemli eserleri arasında yer alan *Fethu'l-Beyân*'ı değişik açılardan inceledik. İlk önce onun yazım sürecini, özelliklerini mukaddimesinde yer alan tefsir usûlü ve tarihiyle alakalı konuları ve müellifin bunlar hakkındaki görüşlerini zikrettik. *Fethu'l-Beyân*'ın nakil açısından zengin bir tefsir olması hasebiyle kaynakları kısmına geniş bir yer ayırdık. En çok yararlandığı âlimleri ve hangi konularda bunlardan faydalandığını başlıklar altında izah etmeye çalıştık.

Hasan Hân, Kur'ân'ı ilk önce Kur'ân'la tefsir etmektedir. Bir ayeti tefsir ederken diğer ayetlerde bununla alakalı açıklayıcı veya destekleyici bir bilginin bulunmaması durumunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetine başvurmaktadır. Bazen bu konuda sahâbe ve tâbiînin sözlerinden de faydalanmaktadır. Kırâat vecihleri, sebep-i nüzûl ve mekkî-medenî özelliği ile ilgili rivayetlere de çok önem vermekte ve sağlıklı bir tefsirin ortaya çıkması için bunları tespit etmenin çok önemli olduğunu ifade etmektedir. Bütün bunları örnekler halinde açıklamaya çalıştık. Keza Kur'ân

ilimleri konularından olan nesih, hurûf-u mukataa ve muhkem-müteşâbih hakkındaki görüşlerini de ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalıştık.

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'da Kur'an'daki âyetlerin anlamını açıklamak için lugat ve sarf ilimlerinden faydalanarak kelimelerin köküne işaret etmekte ve bunların asıl anlamı ile hâlihazırda ifade ettikleri anlam arasında bağlantı kurmaktadır. Ayrıca nahiv ilminden faydalanarak kelimelerin i'râbını ve cümle içerisinde ifade ettikleri anlamı izah etmektedir. Değişik anlamlar için kelimelere eklenen harflerin; edatların, bağlaçların işlevine ve cümleye nasıl bir anlam kattığına işaret etmektedir. O; kinâye, ta'rîz, teşbîh, mecâz ve isti'âre gibi Kur'an'daki belâğat vecihlerine işaret etmektedir. Bütün bunları örnekler halinde izah etmeye çalıştık.

Hasan Han, tarih ve siyer ilimleri kapsamında beşâret (Hz. Muhammed (s.a.v.)'le müjdleme), garânîk hadisesi, ümmet-i Muhammed (s.a.v.)'in en üstün ümmet oluşu hakkındaki görüşlerine yer verdik. O, *Fethu'l-Beyân*'da bazen Kur'an'dan kelâmî hükümler çıkarmaktadır. Bunları örnekler halinde izah ettikten sonra haberî sıfatlar, halku'l-Kur'an, kazâ ile kader ve cehennem azâbıyla ilgili kelâmî konulardaki görüşlerini zikrettik. Kur'an'dan çıkardığı fikhî hükümleri de örneklerle izah ettikten sonra İslâm hukuku kaynakları, taklîd, ictihâd, re'y, örtünme, zina edenlerin zina edenlerle evlenmesi ve cizye gibi fikhî konulara bakışını açıklamaya çalıştık.

2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu çalışmadaki en önemli amacımız Hasan Hân'ı ve *Fethu'l-Beyân* isimli tefsirini değişik açılardan araştırmak ve incelemek suretiyle ilim dünyasına tanıtmaktır. Bildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Hasan Hân ve eserleriyle alâkalı çalışmalar çok nadirdir. Çalışmamız bu açıdan önem arz etmektedir.

Hasan Hân'ın başka eserlerden yararlanma usûlü diğer müfessirlere nispetle değişiklik arz etmektedir. Zira o, diğer eserlerden faydalanırken çoğu zaman kaynak göstermeden paragrafın başından, ortasından ve sonundan parçalar halinde nakillerde bulunmaktadır. Bazen de aynı paragrafın yarısını kaynak belirtmeden, diğer yarısını da kaynak belirterek nakletmektedir. Kimi zaman da faydalandığı âlimlerin “قلت”

(*dedim*) ve “اقول” (*derim*) diye kişisel görüş belirttiği yerleri bile kendi düşüncesiymiş gibi alıp kullanmaktadır. Onun, bu şekilde nakilde bulunması bazen sayfaları bulmaktadır. Hasan Hân, bu yüzden çağdaşı olan Abdülhayy el-Leknevî (ö 1304/1883) ve bazı Batılı müsteşrikler başta olmak üzere birçok kişi tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. İşte bu çalışmadaki önemli bir amacımız da Hasan Hân’ın intihali andıran bu yöntemini ve ona yöneltlen eleştirileri tarafsız bir şekilde ele almaktır.

Hasan Hân’ın yaşadığı ülke olan Hindistan; sahâbe, tâbiîn ve tebe-i tâbiînin fetihlerinden sonra İslâm’ın önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Hasan Hân’ın yaşadığı dönem olan 19. yüzyıl, İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan’da hüküm sürdüğü bir döneme denk gelmektedir. İngilizlerin hâkimiyetinden kurtuluşun sadece Kur’ân-ı Kerîm ve hadislere sarılmakla olacağını düşünen bölge ulemâsı söz konusu dönemde Hindistan tarihinde eşine rastlanmamış bir İslâmî direniş başlatmış ve İslâmî ilimlerin muhtelif alanlarında eserler yazmaya ve yaymaya çalışmışlardır. Bu süreçleri araştırıp incelemek, Hasan Hân’ı daha iyi tanımamız ve İslâm tarihini daha iyi anlamız açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmadaki bir diğer amacımız da selefliğin düşünce yapısı hakkında bilgi sahip olmaktır. Zira Hasan Hân Hindistan’da selefliğin önde gelen mümessilleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla onun en önemli eserleri arasında yer alan *Fethu’l-Beyân*’daki düşüncelerini bilmek, az da olsa seleflik düşüncesini öğrenme fırsatını sunmaktadır. Çalışmamız bu açıdan da önem arz etmektedir.

Fethu’l-Beyân’ın en önemli özelliği hemen hemen her âyetin Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe, tâbiîn ve bunlardan sonra gelen âlimlerin rivayetleriyle Kur’ân’ın tefsir edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu tefsiri baştan sona okumak, asr-ı saâdetten Hasan Hân dönemine kadar ki âlimlerin Kur’ân hakkında görüşlerini öğrenmemize yardımcı olmaktadır.

Fethu’l-Beyân rivayet açısından zengin olduğu gibi dirâyet açısından da zengin bir tefsirdir. Zira Hasan Hân, Kur’ân’ı dilsel açıdan titiz bir şekilde tefsir etmiştir. Özellikle ondaki değişik belâğat vecihlerini göstermeye ve açıklamaya çalışmıştır. Muhtelif, muhtelif ilimlerden faydalanarak âyetlerden kelâmî ve fikhî

hükümler çıkarmış, bazı Kur'ân ilimleri konuları hakkında görüş belirtmiştir. Bütün bunları inceleyip kayda geçirmek suretiyle müfessirler arasında Hasan Han'ın, tefsirler arasında ise *Fethu'l-Beyân*'ın konumunun bilinmesine katkı sunmak, bu çalışmadaki amaçlarımız arasında yer almaktadır.

3. ÇALIŞMANIN METODU VE KAYNAKLARI

Bu çalışmamızda Türk Dil Kurumu yazım ve noktalama kuralları ile Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tez yazım kurallarına uymaya özen gösterdik. Arapça kökenli kelimelerin yazımı konusunda *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ni esas aldık. Âyetleri örnek verirken genellikle i'râblarına, içindeki kelimelerin kök ve vezinlerine işaret ettiğimiz için meâlleriyle beraber Arapçasını da yazdık. Çok uzun olan ve konuyla doğrudan alakalı olmayan âyetlere dipnotta yer verdik. Çalışmamızda geçen Arapça ifadelerin anlamını parantez içerisinde verdik. İsmi uzun olan ve sık sık atıfta bulunduğumuz eserlerde müstakil bir anlam ifade edecek şekilde kısaltmalara gittik.

Sıddîk Hasan Hân'a "Hasan Hân" bazen de "müellif" şeklinde atıfta bulunduk. Çalışmamızda ismi geçen şahıslardan tespit edebildiklerimizin hicrî ve miladî olarak ölüm tarihlerini verdik.

İhtiyaç duyduğumuz bilgileri aslî kaynaklardan almaya gayret ettik. İstenen bilgileri bunlarda bulamadığımız takdirde ikinci derecedeki kaynaklara başvurduk. Âyetlerin meâli konusunda Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrâhîm Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrırcı'nın hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli* ile Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in hazırladığı *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*'inden faydalandık.

Hasan Hân birçok eserinde hayatını anlatmaktadır. Bunların bir kısmı Urduca bir kısmı Farsça bir kısmı da Arapça'dır. İslâm âlimlerinin biyografisini içeren *et-Tâcü'l-Mükellel* ve ilimler ansiklopedisi olan *Ebcedü'l-'Ulûm* Arapça'dır. Hayatını en iyi o bildiği için bununla ilgili kronolojik bilgiler için öncelikle bu iki eserden faydalandık. Ahkakı, ilmî kişiliği, yaptığı hizmetler ve hayatıyla alakalı diğer bilgiler için Hayruddîn Nu'mân b. Mahmûd b. Âlûsî'nin (ö. 1317/1899) *Cilâü'l-'Ayneyn fî Mühâkemeti'l-Ahmedeyn*, Abdürrezzâk Baytâr'ın (ö. 1335/1917) *Hilyetü'l-Beşer fî*

Târîhi Karnî's-Sâlisi 'Aşer, Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî'nin (ö.1372/1953) *Cühûdün Mukaddese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara*, Abdülhây b. Fahriddîn el-Hasenî'nin (ö. 1380/1960) *el-Î'lâm bi men fî Târîhi'l-Hind mine'l-A'lâm*, Muhammed Mücâhid'in (ö. 1401/1980) *el-A'lâmü's-Şarkıyye*, Ömer Rıdâ Kehhâle'nin (ö. 1407/1987) *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Abdülmu'îd Selefi'nin *es-Seyyidü'n-Nevvâb Sıddık Hasan Hân el-Buhârî Beyne'l-Mu'ârada ve't-Te'yîd*, Ahter Cemâl Muhammed Lokmân'ın *es-Seyyid Sıddık Hasan Ârâühü'l-İ'tikâdiyye ve Mevkifuhû min 'Akîdeti's-Selef*, Ali b. Ahmed el-Ahmed'in *Da'vetü's-Şeyh Sıddık Hasan Hân ve İhtisâbühû* adlı eserlerine başvurduk.

Hindistan'ın İslâmiyet'le tanışması ve Hasan Han'ın yaşadığı bölgenin dinî ve siyasî durumuyla ilgili bilgiler için Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzürî'nin (ö. 279/892) *Fütûhu'l-Büldân*, Muhyiddîn el-Elvâî'nin *ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyeye*, Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund'un *Hindistan Tarihi*, Aziz Ahmed'in *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, Halid Zaferullah Daudî'nin *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, Abdülhamit Birişik'in *Hind Altkitası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri* adlı eserlerinden ve Azmi Özcan'ın “*İngiliz Doğu Hindistan Şirketi*” başlıklı ansiklopedi maddesine başvurduk.

Kelimelerin lugavî anlamları için Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 666/1267) *Muhtârü's-Sihâh*'ı, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisânü'l-'Arab*'ı, Zebîdî'nin (ö. 1205/1790) *Tâcu'l-Arûs*'undan faydalandık.

Sarf ve Nahiv İlmiyle alakalı bilgiler için Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk'ın (ö. 381/991) *'İlelü'n-Nahv*, İbn Hâcib'in (ö. 646/1248) *Emâlî İbn Hâcib*, Salâhuddîn Ebû Saîd Halîl ed-Dımaşkî'nin (ö.761/1360) *el-Füsûlü'l-Müfîde fî'l-Vâvi'l-Mezîde*, Cürcânî'nin (ö. 718/1078) *el-Miftâh fî's-Sarf*, Abdurrahmân b. Ali b. Sâlih el-Mekûdî'nin (ö. 807/1405) *Şerhu'l-Mekûdî 'ale'l-Elfiyye*, Muhammed b. Abdülmün'im el-Cevcerî'nin (ö. 889/1484) *Şüzûrâtü'z-Zehab*, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî'nin (ö. 1094/1683) *Kitâbu'l-Külliyât* adlı eserlerine başvurduk.

Kur'ân'ın belağatı ile ilgili daha çok Celâluddîn Muhammed b. Sa'diddîn Hatîb el-Kazvî'nin (ö. 273/886) *el-Îdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa*, Nasurullâh b.

Muhammed el-Cezerî'nin (ö. 630/1233) *el-Câmi'u'l-Kebîr fî Sinâ'ati'l-Manzûm mine'l-Kelâm ve'l-Mensûr*, Abdülhamîd b. Hibbetüllâh İzzuddîn'in (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî'nin (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-Erib fî Fünûni'l-Edeb*, Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-A'sâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, Seyyid Ahmed el-Hâşimî'nin (ö. 1362/1943) *Cevâhirü'l-Belâğa* adlı eserlerinden faydalandık.

Kelâmî konularda Muhammed b. İbrahîm b. Sa'dillâh b. Cemâ'a'nın (ö. 728/1328) *Kat'u'd-Delîl fî Kat'i Hiceci Ehli't-Ta'tîl*, Muhammed b. İbrâhîm el-Kâsımî'nin (ö. 840/1436) *el-'Avâsim ve'l-Kavâsim fî'z-Zebbi 'an Sünneti Ebi'l-Kâsım*, Saîd b. Ali b. Vehf el-Kahtânî'nin (ö. 1416/1995) *'Akîdetül-Müslim fî Dav'i'l-Kitâbi ve's-Sünne*, Seyyid Sâbık'ın (ö. 1421/2000) *el-'Akâidü'l-İslâmiyye*, Sefer b. Abdirrahmân el-Havâlî'nin *Menhecü'l-Eşâ'ire fî'l-'Akîde* adlı eserleri ile Halit Ünal'ın "Aslah", İrfan Abdülhamid'in "Cebriyye", İlyas Çelebi'nin "Sıfat", Mehmet Aydın'ın "Beşâirü'n-Nübüvve" başlıklı ansiklopedi maddelerine müracaat ettik.

Kur'ân tefsiriyle alâkalı olarak çalışma konumuz olan Hasan Hân'ın *Fethû'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'ân* isimli tefsiri başta olmak üzere İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1414) *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs*, İbn Âşûr'un (ö. 1284/1868) *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* ve Reşîd Rızâ'nın (ö. 1865/1935) *Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm* adlı eserlerinden istifade ettik.

Tefsir usûlüyle ilgili bilgiler için en çok Muhammed Hüseyin ez-Zehebî'nin (ö.1397/1977) *et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn*, Mennâ' el-Kattân'ın (ö.1420/1999) *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Ahmed Muhammed Ma'bed'in (ö. 1430/2009) *Nefehâtün min 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Safâ'nın *'Ulûmu'l-Kur'ân min Hilâli Mukaddimâti't-Tefâsîr*, Abdullâh b. Yûsuf el-Anzî'in *el-Mukaddimâtu'l-Esâsiye fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserlerinden yararlandık.

Çalışmamızda zikredilen veya atıfta bulunulan hadisler için Kütüb-i Sitteye başvurduk. Bazen de Tabarânî'nin (ö. 305/918) *el-Mu'cemü'l-Kebîr* ve Beğavî'nin (ö. 516/1095) *Şerhu's-Sünne* adlı eserlerinden istifade ettik.

Hadis usûlü ile ilgili bilgiler için de Zeynüddîn b. Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî'nin (ö. 265/879) *es-Sikât min Men Lem Yeka' fî'l-Kütübi's-Sitte*, İbn Hibbân Muhammed el-Büstî'nin (ö. 354/965) *es-Sikât*, Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî'nin (ö. 876/1471) *Nüzhetü'n-Nazar*, Abdülhak b. Seyfiddîn el-Buhârî ed-Dihlevî'nin (ö. 1052/1642) *Mukaddimetün fî Usûli'l-Hadîs*, Hasan Muhammed el-Müşât'ın *et-Takrîrâtü's-Seniyye*, Nuruddîn 'İtr'in *Menhecü'n-Nakdi fî 'Ulûmi'l-Hadîs* adlı eserlerinden yararlandık.

Fıkıh ve fıkıh usûlüyle alakalı konularda en çok İbrahîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *et-Tebşıra fî Usûli'l-Fıkıh*, Cüveynî'nin (ö. 478/1085), *et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkıh*, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî'nin (ö. 684/1285) *Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *Teşnîfü'l-Mesâmi' bi Cemi'l-Cevâmi'*, Şevkânî'nin (ö. 1250/1826), *İrşâdu'l-Fuhûl*, Abdülvahhâb Hellâf'ın (ö. 1375/1956), *İlmu Usûli'l-Fıkıh*, Süleymân b. Abdilkavî es-Sarsarî'nin *Şerhu Muhtasari'r-Ravza* adlı eserlerine başvurduk.

Çalışmamızda ismi geçen kişiler hakkındaki bilgiler için en çok Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-Kebîr*, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târîhu Bağdâd*, İbn Hallikân'ın (ö. 608/1211) *Vefeyâtü'l-A'yân*, İbn Esîr'in (ö. 630/1233), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî'nin (ö. 748/1374) *Târîhu'l-İslâm ve Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Ziriklî'nin (ö. 878/1974) *el-A'lâm* adlı biyografi eserlerine başvurduk.

4. SİDDÎK HASAN HÂN VE YAŞADIĞI BÖLGE

4.1. Hayatı ve İlim Tahsili

Hasan Hân'ın ismi ve nesebi, Ebû't-Tayyib Sıddîk b. Hasen b. Ali b. Lutfillâh el-Hüseynî el-Buhârî el-Kınnevcî'dir. Hz. Alî (r.a.)'nin oğlu Hz. Hüseyin'in neslinden gelmektedir. 1248/1832 yılında, Cemâziye'l-Evvel ayının on dokuzuna denk gelen bir Pazar günü Hindistan'ın en eski ve o zamanki şehirlerinin en büyüğü

olan Kınnevc'in Bans Ber'li köyünde dünyaya gelmiştir. Daha sonra ailesiyle birlikte Kınnevc'e taşınmış ve orada altı yaşında iken babasını kaybetmiştir.¹

O, Kur'an-ı Kerim'i yaşadığı beldenin hocalarından, diğer ilimleri ise civar beldelerdeki âlimlerden öğrenmiştir. Özellikle kardeşi Ahmed b. Hasen'den çok istifade etmiş, onun yanında Kur'an-ı Kerim'in bazı cüzlerini; Farsça, sarf, nahiv, belâğat ve mantık ilimlerini okumuştur. Daha sonra Ferhâbâd'a gitmiş ve burada Şeyh Muhammed Hüseyin eş-Şâhcânfüri'nin yanında *Kâfiye*'yi, diğer bazı âlimlerden ise *Şerhu's-Şemsiyye*, *Reddül-Muhtar* ve *Mişkâtü'l-Mesâbih* adlı kitapları okumuştur. Ferhâbâd'dan sonra Kanbûr'a geçen Hasan Hân, burada Muhammed Muhibbullâh Bânî ve Muhammed Murâd el-Buhârî'den ders almıştır.² Hasan Hân, 1853 yılında Kanbûr'dan Hindistan'ın başkenti ve oradaki Sünnî toplumun hilâfet merkezi olan Delhi'ye göç etmiştir. Burada değişik âlimlerinden aklî, naklî ve edebî ilimler tahsil etmiştir.³ Burada Hindistan müftüsü olan Şeyh Muhammed Sadruddîn Hân'ın yanında *Tefsiru'l-Beydâvî* ve *Sahîhu'l-Buhârî*'nin bir kısmı başta olmak üzere birçok kitap okumuş ve ondan icâzet almıştır.⁴

Hasan Hân, ailesinin geçimini sağlamak için 1855 yılında Hindistan'ın bir diğer şehri olan Bhopal'a geçmiştir. Burada da ilimle uğraşmış, kitap yazmış ve birçok kişiye ders vermiştir. Bhopal Müftüsü Şeyh Zeynülâbidîn'in yanında Müslim'in *el-Câmiu's-Sahîh*'ini; Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünen*'lerini; Şevkânî'nin *ed-Derâriyyü'l-Mudîe Şerhu'd-Düreri'l-Behiyye*'sini okumuş ve ondan icâzet almıştır. Hasan Hân, burada Şeyh Zeynülâbidîn'in kardeşi olan Şeyh Hüseyin b. Muhsin es-Seb'î'nin yanında da İmam Mâlik'in *el-Muvatta*'sını, İbn Hacer'in *Bülûğu'l-Merâm*'ını, Tirmizî'nin *Şemâil*'ini, Ebû Dâvud'un *Sünen*'ini, Şeyh Saîd

¹ Zekî Muhammed Mucâhid, **el-A'lâmü's-Şarkıyye**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994, c. 1, s. 385; Ömer Rıdâ Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c. 2, s. 425; Abdülhayy b. Fahriddîn el-Hasenî, **el-İ'lâm bi men fi Târîhi'l-Hind mine'l-A'lâm**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, c. 1, s. 1247.

² Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1247; Ahter Cemâl Muhammed Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan Ârâühü'l-İ'tikâdiyye ve Mevkifuhû min Akîdeti's-Selef**, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1988, c. 1, s. 19-20.

³ Hayruddîn Nu'mân b. Mahmûd b. Âlûsî, **Cilâü'l-Ayneyn fi Mühâkemeti'l-Ahmedeyn**, Matbaatü'l-Medenî, Medine 1981, s. 30; Sıddîk Han b. Hasan b. Ali b. Lutfillâh el-Hindî, **et-Tâcü'l-Mükellel**, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, Katar 2007, s. 535-536; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 20.

⁴ Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1247; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 38.

Sünbül'ün *Evveliyât*'ını ve Muhammed b. Nâsır el-Hâzîmî'nin *Müselâlat*'ını okumuştur. Burada Şeyh Muhammed Ya'kûb ed-Dihlevî'nin yanında da tefsir ve hadis başta olmak üzere birçok ilim tahsil etmiş ve ondan icâzet almıştır. Bhopal'da Şeyh Muammer Abdülhak el-Banârsî başta olmak üzere birçok âlimden daha ders alan Hasan Hân, Aden kadısı Yahyâ b. Muhammed el-Hazîmî, Bağdat Müftüsü Nu'man Hayruddîn el-Âlûsî ve Şeyh Zülfikâr Ahmed gibi âlimlere de ders vermiştir.⁵

Hasan Hân Bhopal'da bu ilmî faaliyetlerinin yanında resmî olarak Bhopal tarihini yazma memurluğunu ve gönüllü olarak da imamlık görevini yerine getirmiştir. Fakat 1857 yılında fikhî bir münakaşa sonucu memurluktan azledilmiş, bundan dolayı Kanfûr beldesine geçmiştir. Burada da ilmî faaliyetlerini sürdürmüş, halkı İngiliz hükûmeti aleyhine bilinçlendirmiş ve Hindistan genelinde büyük bir cihad hareketi başlatmıştır. Daha sonra tekrar Bhopal'a gelmiş ve buranın valisi İskender Cihân'ın yardımcılığını yapmaya başlamıştır. Bu arada yarıda bıraktığı Bhopal tarihini de yazmaya devam etmiştir. Daha sonra eğitim bakanlığına getirilmiştir. 1868 yılında Vali İskender Cihân ölmüş onun yerine kızı Şâhchihân Begüm geçmiştir.⁶ Hasan Hân görevi gereği Bhopal'ın bu yeni valisiyle sık sık görüşüyordu. Hindistan'daki İngiliz hükûmeti Vali Şâhchihân Begüm'e, devlet işlerinde yardımcı olması için başarılı bir kişiliğe sahip olan Hasan Hân'la evlenme önerisinde bulunmuştur. Bunun üzerine 1871 yılında Hasan Hân ve Şâhchihân Begüm evlenmişlerdir. Şâhchihân Begüm ona mutemetlik görevi ve bir kısım haraç toprakları vermiştir. İngiliz hükûmeti de ona çok değer vermiş ve onu önemli görevlere getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin o zaman ki Padişahı Sultan Abdülhamîd de kendisine ikinci dereceden mecidî nişanı göndererek hem evlilik hem de atandığı görevler için onu tebrik etmiştir. Hasan Hân daha sonra eserlerinde Vahhâbî zihniyetini yayma, halkı cihada teşvik etme, İngiliz hükûmeti aleyhine isyana çağırma ve hükûmetteki yetkilerini arttırma amacıyla devletin üst düzey yetkilisi

⁵ Hasan Hân, **et-Tâcü'l-Mükellel**, s. 536; Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1247; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 37.

⁶ Bkz. Azmi Özcan, "Şâhchihân Begüm", **DİA**, TDVY., İstanbul 2000, c. 38, s. 252-253.

olan eşini örtünmeye zorlama bahaneleriyle İngiliz hükümeti tarafından görevden azledilmiş ve ona verilmiş bütün rütbe, unvan ve nişanlar geri alınmıştır.⁷

Hasan Hân, elli dokuz yaşındayken 1889 yılında, Cemâziye'l-Âhir ayının yirmi dokuzuncu gecesine denk gelen bir gecede vefat etmiş ve Bhopal'da defnedilmiştir. Arkasından Mîr Nûrulhasan Hân Tayyib (ö. 1330/1912) ve Mîr Alî Hasen Han et-Tâhir (ö. 1355/ 1937) adında iki erkek çocuk bırakmıştır.⁸

4.2. Yaptığı Hizmetler

Hasan Hân, ömrü boyunca Hindistan'daki İngiliz sömürgeciliğine karşı İslâm dinini yaymaya çalışmıştır. Bu konuda maddî-manevî elindeki bütün imkânları kullanmıştır. O, küfrün hâkimiyetinden kurtuluşun sadece İslâm dininin temel kaynakları olan Kur'ân ve sünnete sarılmakla mümkün olacağına inanıyordu. Bu yüzden onun hizmetlerinin ağırlık noktası, her zaman bu iki kaynak hakkında eserler telif etmek, bu konuda âlimleri desteklemek ve bu eserleri insanlara ücretsiz bir şekilde dağıtmak olmuştur.⁹ O, tanınmış âlimleri Bhopal şehrinde bir araya getirmiştir. Bu şehir onun sayesinde İslâmî ilimlerin merkezi haline gelmiştir. Diğer ülkelerdeki talebeler gelip burada eğitim görmüştür.¹⁰

O, sünnet-i Muhammediyyeyi koruma, bu yönde bilinç oluşturma, dinî şîârlara sahip çıkma, bid'at ve hurafelerin kökünü kazma, her açıdan ilerlemeyi sağlayacak düşüncelerin fitilini ateşleme konusunda hoca ve talebelere her zaman cesaret vermiştir. Bu konuda başarı sergileyenleri, bilhassa hadis kitaplarını ezberleyenleri ve sünnetin yayılmasında yardımcı olacak nitelikte kitap telif edenleri değişik şekillerde ödüllendirmiştir.¹¹ Gelecek nesillerde İslâmî terbiyenin yerleşmesinde, ilmin yayılmasında ve cahilliğin izinin silinmesinde medrese ve

⁷ Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1248; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 33-35.

⁸ Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1247 vd.; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 37; Ali b. Ahmed el-Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh Sıddîk Hasan Hân ve İhtisâbühû**, el-Âmmü'l-Câmi'î, Suudi Arabistan 2000, s. 50; Muhammed Mehdî Ali el-Hammûdî, **el-Kannûcî ve Ârâühü't-Tefsîriyye 'alâ Dav'i Akvâli Eimmeti't-Tefsîr**, el-Âmmü'l-Câmi'î, Sudan 2015, s. 31.

⁹ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 30.

¹⁰ Halid Zaferullah Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 182-183.

¹¹ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 185; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 29; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 39-42.

okulların payı çok olduğuna inanmaktaydı. Bu nedenle eğitim bakanı olduktan sonra birçok medrese ve okul inşa ettirmiştir.¹² el-Medresetü'l-Belkısıye¹³ ve el-Medresetü's-Sıddîkiye¹⁴ kurduğu en önemli medreseler arasında yer almaktadır. O, kütüphanelere de çok önem vermektedir. Bu nedenle birçok kütüphane kurmuştur. Mektebet-ü Fayd-i Âm, el-Mektebetü'l-Cihângîriye,¹⁵ Mektebetü'r-Riâse¹⁶ ve Mektebetü'l-Kınnevcî¹⁷ kurduğu en önemli kütüphanelerdendir. Hasan Hân medrese, okul ve kütüphanelere kitap temin eden ve ilmin yayılmasının en önemli vasıtalarından olan matbaalara da çok büyük önem vermiştir. Bu nedenle sahip olduğu imkânları kullanarak Hindistan genelinde dört matbaa kurmuştur. Bunlar el-Matbaatü's-Şâhchihângiriye,¹⁸ e-l-Matbaatü'l-İskenderiye,¹⁹ el-Matbaatü's-Sultâniye²⁰ ve el-Matbaatü's-Sıddîkiye'dir.²¹

Hasan Hân ömrünü insanlar arasında Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetini hâkim kılmaya, selef akîdesini yaymaya ve toplum arasında yaygın olan taklîdi söküp atmaya adanmıştı.²² Tahkîk ve tashîh ettikten sonra Kur'ân ve sünnetle ilgili eserlerin kurduğu bu matbaalarda basımını, daha sonra ücretsiz bir şekilde dağıtımını sağladı. Ayrıca selef ulemâsının eserlerini gün yüzüne çıkarmak için âlimlerden çok istifade ederdi. Bu eserleri dikkatlice inceler gerekli gördüğünde ise şerh ederdi. Onun çağrısı üzerine birçok âlim ellerinde bulunan mahtût selef eserlerini ona

¹² Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 45-46.

¹³ Bu medrese yetim çocukların eğitimi için Hasan Hân'ın eşi tarafından kurulmuştur. Bütün masrafları devlet tarafından karşılanmaktaydı. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 47.)

¹⁴ Bu medrese, Hasan Hân tarafından kurulmuştur. O, bu medresede zaman zaman ders vermekteydi. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 47.)

¹⁵ Bu iki kütüphanede muhtelif dil ve ilimlerde 12.000 eser bulunmaktaydı. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 48.)

¹⁶ Tac Mahal'da bulunan bu kütüphaneden sadece hânedan üyeleri faydalanmaktaydı. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 48.)

¹⁷ Hindistan'ın en zengin kütüphanelerinden olan Mektebetü'l-Kınnevcî, Hasan Hân'ın şahsına ait olup tefsir, hadis, tarih, siyer, edebiyat, tasavvuf ve selefte ait birçok kitap barındırmaktaydı. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 48.)

¹⁸ Bu matbaada Hasan Hân'ın eserleri, ilmî çalışmalar, haftalık gazeteler, devlet işleriyle ilgili haberler ve Kur'ân-ı Kerîm basılmaktaydı. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 49.)

¹⁹ Bu kütüphane, ilan, harita ve resmî belgelerin basımı için kurulmuştur. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 49.)

²⁰ Bu matbaada sadece resmî belgeler basılmaktaydı. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 49.)

²¹ Bu matbaa selef ve Hasan Hân'ın eserlerini basmak için kurulmuştur. Fakat daha sonra sadece Hasan Hân'ın eserlerini basmaya tahsis edilmiştir. (Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 49.)

²² Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 28.

göndermiş, o da bunları bastırmıştır.²³ O, çevresindeki âlimleri hadisleri Hindistan’da yaygın olan dile tercüme etmeye teşvik etmiştir. İslâm aleminin her bölgesinde, bastırıp çoğalttığı kitapları dağıtmak üzere vekiller tayin etmiş ve bu vekiller, büyük bir itina ile bu eserleri dağıtmıştır.²⁴ Bhopal’da Hindistanlı ve Hindistan dışındaki âlimlerden oluşan bir ilim meclisi kurmuş ve bu âlimler arasında görev dağılımı yapmıştır. Bazısını hüküm ve fetva vermekle, bazısını eser telif etmekle, bir kısmını da medrese ve okulları teftiş etmekle görevlendirmiştir.²⁵

Onun yaptığı hizmetler sadece eğitim alanıyla sınırlı kalmamıştır. Bunun dışında toplumda bazı reformlara imza atmış, ıslahatlar gerçekleştirmiş ve sosyal hizmetlerde bulunmuştur.²⁶ Örneğin toplumdaki kötü ahlaki yıkmaya çalışmış; faiz, rüşvet, kumar, fuhuş ve içki gibi kötü alışkanlıkları kaldırmıştır. Anlaşmazlıkları çözmek için mahkemeler kurmuş, iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma görevini yerine getirmek için hisbe adında bir kurum tesis etmiştir.²⁷ Bu hizmetleri sadece içinde yaşadığı çevreyle sınırlı kalmamıştır. Bulunduğu mevkilerin sunduğu geniş imkânlardan dolayı Müslümanların bulunduğu birçok ülkeye bu tür hizmetleri götürebilmiştir.²⁸

4.3. Ahlakı ve İlmî Kişiliği

Hasan Hân, güzel ahlak sahibi ve mütevazı birisiydi. Âdâb-ı muaşeretini iyi bilen ve nezaket sahibi bir insandı. Dünyevî zînet ve makamlara düşkün değildi. Üstlendiği üst düzey görevleri ise imtihan olarak görüyordu. Yaptığı iyiliklerle gururlanmazdı.²⁹ Hayatında hiç kimeyse muhtaç olmadığını, hiçbir amaçla dünyevî makam ve rütbe sahibi kişilerin kapısını çalmadığını, cahil insanlardan uzak durmak ve her zaman âlimlerle beraber olup onlarla müzakere etmek istediğini söylerdi.³⁰

²³ Daudî, **Pakistan ve Hindistan’da Hadis Çalışmaları**, s. 184-185; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 41,42, 63.

²⁴ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 41-42.

²⁵ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 42.

²⁶ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 29; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 48.

²⁷ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 31.

²⁸ Ahmed, **Da’vetü’ş-Şeyh**, s. 50; Abdülmü’îd Selefi, **es-Seyyidü’n-Nevvâb Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî Beyne’l-Mu’ârada ve’t-Te’yîd**, İdâratü’l-Buhûsi’l-İslâmiyye, Hindistan 1980, s. 6.

²⁹ Şükrü Özen, **Mezheplerin Doğuşu ve İçtihat Tartışması**, Pınar Yayınları, İstanbul 2003. s. 328; Ahmed, **Da’vetü’ş-Şeyh** s. 62.

³⁰ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 539-541.

Zenginlerle bir araya gelmemeye çalışırdı. Kendini övenlere itibar etmezdi. Cemaatle namaz kılmaya özen gösterir ve zekâtını düzenli olarak fakirlere dağıtırdı. Dünya malı konusunda çok titizdi, harâm ve şüpheli olan şeylere el uzatmazdı. Kendisine muhalefet edenlere her zaman saygı gösterirdi.³¹

Şeyh Abdurrahmân b. Abdillatîf Âl-u Şeyh,³² Hasan Hân'ın ilim, amel ve güzel ahlakta Allah'ın âyetlerinden bir âyet olduğunu, elindeki bütün imkânlarını İslâm dinini, özellikle selef akîdesini yaymak için kullandığını ifade etmektedir.³³ Şeyh Muhammed b. Abdillâh b. Hamîd b. Abdillâh (ö. 1295/1878) Hasan Hân'ın sünnet-i seniyyeyi ihyâ eden, bid'at ve hurafelerin kökünü kazan birisi olduğunu; zabt, araştırma, tedkîk ve tahkîk kabiliyeti pek yüksek olduğunu söylemektedir.³⁴ Ebü'l-Hasen en-Nedvî de onun âdeta bir ilim ansiklopedisi olduğunu, Hindistan'daki hiçbir âlimin onun kadar Kur'ân ve sünnetteki hükümler hakkında eser telif etmediğini söylemektedir.³⁵ Hasan Hân'ın çağdaşı ve onun gibi selefî akîdeye sahip olan Şeyh Abdürrezzâk el-Baytâr (ö. 1335/1917) onun büyük bir âlim olduğunu, ilmin yayılması için çok çaba harcadığını, şariat ilimlerinin zor olan kısımlarını en güzel ibârelerle çözdüğünü dile getirmektedir.³⁶ Muhammed Münîr ed-Dımaşkî, onun Kur'ân ve sünnet ilimlerini tedvîn etmek için çok çalıştığını, aklî ve naklî ilimlerde uzman olduğunu, her zaman ders vermek ve eser telif etmekle uğraştığını, onu seven ve sevmeyen herkes bu ilmî kişiliği konusunda hemfikir olduğunu söylemektedir.³⁷ Hindistan'ın büyük âlimlerinden olan tarihçi Seyyid Abdülhayy el-Hasenî (öl.1299/1882) onun hadis ve Kur'ân'ın mütercimi, Arapça ilimlerin canlandırıcısı olduğunu, üstlendiği birçok resmî göreve rağmen her zaman okumak ve yazmakla uğraştığını ifade etmektedir.³⁸ Şeyh Râşid b. Ali el-Hanbelî en-

³¹ Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1249; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 36.

³² Bkz. Abdurrahmân b. Abdillatîf b. Abdillâh Âlu Şeyh, **Meşâhiru 'Ulemâi Necd**, Dâru'l-Yemâme, Riyad 1975, s. 521-522.

³³ Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 59.

³⁴ Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 51-52.

³⁵ Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 59.

³⁶ Abdürrezzâk Baytâr, **Hilyetü'l-Beşer fî Târîhi Karnî's-Sâlisî Aşer**, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru Sâdır, Beyrut 1993, c. 2, s. 745.

³⁷ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 83.

³⁸ Hasenî, **el-İ'lâm**, s. 1246-1247.

Nu‘âmî,³⁹ 1881 yılında Hasan Hân’a İstanbul’dan gönderdiği bir mektupta, erkek ve kadın olmak üzere beş bin arkadaşı bulunduğunu ve hepsinin onun itikadı üzere olduğunu yazmaktadır. O, aynı mektupta Hasan Hân’ı asrının müceddidi olarak nitelemektedir. Nu‘âmî, ona gönderdiği başka bir mektupta ise onun, Allah tarafından kalem ve kılıçla teyid edilmiş bir halife olduğunu yazmaktadır.⁴⁰ Hasan Hân’ın talebelerinden olan Hayruddîn Nu‘mân b. Mahmûd b. Âlûsî onun tefsir, hadis, fıkıh, edebiyat ve diğer ilimlerde uzman olduğunu, bu açıdan herkes tarafından övüldüğünü, düşmanlarının bile onun bu ilmî kişiliğini itiraf ettiğini söylemektedir.⁴¹

Hasan Hân, yazma konusunda çok mâhir bir insandı. Çok hızlı yazardı, eli kitap yazmada çok kıvraktı. Hızlı yazan bir kâtibin günlerce yazamayacağı şeyleri bir günde hatta birkaç saatte yazıverirdi. Bütün şer‘î ilimlerde eser verme kudretine sahipti.⁴² Küçüklükten beri yazmayı çok severdi. Bu onun için bir alışkanlık haline gelmişti. Bu yüzden kalem ve kâğıdını yanından hiç ayırmazdı. Hac seferi esnasında bile gemideyken yazmakla uğraşıyordu. Aynı şekilde hac esnasında Arafat ve Minâ gibi bölgelerde de yazmakla uğraşıyordu. Tarihçiler, onun hayatını ve kitap yazmakla geçirdiği süreyi hesaplamış ve günde ortalama sekiz sayfa yazdığı sonucuna varmışlardır.⁴³

Hasan Hân, talebeliğinden beri ilimle uğraştığını, çok kitap okuduğunu özellikle edebiyat, Arapça, şiir, tarih vb. ilimleri çok sevdiğini söyler. Okuyup araştırmakla beraber doğa ilimlerini sevmediğini, bu ilimlerin yerine kendisine Allah tarafından Kur’ân ve sünnet ilimlerinin bahşedildiğini ve bu vesileyle bunlarla ilgili çeşitli dillerde kitaplar telif ettiğini ifade eder. Hatta talebelik zamanında telif ettiği muhtelif türden eserlerini kitap listesinden çıkardığını, onların yerine Kur’ân ve sünnetle ilgili telif ettiği kitapları koyduğunu söyler.⁴⁴ Yazdığı ilk kitabın *Tercümetü’l-Merâh fi’t-Tasrîf* olduğunu ve bunu yazdığı esnada Arapça ve Farsça

³⁹ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî, **el-A‘lâm**, Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 2002, c. 3, s. 12.

⁴⁰ Mektubun tamamı için bkz. Hasan Hân, **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 512 vd.

⁴¹ Âlûsî, **Cilâü’l-‘Ayn**, s. 30.

⁴² Özen, **Mezheplerin Doğuşu**, s. 329.

⁴³ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 69.

⁴⁴ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 536-537.

olmak üzere 59 kitaba başvurduğunu dile getirir.⁴⁵ Telif ettiği kitapların Mekke, Medine, Kahire, İstanbul, Şam, Bağdat, San‘â ve Kazan başta olmak üzere Dünya’nın çeşitli yerlerine yayıldığını ve kendisini kıskananların dışında herkesçe sevilip kabul gördüğünü ifade eder.⁴⁶ Hasan Hân, bu özelliğiyle nebevî eserleri hem anlam hem de lafız açısından koruma altına aldığı için bazı âlimler tarafından asrının müceddidi kabul edilmiştir.⁴⁷

Hasan Hân, yazdığı eserlerinde her zaman delilleri re’ye, hadisleri de hevâ ve hevesle öne sürülen söylemlere tercih ettiğini söyler.⁴⁸ En önemli ilmî görevinin, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hadisleriyle ilgili yazılan selef kitaplarını kolaylaştırma olduğunu dile getirir.⁴⁹ Şiir yazdığını fakat bazı şairlerin yaptığı gibi şiirleriyle devlet adamlarını övmediğini, şiirlerini Kur’ân ve sünnete ittibâ’ya teşvik, taklîdi kötölemek ve bid‘atların zararlarını anlatmak için yazdığını ifade eder.⁵⁰

Hasan Hân, fıkıh ve tasavvuf ilimlerini sevmeyen,⁵¹ ihtilâflı meselelerde ictihadda bulunur, bu konularda âyet ve hadislerden deliller sunar ve bu şekilde tercihte bulunurdu.⁵² Eserlerinde İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kayyim (ö. 751/1350), İbn Hacer (ö. 852/1449), Safârîni,⁵³ Suyûtî (ö. 911/1505) ve Şevkânî (ö. 1250/1826) gibi selef âlimlerinden faydalanmıştır. Çünkü ona göre selef âlimleri Kur’ân ve sünnet ışığında batılı iptal etme konusunda daha güvenilir, daha doğru sözlüdür. Onlar her zaman hakka riayet eden, tartışma kültürü ve kibirden kaçınan takvâlı kimselerdir. Hasan Hân, seleften sonra gelen halef âlimlerinden ise çok az istifade etmiştir. Çünkü ona göre halef âlimlerinde taassup ve heveslerine uyma kültürü hâkimdir.⁵⁴

⁴⁵ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 536-537.

⁴⁶ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 537.

⁴⁷ Lokmân, **es-Seyyid Sıddık Hasan**, c. 1, s. 58; Ahmed, **Da‘vetü’ş-Şeyh**, s. 51.

⁴⁸ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 539.

⁴⁹ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 539.

⁵⁰ Hasan Hân **et-Tâcü’l-Mükellel**, s. 541.

⁵¹ Hasenî, **el-İ‘lâm**, c. 1, s. 1248.

⁵² Âlûsî, **Cilâü’l-‘Ayneyn**, s. 31; Hasenî, **el-İ‘lâm**, c. 1, s. 1248.

⁵³ Bkz. Mücâhid, **el-A‘lâmü’ş-Şarkıyye**, c. 6, s. 14.

⁵⁴ Lokmân, **es-Seyyid Sıddık Hasan**, c. 1, s. 65.

Hasan Hân tefsir, hadis, fıkıh, usûl, tarih, edebiyat, şiir, tasavvuf, felsefe gibi alanlarda; Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere birçok eser telif etmiştir.⁵⁵ Onun hakkında araştırma yapanların çoğuna göre bu eserlerin sayısı 222'dir. Küçük boyutlu eserleri buna dâhil edilince bu sayı 300'ü geçmektedir.⁵⁶ Bazılar ise bu sayıyı 387'ye kadar çıkarmaktadır.⁵⁷ Bu eserlerden bazıları şunlardır:

a) Tefsir

- *Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'ân* (Arapça). Çalışmamızda bu esere “*Fethu'l-Beyân*” şeklinde atıfta bulunduk.
- *Neylû'l-Merâm min Tefsîri Âyâtî'l-Ahkâm* (Arapça)
- *el-İksîr fî Usûli't-Tefsir* (Farsça)
- *İfâdetü's-Şüyûh bi Mikdâri'n-Nâsih ve'l-Mensûh* (Farsça)
- *Tercümânü'l-Kur'ân bi Letâifi'l-Beyân* (Urduca)

b) Hadis

- *el-İdrâk bi Tahrîci Ehâdîsi'l-İşrâk* (Arapça)
- *el-İzâ'a limâ Kâne ve mâ Yekûnü Beyne Yedeysi's-Sâe* (Arapça)
- *Erbaûne Hadisen fî Fedâili'l-Hacci ve'l-Umreti* (Arapça)
- *Misku'l-Hitâm fî Şerhi Bülûği'l-Merâm* (Farsça)
- *Takvîyetü'l-Îkân bi Şerhi Helâveti'l-Îmân* (Urduca)

c) İtikâd

- *el-İntikâdu'r-Racîh bi Şerhi'l-İ'tikâdi's-Sahîh* (Arapça)
- *Kasdu's-Sebîl ilâ Zemmi'l-Kelâm ve't-Te'vîl* (Arapça)
- *Katfu's-Semer fî 'Akîdeti Ehli'l-Eser* (Arapça)
- *Bağtetü'r-Râid fî Şerhi'l-'Akâid* (Farsça)
- *en-Nushu's-Sedîd li Vucûbi't-Tevhîd* (Urduca)

⁵⁵ Âlûsî, *Cilâü'l-'Ayneyn*, s. 30; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 66.

⁵⁶ Abdurrahmân Abdulcebbâr el-Ferîvâî, *Cühûdün Mukaddese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara*, İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980, s. 87; Hasenî, *el-İ'lâm*, c. 1, s. 1250.

⁵⁷ Selefî, *es-Seyyidü'n-Nevvâb*, s. 37 vd.

d) Fıkıh

- *el-İklîd li Edilleti 'l-İctihâd ve 't-Taklîd* (Arapça)
- *Husûlü 'l-Me'mûl min 'İlmi 'l-Usûl* (Arapça)
- *Zuhri 'l-Muhyî min Âdâbi 'l-Müftî* (Arapça)
- *Kadâü 'l-Erib min Mes'eleti 'n-Neseb* (Farsça)
- *Delîlü 't-Tâlib ilâ Arcehi 'l-Metâlib* (Urduca)

e) Dil ve Edebiyat

- *el-İnşâü 'l-'Arabî* (Arapça)
- *el-Bulğâ fî Usûli 'l-Luğâ* (Arapça)
- *Rebî 'u 'l-Edeb* (Arapça)
- *Tasrîfu 'r-Riyâh Tercümetü Merâhi 'l-Arvâh* (Farsça)
- *Kıstâsu 'l-İzâ 'a fî Şerhi 'l-Mizân* (Urduca)

f) Tarih ve Biyografi

- *İhyâü 'l-Meyyit bi Zikri Menâkibi Ehli 'l-Beyt* (Arapça)
- *et-Tâcu 'l-Mükellel min Cevâhiri Meâsiri 't-Tirazi 'l-Âhiri ve 'l-Evvel* (Arapça)
- *Riyâdu 'l-Cenne fî Terâcümi Ehli 's-Sünne* (Arapça)
- *el-Far 'u 'l-Nâ 'î min Asli 's-Sâmî* (Farsça)
- *Keşfü 'l-Ğumme 'an İftirâki 'l-Ümme* (Urduca)

g) Ahlak ve Vaaz

- *Tahrîcü 'l-Vesâyâ min Habâya 'z-Zevâyâ* (Arapça)
- *el-Mev'izetü 'l-Hasene bimâ Yuhtabü Bihî fî Şuhûri 's-Sene* (Arapça)
- *Dâlletü 'n-Nâşidi 'l-Ğarîb* (Farsça)
- *Îkâzu 'n-Niyâm li Sülâti 'l-Erhâm* (Urduca)

h) Mantık

- *et-Tezhîb fî Şerhi 't-Tehzîb* (Arapça)

1) Ansiklopedi

- *Ebcü'dü'l-'Ulûm* (Arapça)⁵⁸

4.4. Düşünce Yapısı

4.4.1. İtikadî Mezhebi

Bazıları Hasan Hân'ın akîdesinin Eş'arîlik olduğunu iddia etse de⁵⁹ onun kitapları araştırılığında akîdesinin selef akîdesi olduğu anlaşılabacaktır. Çünkü *Fethu'l-Beyân* adlı tefsiri başta olmak üzere birçok kitabında selef akîdesini övmekte ve kendi itikadî görüşlerini beyan ederken bu akîdeyi esas almaktadır. Onun seleflilik anlayışı Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbî, tabîi ve bunlara sıkı sıkıya bağlı olan İmam Mâlik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Sevrî (ö. 161/778), Evzâ'î, İbn Mübârek, İshâk b. Râheveyh, İbn Teymiyye, Şâh Velîyullâh ed-Dihlevî ve Şevkânî gibi âlimlere ittibâ' etmek, onların yürüdüğü yolda yürümek ve görüşlerini esas almaktır. O her zaman eserlerinde selefliği övmekte ve bu düşünceye sahip olan âlimlerden yararlanmaktadır. Bu âlimlerin en önemli özelliği, Kur'ân'ı sahîh hadisler çerçevesinde anlamak, zâhire göre yorumlamak, taklîd ve şeklî tasavvuftan uzak durmak, re'ye dayanan icthadı reddetmek, herhangi bir fikhî mezhebe bağlı kalmamaktır. Bu tefsirinde selef akîdesini, Allah'ın sıfatlarını barındıran âyetleri te'vîl etmekten uzak durma, Kur'ân'ın zâhirini dikkate alma ve gerçek anlamını Allah'a havale etme şeklinde özetlemektedir.⁶⁰ O, selef akîdesini bir şiirle şu şekilde övmektedir:

عقيدتنا أن ليس مثل صفاته ... ولا ذاته شيء، عقيدة صائب

⁵⁸ Bkz. Hasan Hân, *Ebcü'dü'l-'Ulûm*, thk. Abdülcebbâr Zükâr, Menşûrâtü Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dimaşk 1978. c. 3, s. 270 vd.; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 70-82; Hammûdî, *el-Kannûcî*, s. 12-15.

⁵⁹ Hasan Hân, *Katfû's-Semer*, thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1984, s. 11.

⁶⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1992, c. 2, s. 179; c. 5, s. 286; c. 9, s. 330-332.

”نسلم آيات الصفات بأسرها ... وإجاءها للظاهر المتقارب“⁶¹

Akidemiz onun zat ve sıfatına benzer hiçbir şeyin olmadığıdır. Bu doğru bir akîdedir. Sıfat âyetlerinin tümünü kabul etmekte ve zâhire yakın anlama yormaktayız.

Ona göre selef inancını taşıyanlar Allah’ın, kendisine isnad ettiği herhangi bir şeyi inkâr etmez, onun kelâmını tahrif etmez, isim ve sıfatlarını değiştirerek hak yoldan sapmazlar.⁶² Onun *Fethu’l-Beyân*’da selef akîdesiyle çelişen bazı söylemleri olsa da, kimi âlimler bunu onun aşırı bir şekilde başka kitaplardan nakilde bulunmasına ve bu nedenle mezkûr hususu gözden kaçırmış olmasına bağlamaktadır.⁶³ Dört mezhebin görüşlerinden haberdar olan Hasan Hân,⁶⁴ hüsn-kubh⁶⁵ ve teklîf mâ lâ yutâk⁶⁶ gibi bazı konularda Eş‘arîlik mezhebinin görüşlerini benimsemektedir. Bunun sebebi ise Eş‘arîlik mezhebini selef akîdesine en yakın mezhep olarak görmesidir.⁶⁷

Hasan Hân *Fethu’l-Beyân* tefsirinde selef düşüncesine sık sık atıfta bulunmaktadır. Bu nedenle onun sahip olduğu selefî düşüncüyü bilmekte yarar vardır. O; Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim’in eserlerinden istifade ederek küçük oğlu es-Seyyid Ali için yazdığı *Katfu’s-Semer fî Akîdeti Ehli’l-Eser* adlı kitabında selefî düşüncelerini açıklamaktadır. Bu konuda tabi olduğu kişilerin selef âlimleri olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Onun bu düşüncelerinden bazılarını şu şekilde izah etmek mümkündür:

a) İman: Allah’a, onun ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in anlattığı şekilde iman etmek gerekmektedir. Bu konuda temsîl,⁶⁹ tahrîf,⁷⁰ tekyîf,⁷¹ ta’tîl⁷² ve te’vîle

⁶¹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 423.

⁶² Hasan Hân, *Katfû’s-Semer*, s. 31-32.

⁶³ Ahmed, *Da’vetü’s-Şeyh*, s. 43.

⁶⁴ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 60.

⁶⁵ Hüsn-kubh kavramları, insan aklının tek başına bir şeyin güzel veya çirkin olduğuna karar vermesidir. (Sefer b. Abdîrahmân el-Havâlî, *Menhecü’l-Eşâ’ire fî’l-‘Akîdeti*, ed-Dârü’s-Selefiyye, byy. 1986. s. 49.)

⁶⁶ Güç yetirilemeyecek bir şeyle sorumlu tutulma anlamındaki teklîf-ü mâ lâ yutâk için bkz. Muhammed b. İbrâhîm el-Kâsımî, *el-‘Avâsim ve’l-Kavâsim fî’z-Zebbi ‘an Sünneti Ebi’l-Kâsım*, thk. Şûayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1994. c. 7, s. 136.

⁶⁷ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 25.

⁶⁸ Hasan Hân, *Katfû’s-Semer*, s. 49.

⁶⁹ Teşbîh ve temsîl Allah’ın bir benzerinin olduğunu iddia etmektir. (Saîd b. Ali b. Vehf el-Kahtânî, *‘Akîdetül-Müslim fî Dav’i’l-Kitâbi ve’s-Sünne*, Müessesetü’l-Cüreyşî, Riyad tsz. c. 1, s. 157.)

başvurulmaması icap etmektedir. Zira Allah, zaman ve mekândan münezzehtir, sonradan yaratılanlardan bağımsızdır. Kalpte oluşan düşünceler, ağızdan çıkan sözler ve uzuvlarla yapılan ameller de imandan sayılmaktadır. İman güzel amellerle artar kötü amellerle de azalır. İman ve İslâm birbirine bağlı iki şey olmakla beraber mü'minler, büyük olsa da işlediği günahlar nedeniyle tekfir edilemez. Fakat fâsık konumuna düşerler. Mü'minler, kebâir günahları işlemiş olsalar bile ebedî olarak Cehennem'de kalmazlar. Tevbe olmaksızın Allah'ın bu günahları işleyen mü'minleri affetmesi mümkündür. Şekk anlamını ifade etme niyetiyle kullanılmaması koşuluyla bir kişinin, “أنا مؤمن إن شاء الله (*inşallah ben mü'minim*)” demek suretiyle imanda istisna lafzını kullanması câizdir.⁷³

b) Hz. Muhammed (s.a.v.): Hz. Muhammed (s.a.v.) yaratılanların en hayırlısıdır. İsrâ ve mi'râc gecesinde bedenen ve ruhen yedi göğü aşp Allah'ın huzuruna varmıştır. Onu arada hiçbir engel olmadan gözleriyle görmüştür. Hz. Muhammed (s.a.v.)'e şefaate yetkisi verilmiştir. Bunun dışındaki insanların şefaatte bulunması Allah'ın iznine bağlıdır. Gerçek mahiyeti bilinsin veya bilinmesin Deccâl'in çıkması, Hz. İsâ (a.s.)'nin gökten inmesi, Mehdi'nin çıkması, Ye'cüc Me'cüc'ün zuhûr etmesi, güneşin batıdan doğması, kabir azâbı, Münker ve Nekîr'in sorgusu, mahşerde mizân'ın kurulması, amel defterlerinin dağıtılması vb. konularda onun haber verdiği her şeye inanmak vâciptir.⁷⁴

c) Sahâbe-i Kirâm: Müslümanlar Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashâbını sevmekle yükümlüdürler. Sahâbeden Mekke fethinden önce İslâm'a yardım edenler bundan sonra yardım edenlerden, muhâcirler de ensardan daha üstündür. Bedir savaşına katılan bütün sahâbîlerin günahları Allah tarafından affedilmiştir. Aşere-i mübeşşere ve Sâbit b. Kays gibi cennetle müjdelenmiş diğer sahâbîlerin cennete gireceklerine kesin bir şekilde inanmak gerekiyor. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra sahâbe arasında çıkan fitne ve savaşlar hakkında en iyisi susmak ve yorumda

⁷⁰ Tahrîf, Allah'ın isim ve sıfatlarının anlamını değiştirmektir. (Kahtânî, 'Akîdetül-Müslim, c. 1, s. 155.)

⁷¹ Tekyîf, Allah'ın sıfatları için ölçü biçmektir. (Kahtânî, 'Akîdetül-Müslim, c. 1, s. 156.)

⁷² Ta'tîl, Allah'ın sıfatlarının tümünü veya bazısını inkâr etmektir. (Kahtânî, 'Akîdetül-Müslim, c. 1, s. 155.)

⁷³ Bkz. Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 31, 38, 81, 82, 132, 134.

⁷⁴ Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 89, 114-125.

bulunmamaktır. Zira bu konuda aktarılan rivayetlerin birçoğu sağlam değildir. Ayrıca bu olaylar esnasında sahâbe, kendi ichtihadlarıyla hareket etmiş olabilirler. Ayrıca unutulmamalıdır ki sahâbîler de insandır, kebâir olanlar dâhil onlar da günah işleyebilirler. Bu günahlardan sonra tevbe etmiş veya Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şefaati sonucu affedilmiş olabilirler. Kaldı ki, onların işlediği günahlar diğer insanların ki gibi değildir. Zira Allah’ın bu günahlarını affetme ihtimali çok daha yüksektir. Müslümanların Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ehl-i beytini gönülden sevmesi ve eşlerini kendi anneleri gibi kabul etmesi gerekir.⁷⁵

d) Hilâfet Meselesi ve Ülü’l-Emre İtaat: Hz. Peygamber (s.a.v.)’den sonra ümmetin en efdalı Hz. Ebu Bekr (r.a.)’dir. Ondan sonra sırayla diğer üç halife gelmektedir. Hilâfete liyakat da aynı sıraya göredir. Yeryüzünde iki insan kalsa bile İslâm halifeliği Kureyş kabilesinin hakkıdır. Hiç kimsenin bu konuda onlarla çekişmesi câiz değildir. Allah’a isyan ve Müslümanlara zarar olan davranışlarda bulunmamaları şartıyla İslâm’ın halife ve yöneticilerine itaat etmek vâciptir. Cuma ve bayram namazları bunlarla beraber kılınmalıdır. Dağıtım konusunda ister âdil olsunlar ister ise olmasınlar haraç, öşür, ganimet ve benzeri gelirlerin onlara telim edilmesi gerekir.⁷⁶

Hasan Hân’ın burada kendisiyle çeliştiğini görmekteyiz. Zira malı adil dağıtmamak da Allah’a isyan ve Müslümanlara zarar sayılmaktadır. Buna rağmen mezkûr malları onlara teslim etmeyi onlara itaat çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu da onun ülü’l-emre itaat etmeye çok önem verdiğinin göstergesidir.

e) Peygamberlerin İsmet Sıfatı: Peygamberler küfürden ve büyük günahlarda ısrar etmekten korunmuşlardır.⁷⁷

Hasan Hân’ın peygamberleri bu şekilde nitelemesinden anlaşıldığına göre onların, küçük günahlar bir yana sürekli işlememe koşuluyla büyük günah işlemeleri bile câizdir. Halbuki peygamberliğin en önemli şartlarında birisi olan ismet sıfatı her

⁷⁵ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 91-98.

⁷⁶ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 92, 94, 132, 133.

⁷⁷ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 132.

türlü gûnahtan arınmayı ifade etmektedir. Onların küçük günah işledikleri ileri sürülse de aslında bunlar, günah değil “zelle” denilen hatalardan oluşmaktadır.⁷⁸

f) Evliya ve Keramet: Evliyânın kerameti ve Allah’ın onlar vasıtasıyla hârikulade olayları gerçekleştirmesi haktır, buna inanmak gerekir. Fakat bunların İslâm hukuku açısından bağlayıcılığı yoktur. Her Müslüman gibi kerâmet sahibi evliyâ da İslâmî hükümlerle mükelleftir. Evliyâyâ, bunların mezarlık ve türbelerine adakta bulunmak harâmıdır. Peygamber ve evliyânın mezarlarını mescide çevirmek harâmıdır. Bu davranışların putlara tapmaktan farkı yoktur.⁷⁹

g) İcmâ: İcmâ, İslâm âlimlerinin dinî bir konuda ittifak etmeleridir. Bu ittifakın en güzel örneği erken dönem selef ulemâsında görülmüştür. Onlardan sonra ihtilâf çoğaldığı için Ahmed b. Hanbel gibi âlimler buna karşı çıkmıştır.⁸⁰

Hasan Hân, burada icmânın câizliği konusunda net bir şey söylememekle beraber onun bu üslûbundan icmâyâ pek sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır.

h) Tevessül: Bir insanın Allah’a yaklaştırma amacıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)’i vasıta olarak kabul etmesi dışındaki tevessül çeşitleri makbûl değildir.⁸¹

ı) Emr-i bi’l-Ma’rûf Nehy-i ‘ani’l-Münker: Fitneye sebebiyet vermemesi ve karşı tarafın kabul etme ihtimali bulunması durumunda emr-i bi’l-ma’rûf nehy-i ani’l-münker vâciptir.⁸²

i) Melekler: Meleklerin en büyük özelliklerinden bazıları insanların amellerini yazmaları, onları tehlikelerden korumaları ve iyiliğe çağırmalarıdır.⁸³

4.4.2. Fıkâhî Mezhebi

Hasan Hân’a göre en doğru ve en sağlam mezhep Kur’ân ve hadis ehlinin mezhebidir. O, ilke olarak bunun dışındaki dört mezhebin eşit seviyede olduğuna

⁷⁸ Bkz. Seyyid Sâbık, “el-‘Akâidü’l-İslâmiyye”, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut tsz. s. 180.

⁷⁹ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 99-110.

⁸⁰ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 144.

⁸¹ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 102-107.

⁸² Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 132.

⁸³ Bkz. Hasan Hân, **Katfü’s-Semer**, s. 131.

inanır, herhangi birini diğerinden üstün görmez.⁸⁴ Fakat sünnete bağlılık açısından Hanbelî mezhebînin daha makbûl olduğunu, re'ye önem veren Hanefiliğin ise diğerlerine nispetle daha zayıf olduğunu iddia etmektedir.⁸⁵

Ali Hakan Çavuşoğlu'nun tespitlerine göre dört mezhepten, fakîh ve müctehidlerin görüşlerinden haberdar olan Hasan Hân, kadıların hüküm verme usûlerini iyi bilen, icmâ ve ittifak şartlarına vâkıf olan bir âlimdir. O, şer'î delillere bakmadan bir mezhebe bağlanmanın âlimlerin şanından olmadığına inanırdı.⁸⁶ İtikâta olduğu gibi fıkhîda da sahâbe, tâbiîn ve bunlardan sonra gelen selef-i sâlihînin yolunda yürümüştür. Zira o, Kur'ân ve sünneti iyice araştırıp dört fıkıh mezhebinin usûllerini iyice öğrendikten sonra bu yolun en doğru yol olduğu kanaatine varmıştır. Yazdığı eserlerde de hep selef-i sâlihînin yolunu takip etmiştir.⁸⁷

Bazıları tarafından Hasan Hân'ın amelde Hanefî mezhebine tabi olduğu iddia edilse de çalışmamızın ilerleyen safhalarında detaylarını göreceğimiz gibi onun bu konuda belli bir mezhebe tabi olmadığı kanaatindeyiz. Zira her fırsatta *Fethu'l-Beyân*'da başkalarını taklîd etmenin ve belli bir mezhebe bağlı kalmanın sakıncalı olduğundan bahsetmekte, şartlarını haiz olma koşuluyla herkesin ihtihadda bulunmasını tavsiye etmektedir. O, insanlara Ku'rân ve sünnete uymanın vâcib olduğunu söylemekte,⁸⁸ apaçık birer delil olan Allah'ın kitabını ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sünnetini terk edip başka insanların görüşlerine uymayı büyük bir gaflet ve dalgınlık olarak görmektedir.⁸⁹ Sadece bir âlime intisap edip onu taklîd etmeyi ve onun görüşleri doğrultusunda ibadetlerini yerine getirmeyi de büyük bir dalâlet olarak değerlendirmektedir.⁹⁰ Bu yüzden hiçbir fikhî mezhebi taklîd etmediğini dile getirmektedir.⁹¹ Zira o, genellikle bu konularda doğrudan sünnete başvurmakta, kimi zaman da İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Şevkânî gibi mezhepleri taklîd etmeyen ve

⁸⁴ Hasan Hân, *Ebcedü'l-'Ulûm*, c. 2, s. 402.

⁸⁵ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Sıddîk Hasan Hân", *DİA.*, c. 38, s. 95.

⁸⁶ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 59.

⁸⁷ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 22.

⁸⁸ Hasan Hân, *Ebcedü'l-'Ulûm*, c. 2, s. 402.

⁸⁹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 328.

⁹⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 9, s. 249-250.

⁹¹ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 22-23.

sadece şer'î delillere göre amel edenlere uymaktadır.⁹² Bazen de karşılaştığı fikhî meselelerde selef mezheplerinin görüşlerini bir araya getirmekte ve sağlam deliller çerçevesinde tercihte bulunmaktadır. Bunu yaparken de görüşün sahibine değil görüşlerin doğruluğuna bakmaktadır.⁹³

Onun bazı fikhî mezheplerin görüşlerini benimsediği görülse de bunları Kur'ân ve sünnetle karşılaştırarak ve delillerini sorgulayarak tercih etmektedir ki, bu onun mezhep yanlısı olduğu anlamına gelmemektedir.⁹⁴ O, ömrünün sonunda çocuklarına itikâta ehl-i sünnetin yoluna, fıkhıta ise hadis ve fıkıh ilmini iyi bilen âlimlerin yoluna temessük etmelerini tavsiye etmiştir.⁹⁵ Bu da onun mezhepler üstü bir anlayışa sahip olduğunu göstermektedir.

4.5. Şevkânî ve İbn Teymiye'den Etkilenmesi

Çalışmamızın ilerleyen safhalarında değineceğimiz gibi Hasan Hân Yemenli meşhur âlim Şevkânî'den çok etkilenmiştir. Onu her fırsatta övmüş ve eserlerinden sık sık nakillerde bulunmuştur.⁹⁶ Onun Şevkânî'den etkilenmesinin izlerini *Fethu'l-Beyân* ve *Neylû'l-Meram* adlı tefsirleri başta olmak üzere birçok eserinde görmek mümkündür. Şevkânî'in öğrencisi olmamasına, hatta onu görmemesine rağmen ondan bu kadar etkilenmesi, değişik vesilelerle olmuştur. Bunlardan en önemlisi ikisinin de selefî düşüncede olması ve taklîde karşı çıkmasıdır.⁹⁷ Ayrıca Hasan Hân'ın Şeyh Muammer Abdülhak el-Banârsî, Şeyh Hüseyin b. Muhsin el-Ensârî ve kardeşi Şeyh Zeynülâbidîn'den ders aldığını daha önce ifade etmiştik. Bu âlimlerden ilki Şevkânî'nin talebesi, diğer ikisi de Şevkânî'nin talebesi olan Şeyh Muhammed b. Nâsır el-Hâzîmî'nin talebeleridir. İşte onun Şevkânî'den etkilenmesinin en önemli

⁹² Ahmed, *Da'vetü's-Şeyh*, s. 44.

⁹³ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 59.

⁹⁴ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 23-24.

⁹⁵ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 24.

⁹⁶ Ahmed, *Da'vetü's-Şeyh*, s. 310-213; Hasan Hân, *Katfü's-Semer*, s. 12; Hasenî, *el-İ'lâm*, c. 1, s. 1248.

⁹⁷ Ahmed, *Da'vetü's-Şeyh*, s. 310-313.

vesilelerinden birisi de bu eğitim sürecidir.⁹⁸ Hatta o, Şevkanî'nin bu öğrencilerinden ders alması hasebiyle kendisini ona intisap etmektedir.⁹⁹

Öte yandan Hasan Hân, 1868 yılında hac yolculuğuna çıktığı esnada Yemen'e uğramış, oradaki bazı âlimlerle görüşmüş ve müzakerelerde bulunmuştur. Burada Şevkanî'nin birçok kitabını satın almıştır. Daha sonra Mekke'ye geçen Hasan Hân, hac farîzasından sonra burada sekiz ay kalmıştır. Bu esnada da Yemenli bazı âlimlerden hadis dersi ve bu alanda icâzet almıştır.¹⁰⁰ İşte onun Yemenli âlimlerle bu şekilde haşır neşir olması, onlardan ders ve icâzet alması Şevkanî'den etkilenmesinin yolunu açan diğer bir vesiledir.¹⁰¹

Hasan Hân Şevkânî gibi selefi düşüncede olan İbn Teymiyye'den de çok etkilenmiş ve onu her zaman savunmuştur. Ondan bahsederken âlimlerin hakkındaki övgülerini aktarmıştır. O, İbn Teymiyye'nin eserlerinden nakillerde bulunmuştur. Onun eserlerine çok değer vermiş ve bunları öğrencilerine okutmuştur. Hasan Hân, Allah'ın sıfatlarını te'vîl etme, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in kabrini ziyaret için yolculuğa çıkma vb. tartışmalı konularda İbn Teymiyye'nin görüşlerine tabi olmuş ve onu desteklemiştir.¹⁰²

4.6. Hakkındaki İddialar

4.6.1. Leknevî'nin İddiaları

Hasan Hân'ı en çok eleştiren kişi, Hindistanlı hadis âlimi Abdülhayy el-Leknevî'dir. Zira onun iddia ettiğine göre Hasan Hân, eserlerini titizlikle yazmamış, yazdıktan sonra da bunları gözden geçirmemiş ve gerekli düzeltmeleri yapmamıştır. Bunun yanı sıra naklettiği şeyleri yeteri kadar incelememiş, bu konuda seçici

⁹⁸ Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 310-313.

⁹⁹ Hasan Hân, **Ebcedü'l-'Ulûm**, c. 3, s. 169.

¹⁰⁰ Hasenî, **el-İ'lâm**, c. 1, s. 1247; Mücâhid, **el-A'lâmü's-Şarkıyye**, s. 385; Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 310-313; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 29.

¹⁰¹ Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 308-309.

¹⁰² Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 308-309.

davranmamış, ne bulduysa kaynak göstermeden eserlerine geçirmiştir. Bu yüzden eserleri hatalarla doludur.¹⁰³

Leknevî, Hasan Hân'ın eserlerindeki bu hataları gün yüzüne çıkarmak amacıyla *İbrâzü'l-Ğayy el-Vâki' fî Şifâi'l-'Ayy, Tezkiratü'r-Râşid bi Reddi Tebsıratı'n-Nâkid* ile *Tenbîhü Erbâbi'l-Hibra 'alâ Müsânehâti Müellifi'l-Hıttâ* isimlerinde üç eser telif etmiştir. Leknevî'in söylediğine göre bu eserleri telif etmesindeki amacı, Hasan Hân'ı aynı hatalara düşmemesi konusunda uyarmak ve insanları eserlerindeki hurafe ve yalanlardan korumaktır.¹⁰⁴

Onun bazı iddiaları şunlardır:

b) Hasan Hân, gözden geçirmeden ve doğru olup olmadığına bakmadan aşırı bir şekilde alıntılarda bulunmuştur. Bu şekilde eserlerinin hacmini büyötmüştür.¹⁰⁵ Naklettiğı şeylere doğru olmayan bilgiler ekleyerek nakilde bulunduğı kişilere ihanet etmiştir.¹⁰⁶

d) Kitapları hata ve çelişkilerle doludur. Onun bir yerde söylediğı başka bir yerde söylediğıyle uyuşmamaktadır. Eserlerinde zikrettiğı kişilerin isimlerini, doğum ve ölüm tarihlerini yanlış vermiştir.¹⁰⁷ Kimi zaman da yabancı dillerden yaptığı nakilleri yanlış tercüme etmiştir.¹⁰⁸

e) Şiddetli bir şekilde taklîde karşı olmasına rağmen çoğı yerde İbn Teymiyye ve Şevkânî'yi taklîd etmiştir. Yanlış da olsa bunların görüşlerini kabul etmiş ve başka görüşlere tercih etmiştir.¹⁰⁹

f) İhtilâflı olsa bile kendisinin görüşüne uyan her görüşü, üzerinde ittifak edilmiş bir görüş gibi göstermiştir.¹¹⁰

¹⁰³ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayyî'l-Vâki' fî Şifâi'l-'Ayy, İdâratü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, Pakistan 1999, s. 3-10.

¹⁰⁴ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 4; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid bi Reddi Tebsıratı'n-Nâkid, İdâratü'l-Kur'ân ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye*, Pakistan 1999, s. 5-6.

¹⁰⁵ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 84; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 99, 185.

¹⁰⁶ Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 443.

¹⁰⁷ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 21; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 220, 414.

¹⁰⁸ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 84; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, 292.

¹⁰⁹ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 6,

g) Kabir ziyareti, namazların kazası ve ticaret mallarının zekâtı gibi çok önemli meselelerde İslâm âlimlerinin cumhuruna muhalefet etmiştir.¹¹¹

c) Şîîlerden çok etkilenmiştir. Kitaplarında onlara ait bazı görüşlere yer vermiştir.¹¹²

Leknevî'nin Hasan Hân'a yönelttiği bazı iddialara örnek olarak şunları verebiliriz:

a) Hasan Hân, Talak sûresinin 12. ayetini tefsir ederken *Tefsîru'l-Celâleyn*'den alıntılar yapmakta ve bunları Süyûtî'ye isnad etmektedir. Halbuki bu tefsirin Kehf sûresinden Nâs sûresine kadar olan kısmını Celâlüddîn el-Mehallî yazmıştır. Fâtiha sûresinden Kehf sûresine kadar olan kısmını ise Celâlüddîn es-Süyûtî yazmıştır. Dolayısıyla bunu Süyûtî'ye değil Mehallî'ye nispet etmesi gerekirdi.¹¹³

b)

- “Allah, Hz. Muhammed (s.a.v.) gibi bir insan daha yaratmaya kâdir değildir.”
- “Hz. Muhammed (s.a.v.)’in nübüvveti, ölümüyle son bulmuştur.”
- “Buhârî, ‘cerh’ sahibidir.”
- “Ebû Hanîfe sadece on yedi hadis rivayet etmiştir.”

gibi sözlerin aksine inanmasına rağmen, bunların yanlış olduğunu belirtmeden olduğu gibi nakletmiştir.¹¹⁴

c) Hz. Ömer (r.a.)’in terâvîh namazını cemaatle kıldırmasını bid‘at-i seyyie saymaktadır. Zira ona göre halifelerin sünnete başvurmadan böyle bir hüküm tesis etme yetkileri yoktur. Cihad ve dinî şîârları yerine getirme dışında onlara uyma zorunluluğu da bulunmamaktadır. Her zaman sahâbe ve tâbiîne uymanın önemine

¹¹⁰ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 9.

¹¹¹ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 6, 10.

¹¹² Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 84; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 292.

¹¹³ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 84. Ayrıca bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 14, s. 195 vd.

¹¹⁴ Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 99.

değinen Hasan Hân bu konuda tamamen Şîîlerin görüşlerine tâbi olmuştur. Zira bu görüşü ondan önce Şîî âlimlerden olan İbn Mutahhir el-Hillâ, *Minhâcû'l-Kerâme* isimli eserinde zikretmiştir.¹¹⁵

d) Fikirlerinden en çok etkilendiği ve eserlerinden en çok faydalandığı âlim olan Şevkânî'nin bile ölüm tarihini yanlış vermiştir. *Ebcedü'l-'Ulûm*'da h.1255 olarak, *el-İthâf*'da ise h. 1250 olarak göstermiştir.¹¹⁶

Leknevî, Hasan Hân'a yönelttiği bu eleştiriler karşısında bazı arkadaşlarının onu, "Hasan Hân, nakle dayanarak eser telif etmektedir, eserlerinde eksiklik ve hata varsa bu ondan değil nakilde bulunduğu kimselerden kaynaklanmaktadır." şeklinde savunmalarını da çok gülünç bulmakta ve kabul etmemektedir.¹¹⁷

Ahmed Rıza el-Becnûrî ve Abdürreşîd en-Nu'mânî gibi kişiler de Hasan Hân'ı eleştirme noktasında Leknevî'yi izlemişler ve onun Hasan Hân'a yönelttiği eleştirilerin aynısını dillendirmişlerdir. Leknevî'nin eleştirileri sadece Becnûrî ve Nu'mânî'yi değil Hindistan'da Hanefî mezhebine mensup birçok kişiyi etkilemiştir.¹¹⁸

4.6.2. Batılı Müsteşriklerin İddiaları

Bazı Batılı müsteşrikler Hasan Hân'ın ilmî kişiliğini Leknevî'den çok daha sert bir dille eleştirmektedirler. Bunlardan birisi Amerikan asıllı Cornelius Van Dyck'tir.¹¹⁹ Van Dyck, *İktifâû'l-Kanû' bimâ Hüve Matbû'* isimli kitabında Hasan Hân hakkında şunları söylemektedir: "O, aslında cahil birisiydi. Bhopal valisiyle evlenmesi sonucu zengin olunca, etrafındaki âlimleri değişik yerlere gönderip mahtût eserleri satın alıyordu. Ayrıca onları kitap yazmaya zorluyordu. En sonunda toplattığı ve yazdırdığı eserleri kendi adına bastırıyordu. O şüphe uyandırmamak için

¹¹⁵ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 84; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 292.

¹¹⁶ Leknevî, *İbrâzü'l-Ğayy*, s. 21; Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 220.

¹¹⁷ Leknevî, *Tezkiratü'r-Râşid*, s. 7.

¹¹⁸ Selefi, *es-Seyyidü'n-Nevvâb*, s. 13, 18, 19, 20.

¹¹⁹ Aslen Hollandalı olan Van Dyck, Amerika Birleşik Devletleri'nin New York kentinde doğmuştur. Philadelphia'daki Jefferson okulunda eczacılık eğitimini almıştır. 1840 yılında Henüz yirmi bir yaşındayken misyonerlik faaliyetinde bulunması için Amerika Misyonerler Topluluğu tarafından Beyrut'a gönderilmiştir. Burada Arapçayı çok iyi öğrenmiş ve bu dilde yirmi beş kitap yazmıştır. (Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 5, s. 223-224.)

de özellikle sadece bir nüshası olan eski kitapları seçiyordu. Daha sonra bu kitapların adını değiştiriyor, ilk sayfalarına da çeşitli övgüler ekleyerek kendi ismini yazdırıyordu.”¹²⁰

Hasan Hân’ın ilmî kişiliğine yönelik eleştirilerde bulunan diğer bir Batılı müsteşrik de Louis Cheikho’dur.¹²¹ Bu zat da *Târihü’l-Âdâbi’l-‘Arabî* adlı eserinde Cornelius Van Dyck’in Hasan Hân’a yönelik eleştirilerine katılmakta ve onun kendine mal ettiği eserleri başka âlimlere yazdığını, bu kitaplardaki katkısının sadece düzeltmelerden ibaret olduğunu iddia etmektedir.¹²²

4.6.3. Hakkındaki İddiaların Değerlendirilmesi

Hasan Hân’ın eserlerini iyice incelemiş olan Medine İslâm Üniversitesi mezunu ve Riyad İlmi Araştırmalar İdaresi üyesi Abdülmu‘îd Selefî, Leknevî’nin iddiaları hakkında *es-Seyyidü’n-Nevvâb Siddîk Hasan Hân el-Buhârî Beyne’l-Mu‘âraza ve’t-Te’yîd* isminde bir eser yazmıştır. Abdülmu‘îd Selefî bu eserinde Leknevî’nin önemli bazı iddialarını Hasan Hân’ın söyledikleriyle karşılaştırmak suretiyle analiz etmiştir. Bu araştırmanın sonucunda bu hataların Leknevî’nin söylediği kadar abartılı olmadığı, Hasan Hân’ın eserlerindeki bütün hataların otuz civarında olduğu ve birçoğunun baskı hatalarından kaynaklandığı kanaatine varmıştır.¹²³ Abdülmu‘îd Selefî, böyle bir kusurun birçok eser yazan Hasan Hân gibi birisi için normal karşılanması gerektiğini belirtmiştir. O, bütün bu gerçekleri bir kenara bırakıp Leknevî’nin bu tür ithamlarda bulunmasının altında yatan asıl nedenin kıskançlık ve mezhep taassubu olduğunu ileri sürmektedir. Zira onun belirttiğine göre Hasan Hân hem üstlendiği üst düzey görevler hem de telif ettiği eserler açısından Leknevî’den çok daha üstün bir konumdaydı. Ayrıca Hasan Hân selefî, Leknevî ise Hanefî idi. İşte bu farklılık ve fikir ayrılığı Leknevî’yi Hasan Hân’ı kıskanmasına ve ona yönelik ağır ithamlarda bulunmasına sevk etmiştir.¹²⁴

¹²⁰ Cornelius Van Dyck, *İktifâü’l-Kanû‘ bimâ Hüve Matbû‘*, Dâru Sâdır, Beyrut 1896, s. 497.

¹²¹ Bkz. Ziriklî, *el-A‘lâm*, 5. 1, s. 246.

¹²² Louis Sheikho, *Târihü’l-Âdâbi’l-‘Arabiyye*, Dâru’l-Meşrik, Beyrut 1991, s. 235.

¹²³ Selefî, *es-Seyyidü’n-Nevvâb*, s. 128.

¹²⁴ Selefî, *es-Seyyidü’n-Nevvâb*, s. 12.

Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ Üniversitesinde Hasan Hân'ın kişiliği ve itikadî görüşleri hakkında bir doktora tezi hazırlayan Ahter Cemâl'in ifade ettiğine göre Van Dyck ve Sheikho isimli müsteşriklerin söz konusu iddialarındaki amaçları, Hasan Hân'ı kötülemek ve kitaplarının değerini düşürmektir. Fakat hiç kimse bunlara kulak asmamış, aksine bu asılsız iddialar onun ve kitaplarının değerini arttırmıştır.¹²⁵ Kaldı ki Van Dyck, Hasan Hân'a yönelttiği bu eleştirilere rağmen, onun *Fethu'l-Beyân* adında çok güzel bir tefsiri olduğunu dile getirmektedir.¹²⁶ Bu da onun büyük bir çelişki içerisinde olduğuna delâlet etmektedir.

Ahter Cemâl, Batılı müsteşrikler tarafından Hasan Hân'a yöneltilen eleştirilerin gerçeklik payının olmadığını şu şekilde ispatlamaktadır: Hasan Hân'ın çevresindeki birçok âlimin eserleri bulunmaktaydı ve oradaki halk bunları okumaktaydı. Bu eserler Hasan Hân'ın eserleriyle karşılaştırıldığında, aralarındaki fark apaçık bir şekilde görülecektir. Zira Hasan Hân'ın kendisine has bir üslûbu bulunmaktadır. İşte eserlerindeki ona özgü üslûbu, bu eserlerin onu ait olduğunu göstermektedir.¹²⁷ Ayrıca onun tek nüshalı eski kitapları temin edip kendi adına bastırıldığı iddiası temelsiz bir iddiadır. Zira eline geçen kitabın tek nüsha olduğunu bilmek imkânsızdır. Çünkü bunu bilmek için dünyadaki bütün matbaaları dolaşmak gerekmektedir. Bu da mümkün değildir. Ayrıca eğer iddia edildiği gibi Hasan Hân böyle bir şeye yeltenmiş olsaydı, muhakkak bu güne kadar onun bu hilesi ortaya çıkacaktı. Matbû ve mahtût bütün eserlerin gün yüze çıktığı bu zamana kadar böyle bir şeyin ortaya çıkmaması, Batılı müsteşrikler tarafından ortaya atılan iddiaların yalandan ibaret olduğunu göstermektedir.¹²⁸

Kuala Lumpur'daki Uluslararası İslam Üniversitesi öğretim görevlisi Seyyid Abdülmâcid el-Gûrî de, bazılarının Hasan Hân'ın eserlerinin orijinal ve yeni olmadığı, kayda değer bir şey içermediği, daha önceki müelliflerin kitaplarından derlenerek telif edildiği iddialarına cevaben şunları söylemektedir: Hasan Hân, eserlerini nakillerle telif etmiş olsa da bunu çok düzenli bir şekilde yapmıştır. Naklettiği şeyleri, gereksiz bilgilerden arındırarak ve gerekli yerlerde eklemeler

¹²⁵ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 67.

¹²⁶ Van Dyck, *İktifâü'l-Kanû*, s. 497.

¹²⁷ Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 63-68.

¹²⁸ Hammûdî, *el-Kannûcî*, s. 35-36; Lokmân, *es-Seyyid Sıddîk Hasan*, c. 1, s. 67-68.

yaparak nakletmiştir. Benzer konuları bir araya getirerek bölümler halinde düzenli bir şekilde sunmuştur. Suyûtî’de de görülen bu yöntem, sanıldığı kadar kolay bir şey değildir. Belki de müellifin ilimlerde ne kadar uzman ve önceki eselere ne kadar vâkıf olduğunu göstermektedir. Özellikle matbaanın bulunmadığı yerlerde böyle bir şey yapmak insanlara çok fayda vermekte ve onların gereksiz bilgileri okumadan merama ulaşmalarını sağlamaktadır. Ayrıca son dönemlerde mezkûr yöntemlerle meydana getirilen eserler bu düzenlemeleri yapan kişilere nispet edilir. Bu, âlimlerce meşrû görülen bir şeydir.¹²⁹

Abdûlmâcid el-Gûrî, Cornelius Van Dyck ve Louis Sheikho’nun Hasan Hân’a yönelttiği iddialar hakkında ise şunları ifade etmektedir: Bu iki müsteşrike göre Hasan Hân yoğun resmî işleri içerisinde gece gündüz çalışsa dahi bu kadar eser yazamaz. Bu yüzden onu intihal ve hırsızlıkla suçlamışlardır. Bu müsteşriklerin ileri sürdükleri iddialar büyük bir iftiradır. Onların amacı batı sömürgeciliğine karşı olan Hasan Hân’ı karalamak ve Hindistan’daki İngiliz sömürge yönetiminden siyasî çıkar sağlamaktır. Onların iddia ettiği gibi Hasan Hân’ın cahil olması da mümkün değildir. Çünkü o, ilimle iştigal eden bir aileden gelmektedir. Ayrıca kendisi de çok büyük bir âlimdir. Hasan Hân’ın intihal sonucu eserlerini telif ettiği iddiası doğru olsaydı hiç şüphe yok ki etrafındaki âlimler bunu duyardı ve buna tepkisiz kalmazlardı. Halbuki bugüne kadar hiç kimse bir eserinin bile intihal veya çalıntı olduğunu dile getirmemiştir. Onun etrafındaki âlimler bir yana, düşmanları bile ona yönelik böyle bir ithamda bulunmamıştır.¹³⁰ Kaldı ki *Fethu’l-Beyân* gibi önemli bir tefsiri yazabilen birisi diğer eserleri de yazma gücünü sahiptir. Bu ilmî birikime sahip olan birisinin başka kimselere ait eserleri intihal etmeye yeltenmesi mümkün değildir. Bu müsteşrikleri böyle iddialara sevkeden en önemli husus, Hasan Hân’ın yoğun resmî işleri içerisinde bu kadar eseri telif etmesinin mümkün olmadığı düşüncesidir. Halbuki buna rağmen, onun bu kadar çok sayıda esere sahip olması, intihal ve hırsızlıkla suçlanmasını gerektirmemelidir. Zira onun döneminde yaşayan bazı âlimler de onun gibi çok sayıda eser telif etmişlerdir. Örneğin Leknevî 39 yıl

¹²⁹ Seyyid Abdûlmâcid el-Gûrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân”, **Hadis International Reviewed Academic Journal**, c. 2, s. 182-189.

¹³⁰ Gûrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân”, **Hadis International Reviewed Academic Journal**, c. 2, s. 182-189.

yaşamısına rağmen yüzün üzerinde eser telif etmiştir. Şeyh Ali Muhammed et-Tehânevî de (ö. 1362/1943) değişik boyutlarda bine yakın kitap yazmıştır.¹³¹

Bu iddialar hakkında görüş belirten bir diğer âlim de Abdülhayy el-Kettânî'dir (ö. 1304/1887). O da, bu eserlerin ona ait olmadığı iddialarına karşı “Eserler onun eseridir, bunun kanıtı ise hepsinde kullandığı kendisine özgü üslûbudur.” demektedir.¹³²

Hasan Hân'ın bütün eserlerini inceleme imkânımız olmadığı için onun hakkında ileri sürülen iddiaların doğru olup olmadığı hakkında kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Fakat bu iddiaları çalışma konumuz olan *Fethu'l-Beyân*' çerçevesinde değerlendirdiğimizde onun tamamen özgün bir eser olmadığını söyleyebiliriz. Zira Hasan Hân, bunun büyük bir bölümünü nakillerle telif etmiştir. Çoğu zaman da bunlara kaynak göstermemiştir. Nakil konusunda hiçbir sınır tanımamıştır. Kaynak belirtmeden yaptığı nakillerin sayfaları bulması ve başkalarına ait kişisel görüşleri bile nakledip kendisinin görüşü gibi göstermesi bunun en büyük kanıtıdır.¹³³ Ayrıca, Hasan Hân bu eserin birçok yerinde kendisiyle çelişmiştir. Örneğin haberî sıfatların tevîl edilemeyeceğini belirttiği halde bunları te'vîl etmesi, müstakil olarak sûreler hakkında hadislerin bulunmadığını söylemesine rağmen, bu gibi rivayetleri sık sık nakletmesi bu iddiaları destekler mahiyettedir. O, Kendisine ait *Neylû'l-Merâm* isimli ahkâm âyetleri tefsirinin büyük bir bölümünü *Fethu'l-Beyân*'a aktarmıştır. Bu nedenle aşırı bir şekilde nakilde bulunduğu, kaynak göstermediği, eserlerinin çelişkiler içerdiği iddiaları, *Fethu'l-Beyân* açısından inkar edilemez. Ayrıca bu, Leknevî'nin onun hakkındaki “ne bulduysa eserlerine geçirmiştir” sözlerini de destekler niteliktedir.

Leknevî'nin Hasan Hân hakkında telif ettiği eserlere baktığımızda ise iddia ettiği hataların ekserisinin Hasan Hân'ın eserlerinde zikrettiği âlimlerin ölüm ve doğum tarihleriyle alâkalı olduğunu görmekteyiz. Bu iddiaların bir kısmı ise âhad

¹³¹ Gûrî, “el-Emîr Sıddîk Hasan Hân”, **Hadis International Reviewed Academic Journal**, c. 2, s. 182-189.

¹³² Abdülhayy b. Abdilkebîr el-Kettânî, **Fehresü'l-Fehâris**, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1982. c. 2, s. 1057.

¹³³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 389; c. 6, s. 380; c. 6, s. 396; c. 8, s. 87; c. 12, s. 131; krş. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, c. 2, s. 40; c. 3, s. 62; c. 3, s. 74; c. 3, s. 420; c. 4, s. 617.

haberlerin, zayıf hadislerin, sahâbe sözünün, icmâ ve kıyasın hücciyeti, terâvîh namazının rek‘at sayısı ve cemaatle kılınması, hüsn-kubh, istincânın şekli, çok eşlilik ve şiirin meşrûiyeti gibi âlimlerin ihtilâf ettiği konularla ilgili olduğuna şahit olmaktayız.¹³⁴ Leknevî, âlimlerin ölüm ve doğum tarihlerini yanlış vermesi ve isim vermeden aşırı bir şekilde nakilde bulunması nedeniyle Hasan Hân’a yönelttiği eleştiriler konusunda haklı olabilir. Fakat âlimlerin ihtilâf ettiği konularda onun gibi düşünmemesi doğaldır. Bu, Hasan Hân’a yönelik ağır ithamlarda bulunmasını haklı çıkarmaz.

Hasan Hân’ın Urduca telif ettiği *Tercümâmü’l-Kur’ân bi Letâifi’l-Beyân* isimli tefsiri de tamamen özgün bir çalışma değildir. Zira o, bunu da *Fethu’l-Beyân*’dan ve kendisine ait olmayan bazı meâl ve tefsirlerden alıntılar yaparak yazmıştır.¹³⁵ Ayrıca Hasan Hân’ın hayatı ve ilmî kişiliği konusunda başvurduğumuz kaynaklara baktığımızda da onu aşırı bir şekilde öven âlimlerin bile, sık sık nakilde bulunma yönüne dikkat çektiklerini görmekteyiz. Örneğin Reşit Rıza ve el-Ezher ulemâsından Muhammed Münîr ed-Dımaşkî, onun *Fethu’l-Beyân*’ı, *Fethu’l-Kadîr* başta olmak üzere kendisinden önceki âlimlerin kitaplarından derlediğini dile getirmişlerdir. Fakat onlar bunu bir kusur olarak görmemişlerdir. Bunun sebebi ise Hasan Hân’ın düzenli bir şekilde nakillerde bulunmasıdır.

Ebcedü’l-‘Ulûm, *Katfû’s-Semer*, *İntikâdü’r-Racîh* gibi bazı eserlerine baktığımızda, bunların da büyük bir bölümünün başka alimlerden yapılan nakillerle dolu olduğunu görmekteyiz. Hatta Hasan Hân’ın bu yüzden kendisinden sonra gelen insanlar için kaynaklık teşkil etmediğini, özellikle tefsir ilmiyle alâkalı çalışmalarda çok nâdir olarak isminin geçtiğini görmekteyiz.

Ayrıca Batılı müsteşriklerin Hasan Hân’ın yoğun resmî işleri içerisinde bu kadar kitap telif edemeyeceği iddialarıyla ilgili onun hayatını inceleyenlere baktığımızda, küçüklükten beri yazmayı çok sevdiğini, yazma konusunda çok usta olduğunu, yazmanın kendisi için bir alışkanlık haline geldiğini, kalemini ve kâğıdını yanından hiç ayırmadığını, vaktini hep yazmakla geçirdiğini, İslâmî

¹³⁴ Bkz. Leknevî, *Tezkiratü’r-Râşid*, s. 78, 89, 255, 284, 286, 292, 78, 311, 349, 403, 449, 455, 458.

¹³⁵ Abdülhamit Birişik, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s. 146.

ilimlerin birçok alanında ilim sahibi olduğunu, kısa süre içerisinde bu alanlarda kitap yazabildiğini öğrenmekteyiz.¹³⁶ Bu da nakillerle de olsa onun üç yüze yakın eser telif etmesinin mümkün olduğunu göstermektedir.

Hasan Hân'ı, kaynak göstermeden aşırı bir şekilde nakilde bulunma, bazı konularda kendisiyle çelişme, bazı isimleri ve tarihî bilgileri yanlış verme konusunda eleştirmek mümkün olsa da, onu hırsızlıkla ve başkalarının emeğini gasp etmekle suçlamanın doğru olmadığını düşünmekteyiz. Zira aşırı bir şekilde nakilde bulunma yöntemiyle olsa bile, İslâmî ilimlerle alâkalı iki yüzden fazla eser telif etmek pek kolay olmasa gerek. Bunu sert bir şekilde eleştirmekten ziyade takdirle karşılamak gerekir.

4.7. Hakkındaki Çalışmalar

4.7.1. Türkiye'deki Çalışmalar

Bildiğimiz kadarıyla Türkiye'de Hasan Han'la ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar kitap, tez, makale ve ansiklopedi maddelerinden ibarettir. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

a) Abdülhamit Birişik, Cüneyt Eren, Ali Hakan Çavuşoğlu , Süleyman Akkuş “*Siddik Hasan Hân*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDVY., İstanbul 2000. c. 37. (Ansiklopedi maddesi)

“*Siddik Hasan Hân*” isimli bu ansiklopedi maddesi üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Abdülhamit Birişik ve Cüneyt Eren tarafından Hasan Hân'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Ali Hakan Çavuşoğlu tarafından yazılan ikinci bölümde fikhî görüşleri incelenmiştir. Süleyman Akkuş tarafından kaleme alınan üçüncü bölümde ise itikâdî görüşleri ele alınmıştır.

b) Abdülhamit Birişik, *Hint Alt Kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2012. (Kitap)

¹³⁶ Özen, *Mezheplerin Doğuşu*, s. 329.

Yazar, üç bölümden oluşan bu eserinde Hindistan'daki tefsir hareketini incelemiş, özellikle Şâh Velîyullâh ve ondan sonra gelen bazı müfessirleri ve tefsirlerini tanıtmaya çalışmıştır. Üçüncü bölümde Hasan Hân'ın hayatı ve ilmî kişiliği hakkında bir takım mâlumat aktardıktan sonra *Tercümanü'l-Kur'ân bi Letâifi'l-Beyân* adlı tefsirinden bazı örnekler sunarak tefsir ilmindeki yeri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermiştir.

c) Cevat İzgi, “*Ebcedü'l-'Ulûm*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDVY., İstanbul 2000, c. 10. (Ansiklopedi maddesi)

Yazar bu maddede Hasan Hân'ın ilimlerin tanıtım ve tasnifi için kaleme aldığı mezkur eseri hakkındaki bazı bilgiler vermektedir.

d) Nurullah Yılmaz, Cüneyt Eren, *Hindistan Bhopal Emiri ve Müfessir Sıddîk Hasan Hân'ın Osmanlı devleti ile ilişkisi*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2002. sy.19. (Makale)

Bu makalede Osmanlı Devleti'yle Hindistan arasındaki ilişkiler ele alınmış ve bu ilişkilerin Hasan Hân vasıtasıyla ulaştığı seviye hakkında bilgi verilmiştir.

e) Cüneyt Eren, *Sıddîk Hasan Hân ve Ahkâmu'l-Kur'ân Tefsiri*, Ekev Yayınları, Erzurum 2001. (Tez)

Yazar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora tezi olarak kabul edilen bu eserinde, Hasan Hân'ın hayatını, ilmî kişiliğini, hakkındaki eleştirileri ve mezkûr tefsirindeki metodunu ele almıştır.

f) Cüneyt Eren, *Türk Dostu Bhopal Emiri Sıddîk Hasan Hân'ın Arap Dilindeki Yeri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2002. sy. 20. (Makale)

Bu makalede Hasan Hân'ın *Neylü'l-Merâm min Tefsiri Âyâtî'l-Ahkâm* eseri esas alınarak lugat, nahiv ve sarf ilmi açısından âyetleri tefsir etme yöntemi incelenmiştir.

g) İrfan Eyibil, *Siddîk Hasan Hân'a Göre Tevhid ve Şirk*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Sakarya 2013. (Tez)

Bu çalışmada, Hasan Hân'ın itikâd başta olmak üzere değişik eserlerinden istifade edilerek tevhid ve şirk hakkındaki görüşleri incelenmiştir.

h) Mehmet Sait Uzundağ, *XIX. Asır Hindistan Hadis Âlimi Siddîk Hasan Hân'ın (ö.1307/1890) Allah'ın Haberî Sıfatları ile İlgili Görüşleri*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Elazığ 2014. sy. 19. (Makale)

Yazar bu makalesinde Hasan Hân'ın, Ahmed b. Muhammed ez-Zebidî'nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdu's-Sarîh li Ehâdisi'l Camîi's-Sahîh* adlı hadis kitabına yazdığı '*Avnü'l-Bârî li-Halli Edilleti'l-Buhârî*' adlı şerhi esas alınarak haberî sıfatlara yaklaşımını irdelemektedir.

ı) Şükrü Özen, *Mezheplerin Doğuşu ve İctihat Tartışması*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003. (kitap)

Yazar, beş bölümden oluşan bu eserinde Hasan Hân'ın *el-İklîd li Edilleti'l-İctihâd ve't-Taklîd* isimli eseri çerçevesinde taklîd, ictihad ve re'y hakkındaki görüşlerini mercek altına almıştır.

4.7.2. Türkiye Dışındaki Çalışmalar

Bildiğimiz kadarıyla Hasan Han'la ilgili Türkiye dışındaki çalışmalar şunlardır:

a) Ahter Cemâl Muhammed Lokmân, *es-Seyyid Siddîk Hasan Hân, Ârâuhü'l-İ'tikâdiyye ve Mevkîfuhû min 'Akîdeti's-Selef*, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1988. (Tez)

Mekke'deki Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi Da'vet ve Usûlü'd-Dîn Fakültesinde doktora tezi olarak hazırlanan bu eserde Hasan Hân'ın akîdesi araştırılmış ve bu akîdenin selef akîdesiyle karşılaştırılması yapılmıştır.

b) Ali b. Ahmed, *Da‘vetü’ş-Şeyh Sıddık Hasan Hân ve İhtisâbühû*, el-‘Âmmü’l Câmi‘î, Suudi Arabistan 2000. (Kitap)

Bu eserde Hasan Hân’ın İslâmî davet usûlleri ve ömrü boyunca İslâm dinini yüceltmek için yaptığı hizmetleri anlatılmıştır.

c) Muhammed Abdülhayy el-Leknevî, *İbrâzü’l-Gayyi’l-Vâki‘ fî Şîfâi’l-‘Ayy; Tezkiratü’r-Râşid bi Reddi Tebsıratı’n-Nâkid; Tenbîhü Erbâbi’l-Hibra ‘alâ Müsânehâti Müellifi’l-Hitta, İdâratü’l-Kur‘ân ve’l-‘Ulûmi’l-İslâmîyye*, Pakistan 1999. (Kitap)

Leknevî, bu üç eseri de Hasan Hân’ın ilmî kişiliğini eleştirmek için telif etmiştir. Özellikle Hasan Hân’ın, eserlerinde adını zikrettiği birçok kişinin doğum ve ölüm tarihlerini yanlış vermesi gibi hatalarını dile getirmiştir. Bunun dışında ona ait olduğu iddia edilen eserlerin bir çoğunun başka eserlerden derleme olduğunu ve bunların gerçekte ona ait olmadığını, söylediği bazı şeylerle ters düşecek söylemlerde bulunduğunu ileri sürmektedir.

d) Muhammed Mehdî Alî el-Hammûdî, *el-Kannûcî ve Ârâühü’t-Tefsiriyye alâ Dav‘i Akvâli Eimmeti’t-Tefsir*, el-‘Âmmü’l-Câmi‘î, Sudan 2015. (Tez)

Sudan’daki Ümmü Dermân Üniversitesi Da‘vet ve Usûlü’l-Dîn Fakültesinde doktora tezi olarak hazırlanan bu eserde, Hasan Hân’ın tefsir ilgili görüşleri analiz edilmiş ve bu görüşler, bazı müfessirlerin görüşleriyle karşılaştırılmıştır.

e) Seyyid Abdülmâcid el-Gûrî, *el-Emîr Sıddık Hasan Hân el-Buhârî el-Kınnevcî ve İshâmühû fî’l-Hadîsi’n-Nebevî*, Hadis International Reviewed Academic Journal, Malezya 2012, sy. 2. (Makale)

Yazar bu makalesinde Hasan Hân’ın hadis ilmindeki yerini tahlil ettikten sonra bazı kişilerin onun ilmî kişiliği hakkındaki olumsuz iddialara yanıt vermeye çalışmıştır.

f) Süyûtî Abdülmenâs, Abdullâh Cemîl Muhammed, *el-Muhaddisü’l-Emîr Sıddık Hasan Hân el-Kannûcî ve İshâmühû fî Şerhi’l-Hadîs ‘Avni’l-Bârî li Halli*

Edilleti Sahîhi'l-Buhârî, Uluslararası İslâm Üniversitesi, Malezya, 2015, sy. 12. (Makale)

Yazar bu makalesinde Hasan Hân'ın zikredilen hadis şerhi eserindeki metodunu analiz etmiştir.

g) Târık Mahmûd Şefî', *eş-Şeyh Sıddîk Hasan Hân el-Kannûcî ve İshâmühû fî'l-Edebi'l-Arabî*, Mecelletü'l-Kısmi'l-Arabî, Lahor 2015. sy. 25. (Makale)

Yazar bu makalesinde Hasan Hân'ın Arap edebiyatına olan katkılarını ele almıştır.

4.8. Yaşadığı Bölgenin Durumu

4.8.1. Hindistan'ın İslâmiyet'le Tanışması

İslâmî tebliğ, ilk olarak deniz ve kara ticaretiyle uğraşan Müslüman Araplar sayesinde Hindistan'a ulaşmıştır. Bu tüccarlardan bir kısmı kalıcı olarak buraya yerleşmişlerdir. Hintli yöneticiler bunlara hep iyi davranmışlar, ticaret konusunda her türlü kolaylığı sağlamışlardır. Ayrıca halk arasında İslâmiyet'i yaymalarına izin vermişlerdir. Ticaret yoluyla başlayan bu tebliği, Emevîler ve Gazneliler başta olmak üzere İslâm devletlerinin bölgeye yönelik düzenli fetihleri takip etmiştir.¹³⁷ Velîd b. Abdilmelik'in hilâfeti esnasında Muhammed b. Kâsım es-Sekafî komutasındaki İslam ordusunun, m. 711 yılı itibariyle bölgeyi fethetmeye yönelik giriştiği savaşlarda zafer elde etmesi bunların en önemlisi idi. Bu komutan, üç sene gibi kısa bir zaman diliminde Mekkân, Debîl, Berhâ, Multân ve Şerşet gibi yerleri fethederek Hindistan'ın Sind bölgesini tamamen ele geçirmiş ve Emevî devletine bağlamıştır. Müslüman Arapların fetihlerini Türk-İslâm devletlerinin fetihleri takip etmiştir. Gazneliler, m. 1001 yılından itibaren Hindistan'ın birçok bölgesini fethetmişler ve m. 1186 yılına kadar buralarda hüküm sürmüşlerdir. Bunu bir diğer İslâm devleti olan Gûrilerin bölgeye yönelik fetihleri takip etmiştir. Bölge m. 1562 yılından itibaren

¹³⁷ Muhyiddîn el-Elvâî, *ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyye*, Dâru'l-Kalem, Şam 1986, s. 173 vd.; Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 110-111; Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, s. 23.

Moğol devletinin hakimiyetine girmiştir. Onların bölgedeki hakimiyeti m. 1787 yılına kadar sürmüştür.¹³⁸

Müslümanlar, fethettikleri yerlerde gayet güzel bir idare tarzı sergileyerek İslâmiyet'in yerli halk arasında kolay bir şekilde yayılmasını sağlamışlardır. Bu fetihler sonucu İslâm diyarındaki değişik milletlerden olan Müslümanlar gruplar buralara göç etmiş ve tanıştıkları yerli halka İslâmiyet'i anlatmışlardır.¹³⁹ Ayrıca Muhammed b. Kâsım'ın ordusuyla Müslüman kadınlar gelmediği için Hindistan'a yerleşen Müslüman erkekler yerli kadınlarla evlilikler yapmışlardır. Bu vesileyle İslâmiyet, yeni Müslüman olmuş bu kadınların ailelerine nüfuz etmiştir. Hindistan'ın fethedilen bölgelerine yerleşen Müslümanlar, sürekli olarak ihtidâ faaliyetinde bulunuyorlardı. Hintli yöneticiler buna hiçbir tepki göstermiyorlardı. İslâm dininin yayılışında en sert tepkiyi Hindu din adamları gösteriyordu. Fakat dinlerinin en zayıf noktası insanları eşit görmeyen ve onları değişik sınıflara ayıran kast sistemiydi. Bu yüzden bu dine mensup olan insanlar, herkesi eşit gören İslâmiyeti tercih ediyorlardı.

Hintlilerin İslâm'a girmeleri konusunda sûfîler de çok büyük gayretler göstermişlerdir. Buhara, Türkistan ve diğer İslam beldelerinden göçedip buraya yerleşen sûfîlerin en büyük hedefi yerli halkın Müslüman olmasıydı. Onlar bu hedef doğrultusunda her zaman azimle çalışmışlardır. Onların bu gayretleri sonucu birçok Hintli kabile Müslüman olmuştur.¹⁴⁰

Müslümanlar hüküm sürdükleri bölgelerde sadece İslâmiyeti yaymakla kalmamışlardır. Aynı zamanda muhkem kaleler, muazzam camiler inşa etmişler, İslâmî ve fennî ilimlerin temelini atmışlardır. Hindistan'da yüzyıllarca süren Arap, Türk ve diğer Müslüman devletlerin hâkimiyeti İngilizlerin 1787 yılında burayı sömürgeleştirmesiyle son bulmuştur. 1947 yılında İngilizlerden bağımsızlığını

¹³⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, thk. Abdullâh Enîs et-Tabbâ', Müessesetü'l-Me'ârif, Beyrut 1987. s. 614-619 vd; Elvâî, **ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyye**, s. 309; Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, **Hindistan Tarihi**, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2001, s. 237 vd.

¹³⁹ Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, s. 607 vd; Elvâî, **ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyye**, Dâru'l-Kalem, Şam 1986, s. 8; Ahmed, **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları**, s. 10; Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 19; Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 23; Birişik, **Hind Altıktası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 17.

¹⁴⁰ Elvâî, **ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyye**, s. 345; Ahmed, **Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları**, s. 117-119.

kazanan Hindistan, 120 milyon ile dünya devletleri arasında en çok Müslüman nüfusa sahip olan ülke konumundaydı. Pakistan'ın ondan ayrılması sonucu 80 milyon Müslüman, bu yeni devletin sınırları içerisinde kalmış ve Hindistan'daki Müslümanlar azınlık durumuna düşmüşlerdir.¹⁴¹

4.8.2. Yaşadığı Bölgenin Dinî Durumu

Hasan Hân'ın yaşadığı bölgedeki Müslümanlar arasında İslâmiyet unutulmaya yüz tutmuş, ciddî bir ahlakî çöküntü baş göstermişti. Fitneler zuhûr etmiş, iyilik ve cömertlik kalmamış, yalan konuşma çoğalmış, dünya sevgisi artmıştı. Müslümanlar, Hindu ve Mecûsîlerin bayramlarını kutlar hale gelmişlerdi. Selef-i sâlihînin yolundan uzaklaşmış; yeme, içme, giyinme ve barınma derdine düşmüşlerdi. Dinî görevlerini yerine getirmez hale gelmiş, İslâmiyet'in yüce ilke ve hedeflerinden sapmışlardı. Bayram ve düğünler içki içme, raks ve eğlenceye dönüşmüştü. Misafire ikram, komşuya iyilik ve barış gibi güzel hasletlerden eser kalmamıştı. Zina, kumar, faiz ve rüşvet almış başını gitmişti. Halk bütün işlerinde bölgedeki İngiliz sömürgecilerini örnek alıyordu.¹⁴²

Buradaki Müslümanların çoğu taklîdle amel ediyor, bid'at ve hurafelere uyuyorlardı. Kabir ziyaretlerine çok önem veriyor ve ölümlere adakta bulunuyorlardı. Seyyid Ahmed Han (ö. 1316/1898), materyalizm düşüncesini yayıyordu.¹⁴³ Mirzâ Gulâm Ahmed (ö. 1326/1908) ise Kâdiyânîlik mezhebini kurarak peygamberlik iddiasında bulunuyordu.¹⁴⁴ Şirk ve puta tapıcılık Hindistan'ın her bölgesine yayılmıştı. Hristiyan Misyonerler Hindistan'daki gayr-i müslim fırkaların da desteğiyle her yerde okullar açıyor ve Müslümanları kendi dinlerine davet ediyorlardı.¹⁴⁵

¹⁴¹ Elvâî, **ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyye**, s. 7-10.

¹⁴² Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 9-10; Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 33; Hasan Hân **et-Tâcü'l-Mükellel**, s. 543.

¹⁴³ Bkz. Mustafa Öz, "Seyyid Ahmed Han", **DİA.**, c. 2, s. 73-75.

¹⁴⁴ Mirzâ Gulâm Ahmed ve Kâdiyânîlik için bkz. Ethem Ruhi Fırlı, "Kâdiyânîlik", **DİA.**, c. 24, s. 137-139; Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 1, s. 256; Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 269 vd.

¹⁴⁵ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 6-7; Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 26-28; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 20.

4.8.2.1. İslâmî Ekoller

Hasan Hân'ın yaşadığı dönemdeki toplumun genelinde dinî açıdan ciddi bir ahlakî çöküntü ve manevî değerlere karşı aşırı bir ilgisizlik söz konusu olsa da, özellikle bir grup âlim Hindistan'daki dinî-dünyevî İngiliz sömürsünü defetmek ve insanların İslâmiyet'le bağlarını güçlendirmek için yoğun bir ilmî çaba içerisine girmişlerdir. Onlara göre toplum içerisinde İslâmî değerleri sağlam bir şekilde yeniden tesis etmenin yegâne çaresi Kur'ân ve sünnete sarılmaktan geçmektedir. Bu âlimlerin en çok odaklandığı ilim tefsir ve hadis ilmidir.

Bölgedeki Müslümanlar misyonerlerin faaliyetleri karşısında yapılacak en doğru şeyin Kur'ân'ı okuma, anlama ve ona göre amel etme olduğunu biliyorlardı. Bu amaçla Şâh Velîyullâh ed-Dihlevî'nin ailesine mensup olanlar başta olmak üzere birçok âlim, Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme ve tefsir etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mesajlarına da aynı önemi atfeden bu âlimler hadis ilmi konusunda da ciddi araştırmalarda bulunmuşlar, buna yönelik tercüme ve şerhler telif etmişlerdir.¹⁴⁶ Bu âlimlerin çoğu bazı ekolleşmelere gitmişlerdir. Hasan Han'ın yaşadığı esnada bölgede faaliyet gösteren başlıca İslâmî ekoller şunlardır:

4.8.2.1.1. Ehl-i Hadis Ekolü

Hasan Hân, 19. yüzyıl sonlarına doğru Hindistan'da Seyyid Nezîr Hüseyin ed-Dihlevî'yle (ö. 1320/1903)¹⁴⁷ birlikte ehl-i hadis ve seleflik olarak adlandırılan sünneti ihya hareketini başlatmıştır. Abdullâh Gaznevî (ö. 1298/1881)¹⁴⁸ Emir Ali Melihâbâdî (ö. 1337/1919), Seyyid Ahmed Hasan ed-Dihlevî (ö. 1338/1920), Vahîduzzamân Han (ö. 1338/1920) ve Senâullah Amritsarî (ö. 1368/1948)¹⁴⁹ de Ehl-i Hadis'in diğer mensupları arasında yer almaktadırlar.¹⁵⁰ Bu hareketin hedefi insanların kitap ve sünnete sarılmalarını ve selef-i sâlihînin yolunda yürümelerini sağlamaktır. En önemli özelliği Şâh Velîyullâh ed-Dihlevî ve Şevkânî gibi âlimlerin

¹⁴⁶ Birişik, "Hind Altıktası'nda İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü", **Divan İlmî Araştırmalar**, c. 17, s. 55.

¹⁴⁷ Bkz. Mehmet Özşenel, "Nezir Hüseyin", **DİA.**, c. 33, s. 73-74.

¹⁴⁸ Bkz. İqtidar Husain Siddiqui, "Ahmed b. Muhammed Gaznevî", **DİA.**, c. 13, s. 486.

¹⁴⁹ Bkz. Abdülhamit Birişik, "Senâullah Amritsarî", **DİA.**, c. 36, s. 503-504.

¹⁵⁰ Bkz. Birişik, **Hind Altıktası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 154, 175, 185, 194.

yolunda yürümek ve hadislerin senedlerini araştırmaktır. Bu hareketin mensuplarının özelliği ise hadisle amel etmek, taklîd ve şeklî tasavvuftan uzak durmaktır.¹⁵¹

Ehl-i Hadis ekolüne mensup âlimler, re'ye dayanan icthadı reddederler. Herhangi bir fikhî mezhebe bağlı kalmadan Kur'ân'ın zâhirine göre hüküm verirler. İtikat konusunda sahîh hadislere tabi olurlar. Hadislerin sahîhliği konusunda selef-i sâlihînin görüşlerini esas alırlar. Onlara göre Kur'ân'ı en iyi anlamamanın yolu hadisleri anlamaktan geçmektedir.¹⁵²

Ehl-i Hadis ekolü, İslâm'a dayanmayan örf ve adetleri bid'at sayıp reddeder. Onlara göre hasene de olsa bid'atın kabul edilmesi ve buna göre amel edilmesi câiz değildir. Onlar, zühd ve takvâyı kabul etmekle beraber, tasavvuf ve tarîkatlarda mevcut olan ve İslâmiyet'le bağdaşmayan bazı uygulamalara şiddetle karşı çıkarlar.¹⁵³ Ehl-i Hadis'e göre cihad, sadece savunma amaçlı bir şey olmaktan ziyade her hâlükarda yerine getirilmesi gereken dinî bir görevdir.¹⁵⁴

Bu ekolün kurucularından olan Hasan Hân, kurduğu bu ekol hakkında şunları söylemektedir: “Bütün Müslümanların sapkınlık üzerinde birleşmeyeceğini, Allah'ın yardımının cemaat üzerinde olacağını ve cemaatten ayrılan bütün yolların cehenneme götüreceğini ifade eden hadiste geçen cemaat¹⁵⁵ ve yetmiş üç fırka hadisinde¹⁵⁶ örnek alınmasına ve kurtuluşa ereceğine işaret edilen cemaat (fırka-i nâciye), Ehl-i Hadis cemaatıdır.”¹⁵⁷

Hasan Hân, kurduğu Ehl-i Hadis hareketinin hedefleri doğrultusunda etrafındaki âlimleri organize etmiş, onları Kur'ân ve sünnetle ilgili kitap telif etmeye sevk etmiş ve bu konuda onlara her türlü desteği vermiştir.¹⁵⁸ Onun Bhopal valisi Şahcihan Begüm'le evlenmesi ve bu vesileyle üst düzey görevlere gelmesi, bu

¹⁵¹ Ferîvâî, **Cühûdün Mukaddese**, s. 83-85.

¹⁵² Ahmet Yücel, “**Hadis Tarihi**”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013. s. 217-218.

¹⁵³ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 143.

¹⁵⁴ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 143.

¹⁵⁵ Tirmizî, “Fiten”, 7.

¹⁵⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 17.

¹⁵⁷ Çavuşoğlu, “Sıddîk Hasan Hân”, **DİA.**, c. 37, s. 95.

¹⁵⁸ Ferîvâî, **Cühûdün Mukaddese**, s. 83-85.

hareketin daha çabuk yayılmasına vesile olmuştur.¹⁵⁹ Eşi vali olması hasebiyle ona vekâlet etmiş ve onun bütün yetkilerini Ehl-i Hadis hareketini yayma lehine kullanmıştır. Özellikle ilim yaymaya müsait bir mevki olan Eğitim Bakanlığında bulunması, ona Ehl-i Hadis öğretilerini yayması için eşsiz bir fırsat sunmuştur.¹⁶⁰ Onun bu gayretleri sonucu Hindistan'daki entelektüel kesimi etkileyen Ehl-i Hadis düşüncesi, kısa zamanda her tarafa yayılmış¹⁶¹ ve Hindistan'ın muhtelif bölgelerinde bu düşünce temeline dayanan çok sayıda medrese inşa edilmiştir.¹⁶²

4.8.2.1.2. Diyobend Ekolü

Diyobend Ekolü, Hint toplumu üzerinde hâkimiyet kurmak ve kendi düşüncelerini onlara benimsetmek isteyen İngilizlere karşı Muhammed Kâsım Nânetevî'nin (ö. 1297/1880) öncülüğünde kurulmuş bir ilmî ekoldür. Muhammed Abdülhayy el-Leknevî (ö. 1304/1883), Ya'kûb Nânetevî (ö. 1301/1884), Mevlânâ Fazlurrahmân (ö. 1325/1907), Hacı Muhammed Abîd ve Mevlânâ Refiuddîn (ö. 1316/1898) ekolün önde gelen âlimleridir.¹⁶³

Bu ekolün mensupları İngilizler aleyhine Osmanlı devletini desteklemekteydiler. İtikatta ehlü's-sünne ve'l-cemâ'a, fıkıhta Hanefîlik, tasavvufta ise Nakşibendîliğe bağlıdır. Çağdaş fikirlere pek sıcak bakmazlar. Hadislerle amel konusunda Ehl-i Hadis ekolü gibi titiz değillerdir. Bunların sahîhliği konusunda Ebû Hanîfe'nin görüşlerine tabi olmaktadır.¹⁶⁴ Onlara göre İslâm hukukunun dört kaynağı bulunmaktadır. Bunlar Kitap, sünnet icmâ ve kıyastır. Diyobend Ekolü, Ehl-i Hadis gibi tasavvufa karşı çıkmazlar. Aksine tasavvufî bir yaşam sürdürürler.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Selefi, **es-Seyyidü'n-Nevvâb**, s. 6; Birişik, "Hind Altkıtası'nda İslâm Araştırmaları", **Divan İlmî Araştırmalar**, c. 17, s. 8.

¹⁶⁰ Ahmed, **Da'vetü's-Şeyh**, s. 46.

¹⁶¹ Ferîvâî, **Cühûdün Mukaddese**, s. 83-85; Birişik, "Hind Altkıtası'nda İslâm Araştırmaları", **Divan İlmî Araştırmalar**, c. 17, s. 7.

¹⁶² Selefi, **es-Seyyidü'n-Nevvâb**, s. 6; Birişik, "Hind Altkıtası'nda İslâm Araştırmaları", **Divan İlmî Araştırmalar**, c. 17, s. 8.

¹⁶³ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 213.

¹⁶⁴ Ahmet Yücel, "**Hadis Tarihi**", s. 214-217.

¹⁶⁵ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 218.

Bu ekole mensup kişiler dinî hedefler doğrultusunda medrese, dersane ve kütüphane gibi eğitim kurumları açmışlardır. İyi bir eğitim müfredatı uygulayarak kısa sürede bölgedeki etkinliklerini göstermeyi başarmışlardır. Bu yüzden Hindistan'daki değişik eğilimlerdeki insanlar bunlara rağbet etmiştir.¹⁶⁶ Kurdukları Dâru'l-Ulûm-i Diyobend Üniversitesinde çok büyük âlimler yetiştirmişlerdir.¹⁶⁷ Muhtelif İslâmî ilimlerle ilgili eğitim verilen bu üniversitede dünyanın birçok yerinden gelen öğrenciler eğitim görmüştür.¹⁶⁸ Buradan mezun olanlara diyobendî denilmektedir. Bunlar, bölgedeki diğer ekollere mensup âlimlere nazaran çok fazla eser yazmışlardır.¹⁶⁹

4.8.2.1.3. Ehl-i Kur'ân Ekolü

Ehl-i Kur'ân Ekolü, Seyyid Ahmed Han (ö. 1316/1898) tarafından kurulmuştur. Mensuplarına, materyalist düşünceleri sebebiyle “Neyçırî” (Naturalist), ekolün düşüncelerinin yayılmasında katkıları olan Abdullâh Çakrâlevî (ö. 1332/1914) ve Gulâm Ahmed Perviz'e nispetle “Çakrâlevî” ve “Pervîzi” denilmiştir.¹⁷⁰ Bunlar hadisleri inkâr ettikleri için “münkirîn-i hadîs” şeklinde nitelenmişlerdir. Düşüncelerini yaymak amacıyla Aligarh Koleji'ni¹⁷¹ kurarak eğitimli insanları etkilemiş ve onları cezbetmişlerdir.¹⁷²

Temel kaynakları Kur'ân olup bütün çalışmaları bu eksendedir. Bu alanda pek çok eser vermişlerdir. Hadisleri ve geleneksel İslâmı reddetmektedirler. Zira onlara göre ümmetin gerilemesine neden olan hadisler, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den sonra tedvîn edilmiştir. Değişik hadis rivayetleri ümmetin birliğini parçalamaktadır. Eğer hadisler, Kur'ân gibi bir kaynak olsaydı Kur'ân gibi Mushaf haline getirilmesi gerekirdi. Kur'ân hadislere ihtiyaç duymayacak kadar açık ve nettir. Hz. Muhammed (s.a.v.) sadece bir teblîğcidir. Onun söz, fiil ve ikrârlarının insanlar için herhangi bir

¹⁶⁶ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 213.

¹⁶⁷ Birişik, “Hind Altkıtası'nda İslâm Araştırmaları”, **Divan İlmi Araştırmalar**, c.17, s. 10.

¹⁶⁸ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 182-183.

¹⁶⁹ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 213; Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 234.

¹⁷⁰ Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 222.

¹⁷¹ Bu koleje ilgili bilgiler için bkz. Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 297 vd.

¹⁷² Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 275 vd; Birişik, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, s. 222.

bağlayıcılığı yoktur. Zira Kur'ân'da ifade edildiği gibi hüküm Allah'a aittir. Hz. Muhammed (s.a.v.) dâhil hiçbir peygambere şafâat yetkisi verilmemiştir. Kur'ân'ı tek kaynak olarak kabul ettiklerinden dolayı “Kur'âniyyûn” da denilen Ehl-i Kur'ân bilginleri Allah'ın sıfatlarını değişik şekillerde te'vîl ederler. Hadislerle amel etmeyi şirk sayarlar. Mucize ve ölümden sonraki hayatı kabul etmezler. Cennet ve cehennem hakkında değişik şekillerde yorumlarda bulunurlar. Namaz, oruç gibi ibadetler konusunda ehlü's-sünne ve'l-cemâ'anın kaynaklarında mevcut olamayan değişik görüşleri öne sürerler.¹⁷³

4.8.3. Yaşadığı Bölgenin Siyasî Durumu

Hasan Hân'ın yaşadığı dönem olan 19. yüzyıl, İngilizlerin Hindistan'da hüküm sürdüğü bir dönemdir. İlk başta onların ticarî bir şubeleri olan Doğu Hindistan Şirketi (*British East India Company*), faaliyet alanlarını genişletip bir sömürge kuruluşu haline gelmiştir.¹⁷⁴ Hindistan, bu şirket sayesinde İngilizlerin atadığı valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Bunlar, İngiltere'de Hindistan'la ilgili çıkarılan kanunlarla halkı idare etmişlerdir. Bu, oradaki Müslümanların siyasî, ekonomik ve kültürel açıdan gerilemesine neden olmuştur. Müslümanlar, 1857'de İngilizlerin ülkedeki hâkimiyetine son vermek için harekete geçmişlerse de İngiliz Hükümeti bunu kanlı bir şekilde bastırmıştır.¹⁷⁵ Böylece asırlarca İslâmiyet bayrağı altında yaşayan Hindistan, İngilizler tarafından idare edilen gayr-i müslim bir ülkeye dönüşmüştür.¹⁷⁶

İngilizler, bu gâlibiyetten sonra misyonerlik faaliyetlerini ülkenin her tarafına yaymışlar ve Hindistan'ın en önemli varlıklarını sömürmüşlerdir.¹⁷⁷ İngilizlerin Hindistan'daki birinci hedefi Müslümanlardı. Zira onlar Müslümanları kendi çıkarları için her zaman tehdit olarak görmüşlerdir. Bu nedenle onlara her türlü eziyet ve işkenceyi reva görmüş ve onların birliğini her fırsatta bozmaya çalışmışlardır.

¹⁷³ Daudî, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 275 vd.; Ahmet Yücel, “**Hadis Tarihi**”, s. 222-223.

¹⁷⁴ Aziz Ahmed, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, s. 22-26.

¹⁷⁵ Azmi Özcan, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, **DİA.**, c. 22, s. 294-295; Aziz Ahmed, **Hindistan ve Pakistan'da**, s. 27 vd.

¹⁷⁶ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 21.

¹⁷⁷ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 21.

Hatta İngilizlerin Delhi’de bir hafta içerisinde 27.000 Müslümanı öldürdüğü rivayet edilmiştir.¹⁷⁸

Hasan Hân’ın yaşadığı dönemde İngiliz sömürgecilerinin desteğini alan gayri-müslimler, Müslümanlara karşı güçlenmişlerdir. Müslümanlara ait bazı bölgelerin yönetimi onlara devredilmiştir. Bu nedenle Müslümanlar, Hindu ve Sihlerle¹⁷⁹ bir arada yaşamak zorunda kalmışlardır. Bunun sonucunda kast sistemindeki bazı uygulamalar başta olmak üzere İslâm diniyle bağdaşmayan birçok adet ve gelenek Müslümanlara sirâyet etmiştir.¹⁸⁰

İngilizlerin, o ana kadar Hindistan’ı idare eden Moğol Hükümdarlığı hânedan üyelerini ve onlara direnen Müslümanları nasıl öldürdüğüne ve Hindistan’ı nasıl ele geçirdiğine şahitlik eden¹⁸¹ Hasan Hân, babası Seyyid Evlâd Hasan (ö. 1253/1838) gibi İngiliz sömürgeciliğine karşı cihad etmiş, her zaman tevhidi yaymaya çalışmıştır.¹⁸² Hasan Hân, İngiliz hükümeti tarafından üst düzey siyasi görevlere getirilmişse de eserlerinde İslâmî düşüncüyü yayma ve halkı İngiliz yönetimine karşı cihada teşvik etme suçlamalarıyla bütün görevlerinden uzaklaştırılmıştır.¹⁸³

¹⁷⁸ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 3-5; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 22-23.

¹⁷⁹ Sih, 16. yüzyılın başlarında Hindistan’da doğmuş ve “ne Hindular ne de Müslümanlar” parolasıyla yeni bir din ortaya çıkarmış bir cemaattir. (Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 18.)

¹⁸⁰ Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 18-19; Ahmed, **Da‘vetü’ş-Şeyh**, s. 33.

¹⁸¹ Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 3-5; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 16.

¹⁸² Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 5-6.

¹⁸³ Hasenî, **el-İ‘lâm**, c. 1, s. 1248; Hammûdî, **el-Kannûcî**, s. 17; Lokmân, **es-Seyyid Sıddîk Hasan**, c. 1, s. 33-35.

BİRİNCİ BÖLÜM

FETHU'L-BEYÂN VE KAYNAKLARI

Bu bölümde ilk önce Hasan Hân'ın ve diğer bazı âlimlerin *Fethu'l-Beyân* hakkındaki değerlendirmelerine yer vereceğiz. Daha sonra bu eserin ismini, metodunu, mukaddimesinde ele alınan bazı konuları ve kaynaklarını açıklamaya çalışacağız.

1.1. FETHU'L-BEYÂN'IN ÖZELLİKLERİ

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'a yazdığı mukaddimenin sonlarına doğru tefsirinin yazım sürecini anlatmakta ve onun hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır. O, burada rivayet ve dirâyeti harmanlayan müfessirlere ait birkaç tefsir kitabını zikrettikten sonra, sürekli olarak gönlünden bu niteliklere sahip bir tefsir yazma isteği geçtiğini, bu maksatla köy köy, şehir şehir dolaştığını söylemektedir. Fakat o, bulunduğu bölgenin idarecisi olması hasebiyle işlerinin yoğun olduğunu, bu nedenle bu tefsirin yazımına ne zaman başlamak istediğinde bir engel çıktığını ifade etmektedir. Bütün bu engellere rağmen çok sevdiği dostlarının ısrarına dayanamayıp tefsirinin yazımına başladığını anlatmaktadır.¹⁸⁴ Aslında o ana kadar yazılmış eserlere eklenecek fazla bir şey olmadığını belirten müellif, kendisini böyle bir tefsiri yazmaya iten en önemli sebebin, üzerinden bayağı zaman geçmiş bilgileri yenileme düşüncesi olduğunu söylemektedir. O, tefsirini ne okurlarını bıktıracak kadar uzun ne

¹⁸⁴ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 20.

de bilgi boşluğuna mahal verecek kadar kısa tutacağını, kolay ibareler ve az kelimelerle telif edeceğini belirtmektedir.¹⁸⁵

Fethu'l-Beyân'ın kolay ibarelerle ve bilgi boşluğuna mahal vermeyecek şekilde telif edildiği konusunda Hasan Hân'a katılmak mümkün olsa da onun kısa tutulduğu ve geçmiş bilgileri yenilediği konusu tartışmalı bir iddiadır. Zira *Fethu'l-Beyân*'ın büyük bir kısmı önceki âlimlerden nakillerle telif edilmiştir. Bu yüzden bazen onda, bir âyet hakkında sayfalarca açıklama nakledildiğini görmekteyiz. Ayrıca eserde geçmiş bilgileri yenileme bulunsa da bu, sadece yazarının sağladığı bir şey değildir. Bunda nakilde bulunduğu her müellifin payı vardır.

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'ın yazımında Süyûtî'nin *ed-Dürrü'l-Mensûr* adlı tefsirini örnek aldığını söylemektedir. Zira ona göre Süyûtî'nin bu tefsiri, Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe-i kirâm ve onları takip eden neslin tefsirlerindeki bilgilerin çoğunu içermekte ve tefsir ilminde ihtiyaç duyulan birçok malumatı barındırmaktadır. O, tefsirini düzgün ve anlaşılır bir şekilde yazacağını, nakledeceği ibareleri düzelttikten sonra alacağını, aktardığı görüşler arasında tercihte bulunacağını ve Kur'ân'ın müşkillerini çözeceğini ifade etmektedir.¹⁸⁶

Hasan Hân'ın, naklettiği cümlelere ekleme ve çıkarma yaptığı aşikârdır. Fakat neyi nakledeceğini çok iyi seçmiş, naklettiği şeyleri düzenli bir şekilde dizmiştir. Öyle ki bu eserin tek bir kelimadan çıktığı hissini vermiştir. Diğer yandan onun, herhangi bir konu hakkındaki âlimlerin görüşlerini olduğu gibi naklettiği ve hiçbir tercihte bulunmadığı da görülmektedir.¹⁸⁷

O, yazacağı tefsirde doğru görüşleri esas alınacağını söylemektedir. Doğru görüşleri esas alması gerçek olmakla beraber bu yaklaşımın öznel olduğu su götürmez bir gerçektir. Çünkü onun benimsediği bir görüşü başkası benimsemeyebilir.

¹⁸⁵ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 22.

¹⁸⁶ Geçen kavramların anlamları için bkz. Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el- İfrîkî el- Mısırî, *Lisânü'l-'Arab*; "sahhaha", "hasene", "da'ufe", "akibe", "ceme'a", "recehe", ve "hezebe", Dâru Sâdır, Beyrut tsz., c. 2, s. 507. c. 13, s. 114, c. 9, s. 203, c. 1, s. 611, c. 8, s. 53, c. 2, s. 445, c. 1, s. 782.

¹⁸⁷ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 222; c. 9, s. 343.

O, anlaşılması zor konuları açıklığa kavuşturacağını dile getirmektedir. Gerçekten de nakil konusunda hiç sınır tanımadığı için, anlaşılması zor konularda aşırı bir şekilde nakilde bulunarak meseleyi açıklamaya çalışmıştır.

O, Kur'ân'ın kıssalarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktan ve uzun i'râb analizlerinde bulunmaktan sakınacağını ifade etmektedir. Tefsirini okuduğumuzda Hz. Süleyman (a.s.) ve Hz. Dâvut (a.s.) ile alâkalı olanlar dışında kıssaların ayrıntılarına girmediğini görmekteyiz. İ'râb konusundaki tespitlerine katılmak mümkündür. Zira anlam açısından kapalılık arz eden yerler dışında bu konuda pek fazla ayrıntıya girmediğini görmekteyiz.

O, kırâatları belirtmeye ihtiyaç duyduğunda sahîh kırâat esas alınacağını söylemektedir.¹⁸⁸ Bununla beraber ulemânın ittifakı ile şaz olarak kabul edilen İbn Muhaysın, Yezîdî, Hasan Basrî ve A'meş'in kırâatlarını da naklettiğini görmekteyiz.¹⁸⁹

Hasan Hân'ın *Fethu'l-Beyân* için en çok dile getirdiği husus onda izlediği rivayet ve dirâyet yöntemidir. O, *Fethu'l-Beyân*'ı, eserleri geniş kitleler arasında yayılmış ve şöret bulmuş zatların tefsirlerinden derlediğini, bu yüzden meşhur tefsirlerde yer alan birçok bilgiyi barındırdığını söylemektedir. Buna iknâ olmayanların onu, mevcut rivayet ve dirâyet tefsirleriyle karşılaştırmalarını istemektedir.¹⁹⁰ Reşit Rıza meşhur *Menâr Tefsiri*'nde *Fethu'l-Beyân*'ın zikredilen bu özelliğine şöyle dikkat çekmektedir: “Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân fî Mekâsidi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde, hocası Kâdî Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr*'ini nakletmiş sonra da ona eklemeler yapmıştır. Fakat onun yaptığı eklemeler aslından daha faydalı olmuştur.”¹⁹¹ el-Ezher ulemâsından Muhammed Münîr ed-Dımaşkî de: “Hasan Hân, bu tefsirinde Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe, tâbiîn ve bunları takip eden selef imamlarının tefsir rivayetlerinden faydalanmış, âyetlerin anlamını i'râb ve lugat açısından ortaya çıkarmıştır. Onu Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr*'i başta olmak üzere

¹⁸⁸ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 23.

¹⁸⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 244; c. 3, s. 242; c. 13, s. 192; c. 15, s. 89;

¹⁹⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 23.

¹⁹¹ Muhammed Reşîd Rızâ, **Tefsîru'l-Kur'ân'il-Azîm**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, Mısır 1990, c. 12, s. 148.

kendisinden önceki âlimlerin kitaplarından derlemiştir. Özellikle *Fethu'l-Kadîr*'in en önemli yerlerini almış ve üzerine birçok bilgi eklemiştir. Böylece *Fethu'l-Beyân*, *Fethu'l-Kadîr*'den daha kapsamlı ve daha faydalı hale gelmiştir.”¹⁹² Fâslî âlim Muhammed b. Hasen, *el-Fikru's-Sâmî* adlı eserinde *Fethu'l-Beyân*'ın bu özelliği hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “ *توسط فيه بين المنقول والمعقول (nakil ve akıl onda dengelenmiştir.)*”¹⁹³ Muhammed Ahsen et-Tabîb de, *Fethu'l-Beyân*'ın 1868 yılındaki baskısına yazdığı sonsözde onun bu özelliğine şu benzetmeyle dikkat çekmiştir: “Hasan Hân, üstün bir üslûp ile tefsirine rivayet ve dirâyeti işlemiştir.”¹⁹⁴

Görüldüğü gibi bu âlimler *Fethu'l-Beyân*'ın ağırlıklı olarak nakillerle telif edilmiş bir eser olma özelliğine ve bu nakillerin dışında bazı bilgiler içerdiğine dikkat çekmektedirler. Gerçekten de Hasan Hân'ın, bu eserin hemeh hemen her sayfada bir rivayet aktararak âyetleri tefsir ettiğini görmekteyiz. Bunların dışında kaderin değiştirilmesi, ümmet-i Muhammed (s.a.v.)'in en üstün ümmet oluşu meselesi, taklîd, içtihad, re'y, ittibâ' vb. konuları açıklama konusunda yoğun bir çaba sarfettiğini görmekteyiz.

Son olarak belirtmek gerekir ki Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'ın bir nüshasını Osmanlı Devleti'nin o zaman ki Padişahı olan Sultan Abdülhamit Hân'a hediye etmiş, o da bunu büyük bir saygıyla kabul etmiş ve bundan çok memnun kalmıştır.¹⁹⁵

1.1.1. Fethu'l-Beyân'ın İsmi

Yaptığımız araştırmalar sonucunda Hasan Hân'ın tefsirine niye “ *فتح البيان في مقاصد القرآن*” adını verdiğine ve bundan ne kastettiğine dair bir bilgiye rastlayamadık. O bu ismin, tefsiri için tarihî bir isim olduğunu söylemekle yetinmektedir.¹⁹⁶ Arapça

¹⁹² Muhammed Münîr Abdüh ed-Dımaşkî, *Nümûzecün mine'l-Â'mâlî'l-Hayriyye*, Mektebtü'l-İmâmi'sh-Şâfiî, Riyâd 1988, s. 395-396.

¹⁹³ Muhammed b. Hasen b. el-'Arabî el-Fâsî, *el-Fikru's-Sâmî fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 1995, c. 2, s. 361.

¹⁹⁴ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, el-Matbau's-Sıddîkî, Bhopal, 1868, c. 1, s. 919.

¹⁹⁵ Hasan Hân, *et-Tarîku'l-Müslâ*, Ebû Abdîrrahmân thk. Saîd Mu'sâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000, s. 14.

¹⁹⁶ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 24.

sözlüklere baktığımızda “فتح”in kapıyı açma ve anlamı keşfetme,¹⁹⁷ “البيان”in bir şeyi açıklığa kavuşturma,¹⁹⁸ “مقاصد”ın ise maksatlar¹⁹⁹ anlamını ifade ettiğini görmekteyiz. Dolayısıyla bu isim “Kur’ân’ın maksatlarını açıklama” gibi bir anlam ifade etmektedir. Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz nokta, İbn Âşûr ve Reşit Rıza gibi bazı âlimler tarafından Kur’ân’la alâkalı bir ilim dalı olarak kabul edilmiş ve tasnife tabi tutulmuş olan “Kur’ân’ın maksatları”na işaret etmek ve Hasan Hân’ın *Fethu’l-Beyân*’da bu konuya değinip değinmediğini açıklığa kavuşturmadır.²⁰⁰ Gördüğümüz kadarıyla Hasan Hân, bu şekilde adlandırdığı tefsirinde, bu ilme dair herhangi bir mâlumata yer vermemiş, sadece bir kaç yerde buna işaret etmekle yetinmiştir.²⁰¹ Bu durumda onun “mekâsıd”dan kastettiği şey sözlük anlamı olmalı ki, onun bu eserini okuduğumuzda Kur’ân’ın anlamlarını titizlikle açıkladığını görmekteyiz. Ancak bu şekilde Muhammed Ahsen et-Tabîb’in *Fethu’l-Beyân*’ın 1968 deki ikinci baskısının hatimesinde, bu tefsir için “ولعمري ان اسمه طابق مسماه” (*ömrüme*

¹⁹⁷ Ebû Hilâl el-Askerî, Seyyid Nuruddîn el-Cezâirî, **Mu‘cemü’l-Fürûku’l-Leğaviyye**, “fetehe”, drl. eş-Şeyh Beytüllâh Beyât, Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, Kum 2000, s. 396; İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**; “fetehe”, c. 2, s. 536.

¹⁹⁸ Askerî, ve Cezâirî, **Mu‘cemü’l-Fürûku’l-Leğaviyye**, “bâne”, s. 360.

¹⁹⁹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-‘Arab**; “kasade”, c. 3, s. 353.

²⁰⁰ İbn Âşûr **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr** adlı tefsirinde Kur’ân’ın sekiz temel maksadı olduğunu söylemekte ve bunları şöyle açıklamaktadır: Birincisi, inancı ıslah etmek ve sağlam inancı öğretmektir. İkincisi ahlakî güzelleştirmektir. Üçüncüsü yasa koymaktır. Dördüncüsü ümmetin siyasetini ıslah etmektir. Beşincisi insanların, iyiliklerini örnek alması amacıyla geçmiş toplulukların kıssalarını ve haberlerini zikretmektir. Altıncısı insanları bulundukları çağa uygun bir şekilde eğitmektir. Yedincisi vaaz vermek, korkutmak, sakındırmak ve müjdelemektir. Sekizincisi Hz. Peygamber’in (s.a.v.) davasının hak olduğunu ispatlama amacıyla insanları Kur’ân’a benzer bir kitap getirmekten aciz bırakmaktır. (Muhammed Tâhir b. Âşûr, **et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, Dâru Sahnûn li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, Tunus 1997, c. 1, s. 40-41.) Reşid Rızâ ise *Menâr Tefsîri*’nde Kur’ân’ın maksatlarını ona ayırmakta ve bunları şöyle izâh etmektedir: Birincisi Allah inancı, Âhiret inancı ve sâlih amel konusunda ıslahat yapmaktır. İkincisi insanlara peygamberlerin vazifelerine dair bilmedikleri şeyleri açıklamaktır. Üçüncüsü İslam dininin fitrat, akıl, fikir, ilim, hikmet, burhân, hüccet, kalp, vicdan, hürriyet ve istiklal dini olduğunu açıklamaktır. Dördüncüsü toplumu ve siyaseti ıslah etmektir. Beşincisi İslam’ın emir ve yasaklarını açıklamaktır. Altıncısı İslam’ın yönetim esaslarını açıklamaktır. Yedincisi ekonomiyi iyileştirmektir. Sekizincisi savaş kanununu düzenlemek, savaşın zararlarını gidermek ve sadece insanların yararına olan konularda savaşmayı meşrû kılmaktır. Dokuzuncusu kadına insanî, dinî ve medenî bütün haklarını vermektir. Onuncusu köleleri özgürlüğe kavuşturmadır. (Reşid Rızâ, **Tefsîru’l-Kur’ân’il-Azîm**, c. 11, s. 117, 236.)

²⁰¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 369, c. 2, s. 104, c. 15, s. 310, c. 15, s. 445; Ayrıca bkz. Ruâ bnt. Tilâl Mahcûb, **el-Mekâsidü’s-Şerî’a fi’l-Kur’âni’l-Kerîm**, Câmi’atü Ümmi’l-Kurâ, Mekke tsz., s. 10.

yemin olsun ki ismi, müsemmasına uygundur)”²⁰² şeklindeki nitelemesi doğru olabilir.

1.1.2. Fethu’l-Beyân’da İzlenen Metot

Bu başlık altında Hasan Hân’ın, Kur’ân’ı tefsir ederken nasıl bir metot izlediğini izah etmeye çalışacağız. O, değişik ilimlerden istifade ederek âyetlerdeki hemen hemen bütün kelimelerini tefsir etmeye çalışır. Eğer bunlar hakkında Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe ve tabiîne ait rivayetler varsa bunlara öncelik vermektedir. O, genellikle sûre girişlerinde ilk önce sûre hakkında genel bilgilere yer verir. Sûrenin nerede ve ne zaman indiğini, varsa sebep-i nüzûlünü, neshedilmiş âyet barındırıp barındırmadığını, nüzûl sürecinde meydana gelen vak‘aların neler olduğunu, sûrenin kaç âyetten oluştuğunu, uzunluk açısından hangi sûre gurubunda yer aldığını belirtir. Bazen de sûrenin içeriği ve faziletiyle ilgili bilgilere de yer verir.²⁰³ Özellikle sebep-i nüzûla büyük önem veren müellif, bu hususu baz alarak âyetleri tefsir etmeye çalışır.²⁰⁴ O, mekkî-medenî hususuna da aynı önemi verir, buna işaret ederek âyetlerdeki birçok belirsizliği ortadan kaldırmaya gayret eder.²⁰⁵

O, âyetlerdeki kelimeleri ilk önce sözlük açısından açıklığa kavuşturur.²⁰⁶ Bazı kelimelerin sarf ilmi açısından kök ve vezinlerine,²⁰⁷ nahiv açısından cümle içindeki konum ve işlevine işaret eder.²⁰⁸ Ayrıca cümle içerisinde bulunan bağlaç ve

²⁰² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, el-Matbau’s-Siddîkî, Bhopal 1968, c. 1, s. 919.

²⁰³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 318; c. 15, s. 27, 173, 183, 184, 273.

²⁰⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 205, 257, 289, 293, 297, 300, 303, 334, 337, 352, 382, 424, 436; c. 2, s. 67, 68, 98, 134, 137; c. 3, s. 194; c. 4, s. 149, 300; c. 5, s. 86, 109; c. 7, s. 323, 406, 469; c. 8, s. 180; c. 9, s. 28, 96, 189, 257; c. 11, s. 272; c. 12, s. 92, 365, 394, 433, 436; c. 13, s. 15, 18, 130, 134, 137, 140, 146, 151; c. 14, s. 9, 25, 27, 80, 154, 207, 208, 465; c. 15, s. 23, 438.

²⁰⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 24; c. 4, s. 229; c. 7, s. 318; c. 10, s. 172, 252; c. 12, s. 251; c. 13, s. 16, 45, 63, 68, 195, 399; c. 14, s. 415; c. 15, s. 295, 379.

²⁰⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 88; c. 5, s. 12, 21, 85, 88, 241, 401; c. 8, s. 141; c. 12, s. 19; c. 13, s. 57, 136, 164, 185, 268, 279; c. 14, s. 209.

²⁰⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 229, 230, 443; c. 5, s. 299; c. 6, s. 79, 185, 301; c. 9, s. 189, 203; c. 10, s. 35; c. 11, s. 57, 82; c. 12, s. 186; c. 13, s. 278, 141; c. 14, s. 379; c. 15, s. 36.

²⁰⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 422, 435; c. 2, s. 11, 12, 82, 355; c. 3, s. 210, 253; c. 4, s. 77, 227, 272, 273; c. 5, s. 208, 209, 359, 409; c. 6, s. 42, 83, 95, 293; c. 7, s. 80, 83, 239, 236, 283, 354; c. 8, s. 54, 139, 256; c. 9, s. 23, 27, 77, 295, 308, 413; c. 10, s. 277; c. 11, s. 194, 219, 227, 294, 226; c. 12, s. 54, 115, 233, 308, 235, 356, 382, 387, 427, 431; c. 13, s. 59, 60, 73, 74, 124, 403; c. 14, s. 44, 61, 74, 77, 133, 148, 154, 194, 243, 271, 442, 461, 467, 474; c. 15, s. 15, 176, 451.

edatların cümleye basıl bir anlam kattığını belirtir.²⁰⁹ Kimi yerde ise âyetlerdeki belâğata temas eder,²¹⁰ mantıksal analizlerde bulunur²¹¹ ve tesmiye (isimlendirme) sebeplerine işaret eder.²¹²

Fethu'l-Beyân gibi ağırlıklı olarak rivayetlerle telif edilen tefsir kitaplarının en önemli özelliği isrâîlî rivayetlerin varlığıdır. Hasan Hân, genellikle Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Müenebbih tarafından nakledilen bu rivayetlerin ehl-i sünnet tarafından kabul edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.²¹³ Buna rağmen onun, bu iki zattan özellikle İslâmiyet'ten önce meydana gelen olaylar hakkında bazı rivayetler aktardığını görmekteyiz. Fakat bunları değişik rivayetlerle beraber zikretmekte ve bunlara katılıp katılmama hususunda herhangi bir imada bulunmamaktadır.²¹⁴

Hasan Hân, re'y ve taklîde olumlu bakmamaktadır. Her fırsatta tefsirinde bunların zararlarını anlatmaktadır.²¹⁵ Re'y ve taklîde olan yaklaşımını tasavvuf için de sergilemektedir. Ona göre tasavvufî bilgilerle tefsire asla başvurulmamalıdır. Zira o, tasavvufun bâtil bir yol olduğu, insanları cehalet ve dalâlete sürüklediği kanısını taşımaktadır.²¹⁶ O, bu tefsirinde herhangi bir mezhep veya fırkanın etkisinde kalmadan fıkıh ve kelâm ilimleri çerçevesinde yer yer hükümler çıkarmakta²¹⁷ ve her

²⁰⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 417, 431; c. 2, s. 91, 110, 155, 406; c. 3, s. 24, 353; c. 4, s. 29, 301; c. 5, s. 404; c. 6, s. 182; c. 7, s. 171; c. 8, s. 102; c. 12, s. 350; c. 13, s. 56, 62; c. 15, s. 124, 329.

²¹⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 49, 55, 85, 87, 91, 94, 97, 118, 143, 155, 178, 191, 198, 201, 214, 225, 271, 293, 294, 301, 310, 311, 339, 341, 352, 356, 414, 417, 421, 423; c. 2, s. 38, 42, 51, 85, 101, 195, 210; c. 3, s. 103, 165, 321; c. 4, s. 91, 104, 131, 149, 213, 224, 239, 286, 307, 308, 418; c. 5, s. 146, 315, 400; c. 6, s. 38, 46, 47, 60, 62, 72, 96, 138, 159, 190, 193, 206, 207, 218, 223, 237, 240, 244, 310, 335; c. 7, s. 62, 326, 341, 350, 377, 378, 438, 341, 422, 429, 431; c. 8, s. 135, 194, 242, 285; c. 9, s. 29, 47, 72, 106, 235, 317, 317, 323; 371; c. 10, s. 25, 29, 59, 173, 211; c. 11, s. 51, 59, 139, 403; c. 12, s. 19, 98, 128, 129, 204, 231, 242, 260, 268, 278, 281, 355, 378, 380, 388; c. 13, s. 64, 71, 90, 130, 151, 176, 342, 363, 371, 404, 407; c. 14, s. 39, 153, 177, 178, 236, 270, 290, 378, 415, 463, 479; c. 15, s. 42, 105, 107, 139, 195, 310, 333, 383, 412, 448.

²¹¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 33, 53; c. 8, s. 59; c. 9, s. 146.

²¹² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 288, 290, 298, 334; c. 8, s. 171; c. 9, s. 43 72; c. 10, s. 38; c. 12, s. 95; c. 13, s. 140, 225, 253, 324; c. 14, s. 40, 101, 227, 283, 284, 364.

²¹³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 409.

²¹⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 74.

²¹⁵ Müellifimizin re'y ve taklit hakkındaki görüşleri için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 52, 235, 337; c. 3, s. 429, 439, 440; c. 4, s. 312; c. 10, s. 292; c. 11, s. 154; c. 12, s. 326-339; c. 13, s. 137.

²¹⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 8, s. 264.

²¹⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 198, 278; c. 2, s. 115, 126, 139, 392; c. 3, s. 102, 111, 123, 173, 226; c. 4, s. 231, 232; c. 5, s. 190, 310, 398; c. 6, s. 85, 245, 261, 312, 377, 381; c. 7, s. 212, 379, 389; c. 8, s. 273, 295; c. 9, s. 249; c. 10, s. 13, 31; c. 12, s. 197; c. 13, s. 77, 78, 143, 337; c. 14, s. 86; c. 15, s. 23, 366.

fırsatta ehl-i sünnet ve'l-cema'at dışındaki zümrelerin görüşlerini çürütmeye çalışmaktadır.²¹⁸

Hasan Hân, âyetteki bazı ifadelerin ne anlama geldiğini açıklama,²¹⁹ âyetin anlamını teyid etme,²²⁰ âyet ve hadis arasında mutabakat sağlama²²¹ vb. amaçlar için hadislerden yararlanmaktadır. O, naklettiği hadislerin genellikle sahîh olup olmadığını belirtmekte²²² nadiren de buna değinmemektedir.²²³ O, her ne kadar sadece sahîh hadislerden yararlandığını ileri sürse de zayıf, garîb, gayr-ı hasen ve benzeri hadisleri naklettiğini görmekteyiz.²²⁴ Zira onun naklettiği birçok hadisi, kütüb-ü sitte başta olmak üzere birçok meşhur hadis kaynaklarına başvurmamıza rağmen bulamadık. Ama bazılarının anlam açısından benzerine rastladık. Bu durum ilk bakışta Hasan Hân hakkında bir şüphe uyandırır da unutulmamalıdır ki o, aynı zamanda meşhur bir muhaddistir ve hadise dair birçok telifatı bulunmaktadır. Hadislerin sahîhliği konusunda her hadisçi gibi onun da kendisine özgü bazı kriterleri bulunmaktadır. Bazı âlimlerin zayıf olarak kabul ettiği bir hadis, Hasan Hân'ın kriterlerine göre sahîh sayabilmektedir.

O, aksine delil bulunmadıkça Kur'ân-ı Kerîm'deki ifadelerinin umûmluğunu savunur.²²⁵ Kur'ân-ı Kerîm'in kelime, kavram ve deyimlerinde bütün dilsel analizleri yaptıktan sonra ortada kapalı kalmış bir durum varsa, bunun çözümü için Arap dili örfüne başvurur.²²⁶ Kur'ân'ın birçok yerinde geçen ve genellikle sûre başlarında yer

²¹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 207; c. 7, s. 24, 65, 71, 245; c. 8, s. 189; c. 9, s. 9; c. 12, s. 137, 169, 270, 304, 337, 429; c. 13, s. 425; c. 14, s. 164, 481.

²¹⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 214, 198; c. 7, s. 56; c. 8, s. 176; c. 9, s. 35; c. 10, s. 213; c. 13, s. 164, 168, 219; c. 14, s. 43; c. 15, s. 158, 159.

²²⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 141; c. 11, s. 379, 432.

²²¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, s. 155; c. 8, s. 155.

²²² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 101, 125, 319, 359; c. 2, s. 82, 296; c. 3, s. 114, 115, 137, 236, 288, 312, 439; c. 5, s. 12, 15, 83, 114, 328; c. 6, s. 117; c. 7, s. 81, 383, 427; c. 8, s. 152, 171, 377; c. 9, s. 104; c. 10, s. 211, 213, 265; c. 12, s. 277; c. 13, s. 212; c. 14, s. 65, 156, 161, 182, 198, 199, 376; c. 15, s. 129, 192, 458, 460.

²²³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 22; c. 14, s. 140.

²²⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 18, 165; c. 2, s. 137; c. 4, s. 436; c. 9, s. 296.

²²⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 319, 365, 392, 402; c. 4, s. 295, 301; c. 15, s. 282.

²²⁶ Örneğin müellifimiz, “فَرَدُّوا أَيْدِيَهُمْ فِي أَفْوَاهِهِمْ (Ellerini ağızlarına götürdüler.)” (İbrâhîm 14/9.) âyetini Arapların dilsel örfüne başvurarak şu şekilde tefsir etmektedir: “والعرب تقول للرجل إذا أمسك عن الجواب وسكت قد رد يده في فيه (Araplar bir adama, verecek cevap bulamayıp susunca “elini ağzına götürdü” derler.)” (Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 10; c. 4, s. 50, 101; c. 7, s. 90, 252, 335; c. 8, s.

alan hitap ifadelerinin muhataplarına işaret eder.²²⁷ Yer yer tartışma üslûbunu kullanır.²²⁸ Çelişki arz eden noktaları çözüme kavuşturur.²²⁹ Kimi âyetleri bazı konular için delil olarak kullanır.²³⁰ Benimsediği görüşü muhtelif vesilelerle desteklemeye çalışır ve bu görüşe en başta yer verir.²³¹ Görüşleri birbiriyle uzlaştırmaya gayret eder.²³² Âyetlerdeki takdîm tehîre işaret eder.²³³

Hasan Hân, âyetlerde bazı anlamları değişik kelimelerle ifade etmek mümkün olduğu halde, özellikle belli bir kelimenin tercih sebebine işaret eder.²³⁴ Zikredilmemesi durumunda anlamda herhangi bir eksiklik olmasa da özellikle bazı ifadelerin zikredilme sebebine değinir.²³⁵ Bazı âyetlerde kapalılık arz eden ifadelerden ne kastedildiğini belirtir.²³⁶ Şiirle istişhâdda bulunur²³⁷ ve âyetlerle ilgili nüktelere yer verir.²³⁸

1.2. FETHU'L-BEYÂN'IN MUKADDİMESİ VE İÇERİĞİ

Bazı tefsir mukaddimelerinde okurun o tefsir hakkındaki genel bilgilere sahip olması için eserin yazılış gayesi, içeriği ve onda izlenecek yönetime dair bilgilere

-
- 326; c. 9, s. 228; c. 10, s. 239, 244; c. 11, s. 368, 369; c. 13, s. 103, 418, 421; c. 14, s. 212, 385; c. 15, s. 27; c. 12, s. 15; c. 13, s. 181, 317, 388.)
- ²²⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 408; c. 2, s. 65; c. 3, s. 9, 189; c. 5, s. 151; c. 6, s. 182, 380; c. 10, s. 182; c. 11, s. 395; c. 13, s. 324; c. 14, s. 75; c. 15, s. 179, 378.
- ²²⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 56; c. 9, s. 230; c. 10, s. 265; c. 11, s. 241; c. 12, s. 238, 267; c. 13, s. 284, 325.
- ²²⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 33, 224, 281; c. 4, s. 85, 286; c. 5, s. 160, 321, 411; c. 6, s. 88, 272, 113, 220, 246, 258, 336; c. 7, s. 36, 91, 117, 229, 255, 298, 311; c. 8, s. 92, 126, 153; c. 9, s. 216, 355, 368; c. 11, s. 24, 113, 116, 248; c. 12, s. 174, 231; c. 13, s. 211, 278, 321, 343, 408; c. 14, s. 367.
- ²³⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 17; c. 7, s. 212, 229, 259; c. 10, s. 276; c. 13, s. 342, 343, 334, 345, 409; c. 14, s. 73, 236, 264.
- ²³¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 52; c. 3, s. 217; c. 5, s. 13; c. 7, s. 60, 397, 398, c. 15, s. 36.
- ²³² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 354.
- ²³³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 193; c. 3, s. 176; c. 14, s. 238, 344.
- ²³⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 12, 13, 21, 322; c. 3, s. 94, 216, 241; c. 6, s. 154; c. 7, s. 20, 212, 341; c. 8, s. 95, 167, 179; c. 9, s. 32; c. 10, s. 47, 166, 173, 208, 209, 240; c. 12, s. 241, 254; c. 13, s. 174, 175, 386; c. 14, s. 242, 14, 436; c. 15, s. 429, 450.
- ²³⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 409; c. 12, s. 255; c. 13, s. 347.
- ²³⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 12, 52, 138; c. 4, s. 221, 445; c. 5, s. 88, 215; c. 6, s. 11, 24, 154, 156, 231; c. 7, s. 33, 249, 250, 271, 288, 307; c. 8, s. 193, 199; c. 9, s. 35, 88; c. 10, s. 256; c. 11, s. 375; c. 12, s. 39, 136, 183, 240, 251; c. 13, s. 129, 132, 146, 147, 191, 333, 335, 336, 340; c. 14, s. 43, 169, 181, 273, 287, 384, 408; c. 15, s. 22, 384, 412, 449.
- ²³⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 55; c. 6, s. 220; c. 7, s. 26, 250; c. 8, s. 107; c. 9, s. 233; c. 11, s. 208, 238, 385, 388; c. 13, s. 213; c. 14, s. 273, 386; c. 15, s. 144, 162, 166, 185.
- ²³⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 376; c. 12, s. 226; c. 13, s. 12; c. 14, s. 152; c. 15, s. 312.

kısaca yer verilir. Âlimlerin büyük bir önem attığı bu mukaddimeler Kur’ân ilimlerinin çekirdeği gibidir. Zira bu mukaddimeler, müfessirlerin bu ilmin meselelerine dair görüşlerini ihtivâ etmektedir.²³⁹ Hasan Hân da tefsiri hakkındaki genel bilgileri ve Kur’ân ilimlerinin önemli meselelerini içeren bir mukaddime yazmıştır. Onun bu mukaddimesi şu konuları içermektedir:

- a) Tefsir ve te’vîl
- b) Selef tefsirinin özellikleri
- c) Sahâbe ve tâbiîn döneminden sonra tefsir ilminin durumu
- d) Tefsir ve müfessirde aranan şartlar
- e) Tefsir çeşitleri
- f) Kur’ân-ı Kerîm ve tefsirin fazileti

1.2.1. Tefsir ve Te’vîl

Bu iki kavramın tanımına geçmeden evvel Hasan Hân’ın, Kur’ân’a verdiği tanımı öğrenmekte yarar vardır. O, tefsir ve te’vîlin konusu olan Kur’ân’ı şöyle tanımlamaktadır: “Kur’ân, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e nâzil olmuş, en kısa sûresinin bir benzerini getirmekle meydan okumuş ve mütevâtir olarak nakledilmiş Arapça bir kelâmdır.”²⁴⁰ O, bu tanımla Kur’ân’ın tahâddîde bulunma ve mütevâtir bir şekilde nakledilme özelliğine dikkat çekmektedir. Kur’ân’ın bu iki özelliğe sahip olduğuna dair de Kur’ân’ın kendisi ve sünneti delil olarak göstermektedir.²⁴¹

O, *Fethu’l-Beyân*’ın mukaddimesinde bazı âlimlerin görüşlerinden de istifade ederek tefsir ilminin tanımını yapmakta, daha sonra onun temelini, gayesini faydasını ve konusunu açıklamaya çalışmaktadır. Hasan Hân tefsir kelimesinin, doktorun hastalığı teşhis etmesi için analiz ettiği örnek anlamında olan “تفسير” kelimesinden türediğini ifade etmektedir. Buna göre müfessir de âyetin anlamını teşhis etmeye çalışan kişi anlamını ifade etmektedir.²⁴² O, en değerli ilmin tefsir olduğunu ifade etmekte ve onu şöyle tanımlamaktadır: “Tefsir beşerî imkânlar nispetinde, Arap dili

²³⁹ Muhammed Safâ, ‘*Ulûmu’l-Kur’ân min Hilâli Mukaddimâti’t-Tefâsîr*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 2003, c. 1, s. 16-23.

²⁴⁰ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 11-12.

²⁴¹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 11.

²⁴² Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 28-29.

kuralları çerçevesinde, Kur'ân'ın naslarını araştıran bir ilimdir.” Müellif daha kapsamlı bir tanım için Fenârî'den (ö. 751/1530) nakilde bulunarak tefsire, “Kur'ân'ın bağlamını da göz önünde bulundurarak beşerî imkânlar nispetinde, Allah'ın âyetlerden kastettiği anlamı kesin veya zannî bir şekilde bilmektir” şeklinde bir tanım daha vermektedir. Görüldüğü gibi müellif bu her iki tanımda da beşerî imkânlar ve Arap dili kurallarına dikkat çekmektedir. Buradaki imkânlardan kasıt, Kur'ân'ın anlamını açıklığa kavuşturma konusunda insana yardımcı olabilecek her şey anlamına gelmektedir. Aslında Arap dili kuralları da bunun içerisinde değerlendirilebilir. Fakat ayrı bir önem taşıdığı için müellif buna özellikle dikkat çekmek istemiştir. Onun vurguladığı bir diğer husus da tefsirin Kur'ân'ın bağlamı çerçevesinde yapılmasıdır.²⁴³

Ona göre tefsir ilminin temeli dille ilgili ilimler, tevhid esasları ve fıkıh usûlüdür. Faydası, Kur'ân'dan doğru bir şekilde şer'î hükümler çıkarma imkânı vermektir. Konusu, her hikmet ve faziletin kaynağı olan Allah'ın kelâmıdır. Amacı, dünya ve âhiret saâdetine ulaşmak için, Kur'ân naslarının anlamını ve ondaki şer'î hükümleri bilmektir. Ona göre bir ilmin değeri, o ilmin konusu ve amacına bağlıdır. Dolayısıyla tefsir, konusunun ve amacının her şeyden daha üstün olması hasebiyle ilimlerin en değerlisi sayılmaktadır.²⁴⁴

Hasan Hân tefsir gibi te'vîli de izah etmeye çalışmakta ve te'vîlin “dönmek” anlamında olan “أول” kelimesinden türediğini ifade etmektedir.²⁴⁵ Buna göre Kur'ân'ı te'vîl eden kişi, âyeti ifade ettiği ilk anlamlardan birisine döndürmeye çalışmaktadır.²⁴⁶ O, Beğavî'den (ö. 436/1044) nakilde bulunarak te'vîli, “Kitap ve sünnete aykırı düşmeme ve bağlama uygun olma koşuluyla âyetten anlam çıkarmaktır.” şeklinde tanımlamakta ve buna ancak ilim sahipleri için ruhsat

²⁴³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 11.

²⁴⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 11-12.

²⁴⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 28-29.

²⁴⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn**, Mektebetü Vehbe, Kahire tsz, c. 1, s. 14.

verildiğini ileri sürmektedir.²⁴⁷ O, *Ebcedü'l-'Ulûm* adlı eserinde te'vîle verilen tanımlar arasında en doğru olanın Beğavî'nin tanımını olduğunu iddia etmektedir.²⁴⁸

Tefsir ile te'vîl arasındaki farka da değinen Hasan Hân, tefsirin nakle te'vîlin ise Arap dili kurallarına ve düşünceye dayanan bir dirâyet yöntemi olduğunu söyler.²⁴⁹ Ona göre tefsir, sebab-i nüzûl ve mekkî-medenî gibi bilgileri göz önünde bulundurularak âyetten anlam çıkarmaktır. Bu da ancak nakille mümkündür.²⁵⁰

Cevâz açısından da tefsir ve te'vîl arasındaki farka değinen müellif, bu konuda Süleymân el-Cemel'den (ö. 1204/1790)²⁵¹ nakilde bulunarak şunları ifade etmektedir: Tefsir, ortaya çıkarılan anlam itibariyle Allah'ın murâdı olduğu iddiasını taşıdığı için sadece tevkîfî yani Hz. Muhammed (s.a.v.)'in vahiy yoluyla aldığı ve insanlara açıkladığı bilgilere bağlı kalmak suretiyle câizdir.²⁵² Tevîl ise muhtemel anlamlar arasında tercihte bulunmaktan ibaret olduğu ve kesinlik taşımadığı için câiz olmakla beraber kusurlu bir şey olarak kabul edilmektedir.²⁵³

Hasan Hân'ın sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla te'vîlin alanı tefsire nispetle daha geniştir. Çünkü ona göre, tefsirde âyetlerin anlamına dair Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen bilgilere bağlı kalmak gerekiyor. Te'vîl ise âyetler hakkında herhangi bir naklin bulunmadığı durumda söz konusudur. Bu açıdan bakıldığında tefsirin te'vîlden daha güvenilir bir şey olduğu anlaşıyor. Hasan Hân bu nedenle sadece bilgi sahibi kişilerin te'vîle başvurabileceğini iddia ediyor.

1.2.2. Selef Tefsirinin Özellikleri

Hasan Hân, mukaddimesinde selef tefsirinin özelliklerine de değinmektedir. Ona göre en güvenilir kaynak olsalar da selef ulemâsından tefsirle ilgili nakledilen her bilgi kabul edilir diye bir şey söz konusu değildir. Bunların kabulü bazı şartlara bağlıdır. Örneğin, sahâbe ve tâbîin tefsirinde bir lafza, lugat anlamı dışında şâri'

²⁴⁷ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 11, 12, 29.

²⁴⁸ Hasan Hân, *Ebcedü'l-'Ulûm*, c. 2, 142.

²⁴⁹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 11-12-29.

²⁵⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 28-29.

²⁵¹ Bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 3, s. 131.

²⁵² Tevkîf için bkz. Muhammed Ahmed Muhammed Ma'bed, *Nefehâtün min 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Darü's-Selâm, Kahire 2005, s. 17.

²⁵³ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 12.

(yasa koyucu) tarafından onaylanmış bir anlam yüklemesi söz konusu ise, bu tefsire diğerlerine göre öncelik tanınır. Herhangi bir lafza şâri‘ tarafından bir anlam yüklenmemişse, sahâbe ve tâbiîn onan verdiğan anlam, Arapça’yı iyi bilen herhangi birisinin tefsiri gibi kabul edilir ve bunun Arapça’yla Kur’ân’ı tefsir edebilen birisi için herhangi bir bağlayıcılığı yoktur.²⁵⁴ Yine ona göre seleften gelen bir tefsirin kabul edilebilmesi için, onun bize ulaşmasını sağlayan rivayetin sahîh olması gerekir. Râvisi güvenilir, senedi sağlam olmayan rivayete itibar edilmez.²⁵⁵ O, burada bir âyetin başka bir âyet veya sünnetle tefsir edildiğine dair sağlam bir rivayetin bulunmaması durumunda sahâbeyi bile diğer insanlarla eşit görmektedir. Bu durumda Arapçaya vakıf olma öncelik kazanır.

Hasan Hân’ın ifade ettiğine göre sahâbe, tâbiîn ve onları takip eden selef ulemâsı Kur’ân’ı-Kerîm’i tefsir ederken, genellikle belli bir yöntem izlemişlerdir. Bu yöntem, Kur’ân’ın bağlamını göz önünde bulundurarak lafzın, lugat açısından ifade ettiğı sadece bir anlamı esas almaktır. Fakat bu, lafızdan değişik ilimler vasıtasıyla çıkabilecek diğer anlamların ihmal edilmesi anlamına gelmez. Bu ilimler vasıtasıyla lafızdan değişik anlamlar çıkarılabileceğini düşünen müellif, bunu ispatlama amacıyla sahâbeden şunları nakletmektedir: Süfyân b. Uyeyne (öl.198/814)²⁵⁶ şöyle demektedir: “Kur’ân’da ihtilâf yoktur. Çünkü o, değişik anlamlara gelebilen kapsayıcı bir kelâmdır.” Ebu’d-Derdâ da (ö. 32/652)²⁵⁷ şöyle demektedir: “Kur’ân’dan değişik anlamlar çıkarmadıkça onu iyice anlamış olamazsın!” İbn Es’ad’ın (öl.230/845)²⁵⁸ rivayet ettiğine göre ise, Hz. Ali (r.a.) İbn Abbâs’a (r.a.) şöyle demiştir: “Haricîlere git, fakat onlarla Kur’ân üzerinden tartışmaya girme! Çünkü Kur’ân, birçok anlama gelebilen bir kitaptır. Onlarla sünnet üzerinden tartış!”²⁵⁹

Hasan Han’a göre, Kur’ân’ın her lafzına dair sahâbe ve seleften rivayet edilmiş bir tefsir bulunmamaktadır. Hz. Peygamber (s.a.v.)’den rivayet edilmiş tefsir

²⁵⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 21.

²⁵⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 21-22.

²⁵⁶ Bkz. Ziriklî, **el-A’lâm**, c. 3, s. 105.

²⁵⁷ Bkz. Ziriklî, **el-A’lâm**, c. 5, s. 98.

²⁵⁸ Bkz. Ziriklî, **el-A’lâm**, c. 6, s. 136.

²⁵⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 21.

miktarı Kur'ân'ı-Kerîm'in tümüne nispetle nasıl az ise, seleften gelen tefsir rivayetleri de o kadar azdır. Hatta birçok âyetle sefefe ait bir tefsir bulmak mümkün değildir.²⁶⁰

1.2.3. Sahâbe ve Tâbiûnden Sonra Tefsir İlminin Durumu

Hasan Hân'a göre Kur'ân'ın ruhuna en uygun ve en sağlıklı tefsirler sahâbe ve tâbiûn döneminde yapılan tefsirlerdir. Bu dönemden sonra ise tefsir yazma geleneği gittikçe önemsenmeyen bir hal almış, insanlar daha önce yazılanlarla yetinmeye ve bu bilgileri olduğu gibi tefsir kitaplarına geçirmeye başlamışlardır. Müellif, mukaddimesinde sahâbe ve tâbiûn döneminden sonra tefsir ilminin geldiği bu durumu şöyle açıklamaktadır: Sahâbe ve tâbiûn döneminden sonra, bunların görüşlerini bir araya getirmek suretiyle tefsir kitabı telif etme dönemi gelmektedir. Bu dönemden sonra, faydalı bilgiler içermekle beraber isnad zinciri hafzedilmiş rivayetlerle ve gereksiz bilgilerle tefsir telif etme dönemi gelmektedir. Bunun sonucunda tefsirle ilgisi olmayan birçok bilgi tefsire girer ve doğruyla yanlış birbirinden ayırt edilemez hale gelir. Bir sonraki aşama da ise insanlar, akıllarına gelen her şeye güvenip bunları tefsire sokarlar. Bunlardan sonra gelen insanlar ise, sefelin ve bu ilmin öncüsü sayılan âlimlerin görüşlerine bakmaksızın, kendi idrak ve anlayışlarına dayanarak Kur'ân'ı tefsir etmeye başlarlar.²⁶¹ Sonraki dönemlerde ise insanların, uzmanlık alanlarına göre tefsir yazdıkları görülmektedir. Örneğin, nahivci, sadece i'râbları ve ihtimâlden uzak olsa da nahiv ilmiyle alâkalı meseleleri zikreder. Tarihçi, sadece kıssalarla ilgilenir ve geçmişle ilgili doğru-yanlış ne varsa hepsini tefsire sokar. Fıkıhçı, tefsir kitabını âyetle ilgisi olmayan fikhî bilgilerle doldurur. Aklî ilimlerle ilgilenen ise, bir konudan başka bir konuya geçer ve filozofların görüşlerini nakleder. Yine bu dönemde bid'at ehli, âyetleri tahrif etmeye ve fâsid olan mezhebine uydurmaya gayret eder. İnkârcı, küfrünü sorgulamadan Allah'a, söylemediğini isnad eder. Hasan Hân'a göre bu nitelikteki tefsirler makbûl sayılmayan tefsir grubunda yer almaktadır.²⁶²

²⁶⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 21.

²⁶¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 14.

²⁶² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 15.

1.2.4. Tefsirin Kabul Şartları

Hasan Hân, bir tefsirin makbûl olabilmesi için müfessir ve tefsirde bulunması gereken şartları zikreder. O, bir müfessirin sahip olması gereken en önemli şartın “Kur’ân’a iman” olduğunu ileri sürer ve bunu İbn Kayyim’den (ö. 751/1350) nakilde bulunarak şu şekilde açıklar: Kur’ân’a iman, onun Cibrîl (a.s.) vasıtasıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)’e indirilen Allah’ın ezeli bir sıfatı olduğuna inanmaktır. Kur’ân’a iman, şer’î kurallara ve hadislerle ters düşmeme koşuluyla Arap dili kaideleri çerçevesinde Kur’ân’daki ifadelerin delâlet ettiği anlamların Allah’ın murâdı olduğunu tasdik etmektir. Bu inanç, müfessiri yazacağı tefsirde gayet titiz davranmaya sevkeder, böylece sağlıklı bir tefsirin ortaya çıkmasına vesile olur.

Hasan Hân’a göre müfessirde bulunması gereken diğer bir şart da onun yaptığı tefsirin Arap dili kuralları çerçevesinde anlaşılan zâhir anlamlarla örtüşmesi, şer’î kurallara ve Kur’ân’ın i’câzına aykırı düşmemesidir. Aksi takdirde böyle bir tefsirin kabul edilmesi mümkün değildir. O, bunları aktardıktan sonra müfessirde bulunması gereken şartları tespit etmek amacıyla Zemahşeri’den şunları nakleder: Herhangi bir şahsın yapacağı tefsir, Kur’ân nazmının güzelliğini ve üstün belâğatını göstermeli, i’câz özelliğini yansıtmalıdır.²⁶³ O, bir müfessirin Kur’ân’ı tefsir edebilmesi için bilmesi gereken ilimleri yine Zemahşerî’den nakilde bulunarak; lugat, nahiv, sarf, isticâk, me’ânî, beyân, bedî’, kırâat, usûlü’l-dîn, usûlü’l-fıkıh, esbâb-i nüzûl, kıssalar, nâsih-mensûh, mücmel-mübeyyen’e dair hadisler ve Allah’ın ilmiyle amel eden kişilere bahşettiği mevhibe ilmi şeklinde sıralamaktadır.²⁶⁴

Hasan Hân’a göre bir tefsirin kabul edilmesi, onun dilsel kurallara ve şer’î usullere uygun bir şekilde yapılmasına bağlıdır. Şer’î usullere ve Arap dili kurallarına riayet etmeden, seleften gelen herhangi bir bilgiye dayanmadan, bilinmesi gereken ilimlere sahip olmadan yapılan tefsirler makbûl değildir.²⁶⁵ Ayrıca anlamını sadece Allah’ın bildiği müteşâbih âyetlerin tefsiri, fâsit olan bir mezhebi onaylama amacıyla yapılan tefsir, “Allah’ın bu âyetten kastı kesinlikle şudur” edasıyla yapılan

²⁶³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 16-17.

²⁶⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 17.

²⁶⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 15-16.

tefsirler de geçerli değildir. İstihsân,²⁶⁶ hevâ ve taklîdle yapılan tefsir,²⁶⁷ sûfîlerin ve âyetlerin zâhirî anlamının olmadığını, belki de bunların gizli anlamlar ihtiva ettiğini iddia eden bâtînîlerin yazdıkları tefsirler de makbûl değildir.²⁶⁸

1.2.5. Tefsir Çeşitleri

Hasan Hân'ın, mukaddimesinde ifade ettiğine göre üç tefsir çeşidi bulunmaktadır.

1) Allah'tan başka kimsenin bilmediği tefsir. Bu, Allah'ın zâtı, isimleri ve sıfatlarıyla ilgili mâlumat içeren âyetlerin tefsiri olup Allah'tan başka hiç kimsenin bu konuda söz sarf etmesi câiz değildir.

2) Allah'ın bildiği ve sadece Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bildirdiği tefsir. Bu konuda da Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onun izin verdiği kimseler hariç hiç kimse söz sarf etme yetkisine sahip değildir.

3) Allah'ın Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bildirdiği ve onu insanlara öğretmekle emrettiği tefsir. Bu da iki kısma ayrılmaktadır.

a) Anlaşılması sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh, lugat, kırâat, kıssalar ve ahbâr gibi ilimleri bilmeye bağlı olan âyetlerin tefsiridir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen sahîh rivayetlere bağlı kalmak koşuluyla herkes, mezkûr ilimlerden istifade ederek bunları tefsir edebilir.

b) Âyetlerden düşünme ve istinbât yoluyla anlam elde etme yöntemi ile yapılan tefsir. Bu da iki kısma ayrılmaktadır.

²⁶⁶ İmâm Ebû Hanîfe'ye nispet edilen istihsân metodu, müctehidin içine doğup açıklayamadığı delil, daha güçlü bir kıyâsı diğer bir kıyâsa tercih etme, hükmün delili yerine insanların yararı için örfü esas alma, bir kıyâsı daha güçlü olan bir kıyâsla tahsis etme olarak tanımlanmaktadır. Cumhûr ve İmâm Şâfiî istihsânı kabul etmemektedirler. (Muhammed b. Muahammed eş-Şevkânî **İrşâdu'l-Fuhûl**, thk. Şeyh Muhammed İzzû, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Kahire 1999, c. 2, s. 181-182.) Ayrıca bkz. Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, **et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh**, thk. Abdullâh Culem en-Nübâlî ve Beşîr Ahmed el-Ömerî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 1996, c. 2, s. 310; Abdülvahhâb Hallâf, **İlmü Usûli'l-Fıkh**, Mektebetü'd-Da've, Mısır tsz., s. 79; İbrahim b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî, **et-Tefsîr fî Usûli'l-Fıkh**, thk. Muhammed Hasan Haytû, Dâru'l-Fıkr, Şam tsz., s. 494.

²⁶⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 17-18.

²⁶⁸ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 15-16.

1) Müteşâbih âyetleri tefsir etmek. Bunları tefsir etme ruhsatı hakkında ihtilâf bulunmaktadır.

2) Müteşâbih dışındaki âyetlerin ve anlaşılması Kur'ân'ın usûlu, fûrû'u, i'râbı, belâğat vecihleri, vaazları ve âyetlerin işaretleriyle ilgili bilgileri bilmeye bağlı olan âyetlerin tefsiridir. Bu da, ancak ehil olan kimseler için câizdir.

1.2.6. Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsirin Fazileti

Hasan Hân, mukaddimesinin geniş bir bölümünü Kur'ân ve onun anlaşılmasına vesile olan tefsir ilminin faziletine ayırmıştır. Bununla ilgili birçok hadis rivayet eden müellif sahâbe, tâbiûn ve selef âlimlerinin bu konudaki görüşlerini de nakleder. Bunlardan bazıları şöyledir:

- Hz. Osmân (r.a.)'ın aktardığına göre Hz. Peygamber (s.a.v.), “Sizin en hayırlınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğretendir”²⁶⁹ buyurmaktadır.
- Hz. Osmân (r.a.)'ın Hz. Âişe (r.a.)'den rivayet ettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: “ Kur'ân'da mâhir olan kişi, elçilik görevini yürüten iyilik sahibi meleklerle beraberdir.”²⁷⁰
- Mücâhid der ki: “Allah'ın en sevimli kulu, onun indirdiği şeyleri en çok bilendir.”
- İyâs b. Muâviye (öl.666/740)²⁷¹ ise bu konuda şunları aktarmaktadır: “Kur'ân'ı okuyup tefsirini bilmeyenler, geceleyin padişahlarından mektup alan bir kavim gibidir. Bunların arasında mektubu okuyabilecek hiç kimse bulunmamaktadır. Mektupta ne yazıldığını bilmedikleri için onları bir korku sarar. Kur'ân'ın tefsirini bilen kişi ise bir ışık getirip padişah tarafından gönderilen bu mektubu okuyan kişi gibidir.”²⁷²

²⁶⁹ Ebû Davut, “Vitr”, 14; Tirmizî, “Fezâili'l-Kur'ân”, 16; Dârimî, “Fezâili'l-Kur'ân”, 2; Buhârî, “Fezâili'l-Kur'ân”, 21.

²⁷⁰ İbn Mace, “Edeb”, 52; Müslim, “Selâtü'l-Müsâfirîn”, 38; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 25.

²⁷¹ Bk. Zirikî, **el-A'lâm**, c. 2, s. 33; Abdullâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim el-Buhârî, **et-Târîhu'l-Kebîr**, Mevki'u Ya'sûb, byy tsz., c. 1, s. 442.

²⁷² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 25-27.

Hasan Han, Kur'ân-ı Kerîm ve tefsirin fazileti konusunda Kurtubî'den nakilde bulunarak herkesin Kur'ân'ın ahkâmını, mekkîsini-medenîsini ve nâsihini-mensûhunu bilmesi gerektiğini savunur. Ta ki herkes, Allah'ın âyetlerden maksadını, kendisi üzerine neyin farz olduğunu anlayabilsin ve okuduğuyla doğru bir şekilde amel edebilsin. O, Kur'ân okuma ve anlamını bilmenin önemi hakkında Şevkânî'nin, Kur'ân okuyan fakat anlamını, helâlîni ve haramını bilmeyen insanlar hakkında söylediği şu sözlerini hatırlatır: “Kur'ân okuma karşılığında sevap yazılacağı kesindir, fakat anlamını düşünerek okumanın sevabı kat kat fazladır.”²⁷³

Kur'ân'ın faziletine dair birçok hadis rivayetinde bulunan Hasan Han, münferit olarak sûrelerin faziletine dair hadislerin bulunmadığı kanaatini taşımakta ve buna dair hadislerin zayıf olduğunu iddia etmektedir. Müellif, sûrelerin faziletine dair hadis rivayetinde bulunan Zemahşerî'yi eleştirmektedir. Zira ona göre bu zat, her ne kadar lûgat ve alet ilimleri konusundaengin bilgi sahibi olsa da sahîh ve zayıf hadisleri birbirinden ayırt edecek kadar bilgi sahibi değildir.²⁷⁴

Hasan Han, münferit olarak sûrelerin faziletine dair hadislerin bulunmadığını söylese de sık sık bununla ilgili rivayetlerde bulunduğunu görmekteyiz. Bu da onun aşırı bir şekilde nakilde bulunup seçici davranmadığını ileri sürenleri haklı çıkarmaktadır.

1.3. FETHU'L-BEYÂN'IN KAYNAKLARI

1.3.1. Tefsir Kaynakları

Bilindiği gibi *Fethu'l-Beyân* ağırlıklı olarak rivayete dayanan bir tefsirdir. Hasan Hân, hemen hemen her âyetin tefsiri için değişik rivayetlerde bulunmuştur. Bu rivayetlerin çoğu sahâbî ve tâbiî müfessirlerdendir. Onun en çok istifade ettiği sahâbî müfessirler İbn Abbâs ve İbn Mes'ûd; en çok yararlandığı tâbiî müfessirler ise Katâde b. Di'âme, Mücâhid b. Cebr ve Hasan Basrî'dir. O, bunların dışında Taberî, İbn Ebî Hâtim, Vâhidî, Zemahşerî, İbn Atiyye, Râzî, Kurtubî, İbn Kesîr, Süyûtî ve Şevkânî gibi müfessirlerden de çok istifade etmiştir. Bunların hayatı ve ilmî

²⁷³ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 25.

²⁷⁴ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 25-27.

kişilikleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Hasan Han'ın, bunlardan en çok hangi konularda istifade ettiğini açıklamaya çalışacağız.

1.3.1.1. Sahâbî Müfessirler

Hasan Hân, mukaddimesinde Kur'ân'ın ilk tefsirlerinin günümüze ulaşmasını sağlayan sahâbî ve tâbiî müfessirler ile bunların râvileri hakkında bilgilere yer verir. Ona göre meşhur sahâbî müfessirler ilk dört halife, Abdullâh b. Mes'ûd, Abdullâh b. Abbâs ve Übeyy b. Ka'b'dır (ö. 30/650). Halifeler arasında tefsirle ilgili kendisinden en çok bilgi rivayet edilen Hz. Ali (r.a.)'dir (ö. 40/661). İbn Mes'ûd'dan gelen tefsir rivayetleri onunkine nazaran daha fazladır.²⁷⁵

Hasan Hân'a göre "tercümân'l-Kur'ân" ve "müfessirlerin reisi" olarak bilinen İbn Abbâs'dan gelen birçok tefsir rivayeti bulunmaktadır. Ondan gelen en sağlıklı rivayetler, Alî b. Ebî Talha el-Hâşimî (ö. 143/721)²⁷⁶ kanalıyla gelen rivayetlerdir ki meşhur hadisçi Buhârî de (ö. 256/870) bu zattan gelen rivayetlere güvenmektedir. Kays b. Müslim el-Kûfî (ö. 120/738), Atâ' b. Sâib (ö. 136/753) ve meşhur siyer âlimi İbn İshâk'ın (ö. 151/768) rivayetleri de İbn Abbâs'tan gelen güvenilir rivayetler arasında yer almaktadır. Kelbî Ebu'n-Nasr Muhammed b. Sâib (ö. 146/753), Muammed b. Mervân es-Süddî es-Sağîr (ö. 190/768), Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî (ö. 150/767) ve -İbn Abbâs'la karşılaşmadığı için- ed-Dahhâk'tan (ö. 105/723) gelen rivayetler ise sağlam olmayan rivayetlerdir.²⁷⁷

Hasan Hân'ın naklettiğine göre müfessir sahâbîler arasında yer alan Übeyy b. Ka'b'a ait büyük bir tefsir nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha, sened açısından sağlam olan Ebu'l-Âliye (ö. 90/708) tarîkiyle rivayet edilmiştir.²⁷⁸ Ona göre bunların haricinde de tefsir rivayetinde bulunan sahâbîler bulunmaktadır. Bunlar, Enes b. Mâlik (ö. 91/710), Ebû Hüreyre (ö. 57/677), Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692), Câbir b.

²⁷⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 12.

²⁷⁶ Bkz. Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, thk. Süleymân b. Sâlih el-Hizzî, Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, Medine 1997. s. 24; Miğlâtî b. Kalîc, **İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl**, thk. Ebû Abdîrrahmân Âdil Muhammed, Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm, el-Farûku'l-Hadîse, li'tibâati ve'neşr, Kahire 2001. c. 9, s. 347.

²⁷⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 12-13.

²⁷⁸ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 13.

Abdillâh (ö. 74/693), Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (ö. 44/ 664), Abdullâh b. Amr b. el-Âs (ö. 63/683) ve Zeyd b. Sâbit’tir (ö. 45/665).²⁷⁹

1.3.1.1.1. İbn Mes‘ûd (ö. 32/652)

Hasan Hân’ın, sahâbî ve tâbiî müfessirler arasında en çok istifade ettiği kişilerden birisi Abdullâh b. Mes‘ûd b. Ğâfil b. Habîb’dır.²⁸⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.), bir hadisinde İbn Mes‘ûd’u, kendisinden Kur’ân kırâtı öğrenilmesi gereken dört sahâbenin ilki olarak zikretmektedir.²⁸¹

İbn Mes‘ûd’un kendine has bir mushafı bulunmaktadır. Hasan Han, *Fethu’l-Beyân*’da değişik maksatlarla İbn Mes‘ûd’un bu mushafına işaretle bulunmaktadır.²⁸² O, İbn Mes‘ûd’dan genellikle şu kalıpları kullanarak nakilde bulunmaktadır:

- “عن ابن مسعود (İbn Mes‘ûd’dan)”
- “قال ابن مسعود (İbn Mes‘ûd dedi)”
- “قرأ ابن مسعود (İbn Mes‘ûd okudu)”
- “في مصحف ابن مسعود (İbn Mes‘ûd’un mushafında)”²⁸³

Hasan Han, İbn Mes‘ûd’dan naklettiği hadislerin sahîh olup olmadığını çoğu zaman araştırmakta ve bunların sened zincirleriyle ilgili bilgiler aktarmaktadır.²⁸⁴ O, İbn Mes‘ûd’dan genellikle şu amaçlarla nakillerde bulunmaktadır:

- Kur’ân-ı Kerîm’de geçen kelime ve kavramları tanımlama ve izah etme,²⁸⁵
- Hurûf-u mukattaa hakkında bilgi verme,²⁸⁶

²⁷⁹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 13.

²⁸⁰ Ziriklî, *el-A‘lâm*, c. 4, s. 137; Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut. 2003, c. 2, s. 205.

²⁸¹ Buhârî, “Ashâbu’n-Nebiyy”, 20; Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 22.

²⁸² Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 33; c. 3, s. 295; c. 4, s. 278; c. 5, s. 173; c.10, s. 250; c. 12, s. 373; c. 15, s. 294, 398, 454.

²⁸³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 78, 93, 432; c. 2, s. 295; c.3, s. 257, 329; c. 4, s. 278; c. 5, s. 173; c. 7, s. 164, 410; c. 9, s. 36, 66, 261; c. 10, s. 275; c. 15, s. 294, 398.

²⁸⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 2, s. 52; c. 3, s. 94, 313; c. 14, s. 65.

²⁸⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 93; c. 2, s. 200, 349; c. 3, s. 97; c. 6, s. 11; c. 7, s. 380.

- Tarihî ve coğrafî bilgiler verme,²⁸⁷
- Nüzûl sebeplerini ve nüzûl zamanlarını açıklama,²⁸⁸
- Nesih hakkında bilgi verme,²⁸⁹
- Kırâat vecihlerini açıklama,²⁹⁰
- Fıkî konularda verdiği hükümleri izah etme,²⁹¹
- Ayetlerin fazileti hakkında bilgi verme,²⁹²
- Dilsel konuları izaha kavuşturma,²⁹³
- Kur'ân'da işaret edilen kişi veya kişilerin kim olduğunu açıklama.²⁹⁴

1.3.1.1.2. İbn Abbâs (ö. 68/687)

Haz. Peygamber (s.a.v.)'in amcasının oğlu olan İbn Abbâs'ın tam adı Abdullâh b. Abbâs b. Abdilmuttalib şeklindedir. “Ümmetin bilgini” ve “Kur'ân'ın tecümanı” olarak tanınmaktadır. İbn Abbâs'ın Kur'ân tefsirleri değişik âlimler tarafından rivayet edilmiş ve kitap haline getirilmiştir. Bunlardan birisi Firûzâbâdî tarafından derlenen *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbni Abbas*'tır.²⁹⁵ İbn Abbâs, dört kaynağa başvurarak Kur'ân'ı tefsir etmiştir. Bunlar Haz. Peygamber (s.a.v.)'in tefsiri, sahâbe-i kirâm tefsiri, Arap dili kuralları ve zekâsıdır.²⁹⁶ Ondandır rivayette bulunan râvilerin isimlerini ve sikâ (güvenirlilik) derecelerini daha önce beyân etmiştik.

Hasan Hân'ın *Fethu'l-Beyân*'da bütün kaynaklar arasında en çok başvurduğu kişi olan İbn Abbâs, sahâbe ve sonraki nesiller için Kur'ân'ın müşkillerini çözme ve

²⁸⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 71; c. 12, s. 155.

²⁸⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 184; 236; c. 2, s. 197; c. 4, s. 32.

²⁸⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 147; c. 5, s. 207, 265; c. 6, s. 268.

²⁸⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 432; c. 2, s. 158.

²⁹⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 182; c. 2, s. 45, 153; c. 6, s. 300; c. 8, s. 274; c. 9, s. 63; c. 11, s. 399; c. 15, s. 14, 101, 438.

²⁹¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1 s. 394; c. 2, s. 400; c. 3, s. 25. c. 5, s. 77, 300.

²⁹² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2 s. 335; c. 3, s. 99; c. 4, s. 279; c. 13, s. 353.

²⁹³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 7, s. 194.

²⁹⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 335; c. 3, s. 146; c. 3, s. 234.

²⁹⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 4, s. 95; Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2012, c. 1 s. 692; Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, c. 3 s. 331-359; Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, c. 3, s. 6.

²⁹⁶ Abdülâzîz b. Abdillâh el-Humeydî, *Tefsîru İbn Abbâs ve Merviyâtühû fi't-Tefsîr*, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke tsz., s. 11, 17, 21.

gizli anlamlarını ortaya çıkarma konusunda vazgeçilmez bir kaynaktır. Fakat ondan nakledilen her rivayetin de sahîh olduğu söylenemez. Rivayet konusunda yeteri kadar titiz davranmadığı için, bazen İbn Abbâs’a isnad edilen zayıf rivayetlere de rastlamak mümkündür. Bilhassa akaid ve ahkâm âyetlerinde bunu görmek mümkündür.²⁹⁷ Bu yüzden Hasan Hân, bazen İbn Abbâs’tan naklettiği hadislerin sahîh olup olmadıklarına işaret etmektedir.²⁹⁸

Hasan Hân, İbn Abbâs’tan genellikle şu kalıpları kullanarak rivayette bulunmaktadır:

- “قال ابن عباس (*İbn Abbâs dedi*)”
- “عن ابن عباس قال (*İbn Abbâs’ın şöyle dediği nakledildi*)”
- “روى عن ابن عباس (*İbn Abbâs’tan rivayet edildi*)”
- “وعن ابن عباس في الآية (*Bu âyet hakkında İbn Abbâs’dan*)”
- “قرأ ابن عباس (*İbn Abbâs okudu*)”
- “وبه قال ابن عباس (*İbn Abbâs da bu görüştedir*)”
- “وهو قول ابن عباس (*Bu, İbn Abbâs’ın görüşüdür*)”
- “هذا محكى عن ابن عباس (*Bu, İbn Abbâs’dan nakledilmiştir.*)”
- “وهو مروى عن ابن عباس (*Bu, İbn Abbâs’dan da rivayet edilmiştir*)”²⁹⁹

Hasan Hân, daha çok İbn Abbâs’ın yorumda bulunarak ve Arap dili kurallarını işleterek yaptığı tefsirinden yararlanır. Çoğu zaman da naklettiği değişik görüşler arasında doğru olanın İbn Abbâs’ın görüşü olduğunu belirtir.³⁰⁰

²⁹⁷ Humeydî, **Tefsîru İbn Abbâs**, s. 22, 28, 29.

²⁹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 365; c. 2, s. 53, 137, 159, 177, 209, 284; c. 3, s. 219, 290; c. 13, s. 248; c. 15, s. 186, 453.

²⁹⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 45, 54, 73, 81, 91, 103, 137, 144, 188, 237, 247, 258, 260, 3384, 404, 413; c. 2, s. 63, 73, 110, 121, 158, 159, 200, 222, 237, 259, 311, 318, 387; c. 3, s. 25, 89, 103, 125, 227, 245, 293, 344, 328, 410, 453; c. 4, s. 100, 129, 165, 198, 231, 240, 259, 263, 267, 294, 330, 427; c. 5, s. 53, 168, 366, 395; c. 6, s. 11, 92, 190, 255, 273, 288, 310, 311, 368; c. 7, s. 44, 59, 63, 131, 187, 297; c. 8, s. 7, 28, 50, 89, 91, 141, 247, 381; c. 9, s. 41, 47, 151, 161, 300, 343, 358; c. 10, s. 40, 108, 120, 186, 221; c. 11, s. 25, 27, 145, 171, 181; c. 12, s. 72, 136, 231, 336, 338, 390, 434; c. 13, s. 15, 50, 79, 152, 184, 243, 247, 269, 279; c. 14, s. 35, 58, 90, 141, 207, 281, 303, 355, 390; c. 15, s. 66, 86, 89, 146, 169, 202, 321, 369, 413.

O, İbn Mes'ûd'dan yararlandığı konulara benzer bir şekilde İbn Abbâs'tan da yararlanır.³⁰¹ Ayrıca âyetler hakkında kendisine sorulan soruları ve verdiği cevapları nakleder³⁰² ve onu kaynak göstermek suretiyle lehçelere işarette bulunur.³⁰³

1.3.1.2. Tâbiî Müfessirler

Hasan Han'ın, mukaddimesinde aktardığı bilgilere göre müfessir tâbiîler şunlardır: Mekke ulemâsından sayılan ve İbn Abbâs'ın talebesi olan tâbiîler; İmâm Şâfiî ve Buhârî'nin de tefsir rivayetlerine güvendiği Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721); Saîd b. Cübeyr (ö. 95/714), İkrime (ö. 105/ 723), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724), Atâ' b. Ebî Rabâh (ö. 114/732); İbn Mes'ûd'un talebelerinden Alkame b. Kays (ö. 62/682), Esved b. Yezîd (ö. 75/694); Zeyd b. Eslem'in talebesi olan Abdurrahmân b. Zeyd (ö. 182/798); Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Hasan el-Basrî (ö. 110/728), Atâ el-Horasânî (ö. 133/750), Ebû'l-Âliye er-Riyâhi (ö. 90/709), Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723), Atiyye el-Avfi (ö. 111/729), Katâde b. Di'âme (ö. 117/735), Rebî' b. Enes (ö. 140/757) ve Süddî (öl.128/745)³⁰⁴

1.3.1.2.1. Mücâhid b. Cebr (ö. 104/722)

Mekkeli tâbiîlerden olan Mücâhid b. Cebr, kurrâ ve müfessirlerin şeyhi olarak tanınır. Tefsirini İbn Abbâs'tan almış ve bu bunu üç defa onun huzurunda okumuştur. Mücâhid b. Cebr bunu yaparken okuduğu her âyette durmuş, o âyetin neyin hakkında ve nasıl nâzil olduğuna dair ona sorular sormuştur. Bu tefsirinde Ehl-i Kitab'dan nakilde bulunduğu için müfessirler tarafından eleştirilmiştir.³⁰⁵ Kendisi gibi tâbiî bir müfessir olan Katâde b. Di'âme (ö. 117/735) onu, “hayatta kalanlar arasında tefsiri en iyi bilen kişi” olarak tanıtır. Yahyâ b. Sellâm ise (ö. 200/815),

³⁰⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 322.

³⁰¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 101, 448; c. 2, s. 48; c. 3, s. 40, 361, 383; c. 4, s. 11; c. 5, s. 324; c. 6, s. 261; c. 7, s. 304, 379; c. 8, s. 191, 247; c. 9, s. 153, 326; 10, s. 225; c. 11, s. 402; c. 12, s. 100; c. 13, s. 32, 74, 150, 193, 364; c. 14, s. 237, 295; c. 15, s. 42, 104, 148;

³⁰² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 353; c. 5, s. 66; c. 6, s. 144; c. 10, s. 29, 111; c. 12, s. 297; c. 14, s. 273; c. 15, s. 382.

³⁰³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 22.

³⁰⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 13-14.

³⁰⁵ Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 5, s. 278; Zehebî, **Târihu'l-İslâm**, c. 3, s. 348; Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz. c. 2, s. 308.

tefsir ilminde Mücâhid'e ait kabul edilmeyecek bazı garip görüşler olduğunu iddia etmektedir.³⁰⁶

Hasan Hân, Mücâhid b. Cebr'den nakilde bulunurken genellikle “قال مجاهد (Mücâhid dedi)” ve “عن مجاهد (Mücâhid'den)” kalıplarını kullanmaktadır.³⁰⁷

Hasan Hân Mücâhid b. Cebr'i çoğunlukla başkalarıyla beraber kaynak olarak gösterir. Bu, genellikle benzer rivayetlerde söz konusudur. Onun Mücâhid b. Cebr'den en çok yararlandığı nokta, geçmiş ümmetlere dair bilgilerdir. Bunun nedeni, Mücâhid'in, Ehl-i Kitab'a çok soru soran birisi olmasıdır. Bu tür bilgiler de en çok Ehl-i Kitab rivayetlerinde bulunur.³⁰⁸

O, bunların dışında Mücâhid b. Cebr'den istifade ederek, âyetlerin kimin hakkında, nerede ve ne zaman nâzil olduğuna işaret eder.³⁰⁹ Kur'ân'da geçen hitap ifadelerine temas eder, bunların muhataplarını belirtmeye çalışır,³¹⁰ ve âyetler arasındaki münasebete işaret eder.³¹¹ Fakat müellif, bunları Mücâhid'den olduğu gibi nakletmekle kalmaz, ondan aldıklarını çoğu zaman eleştirir. Bazen ondan aldığı görüşü destekler bazen de karşıt görüşler sunarak kabul etmez.³¹²

1.3.1.2.2. Hasan Basrî (ö. 110/728)

Hasan Basrî, Medine'de doğmuş bir tâbiîdir.³¹³ Ona nispet edilen *Kitâbu Tefsiri'l-Kur'ân* isimli bir tefsiri vardır. Onun Kur'ân tefsirleri, Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) tarafından rivayet edilmiştir.³¹⁴

Hasan Hân genellikle şu ifadeleri kullanarak Hasan Basrî'den nakillerde bulunmaktadır:

³⁰⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 4, s. 451-455.

³⁰⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 127, 161; c. 2, s. 112; c. 3, s. 23; c. 4, s. 421, c. 7, s. 69.

³⁰⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 161; c. 2, s. 81; c. 4, s. 21, 22, 400, 405; c. 8, s. 246.

³⁰⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 180; c. 4, s. 99; c. 5, s. 271; c. 10, s. 171.

³¹⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 192, 219; c. 6, s. 152.

³¹¹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 129.

³¹² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 184; c. 3, s. 23, 281, 470; c. 6, s. 155; c. 7, s. 13; c. 9, s. 224, 291; c. 10, s. 201; c. 13, s. 201, 244, 291.

³¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. 2, s. 69-70.

³¹⁴ Adnan Muhammed Zarzûr, *el-Hâkimü'l-Ceşmî ve Menhecuhû Fi't-Tefsîr*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut tsz. s. 155.

- “قال الحسن (Hasan dedi)”
- “قاله الحسن (Bunu Hasan dedi)”
- “قال الحسن البصري (Hasan Basrî dedi)”
- “عن الحسن البصري (Hasan Basrî'den)”
- “وهي قراءة الحسن البصري (Bu Hasan Basrî'nin kırâatıdır)”³¹⁵

Hasan Basrî ilk kelâmcılardandır. “صاحب الكبيرة (büyük günah işleyen kişi)” ile ilgili bir tartışma sonucunda Mu‘tezile’nin kurucusu olan Vâsıl b. Atâ’ya yönelik “اعتزل عنا واصل (Vâsıl bizden ayrıldı)”³¹⁶ şeklindeki sözü meşhurdur. Hasan Hân, Hasan Basrî’nin kelâmî görüşlerinden çok istifade eder.³¹⁷ Ondan nakillerde bulunarak sûre ve âyetlerin mekkî mi medenî mi olduğunu belirtir,³¹⁸ geçmiş ümmetlere dair bilgilere yer verir,³¹⁹ Kur’ân’daki belâğata işaret eder.³²⁰ Görüşleri bazen tercih eder, bazen de başka bir görüş nakletmek suretiyle reddeder.³²¹

1.3.1.2.3. Katâde b. Di‘âme (ö. 117/735)

Tâbiîlerin önde gelenlerinden olan Katâde b. Di‘âme’nin, h. 61 yılında Irak’ın Basra şehrinde doğduğu bilinir. Âmâ olmakla beraber Kur’ân hâfızı ve müfessiri olduğu aktarılır.³²² Kur’ân’da yer alan her âyet hakkında mâlumat işittiği ve garîbu’l-Kur’ân’ı çok iyi bildiği rivayet edilir.³²³ Katâde’nin *en-Nâsih ve’l-Mensûh* adlı bir

³¹⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 181; c. 3, s. 471; c. 4, s. 213, 311; s. 362; c. 5, s. 24, 365; c. 6, s. 288; c. 7, s. 17, 174; c. 8, s. 210.

³¹⁶ Muhammed b. İbrahim b. Sa’dillâh b. Cemâ’a, *Kat’u’d-Delîl fî Kat’i Hicci Ehli’t-Ta’tûl*, thk. Vehbî Süleymân, Dâru’s-Selâm, Beyrut tsz, s. 21; Âlûsî, *Cilâü’l-‘Ayneyn*, s. 149.

³¹⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 81, 211, 332, 351, 355; c. 2, s. 281, 386; c. 7, s. 384; c. 13, s. 38; c. 14, s. 344, 350, 358.

³¹⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 297; c. 5, s. 125; c. 6, s. 135; c. 12, s. 155; c. 14, s. 251; c. 15, s. 7, 453.

³¹⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 167, 181, 196; c. 6, s. 388, 400; c. 8, s. 100.

³²⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 432; c. 8, s. 259.

³²¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 195; c. 3, s. 155, 422; c. 4, s. 144; c. 5, s. 203; c. 6, s. 359; c. 7, s. 343; c. 8, s. 365; c. 11, s. 56, 275; c. 13, s. 245; c. 14, s. 93, 263.

³²² İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-A’yân*, c. 4, s. 85; Ziriklî, *el-A‘lâm*, c. 5, s. 189.

³²³ Muhammed Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Şerefuddîn Ahmed, Dâru’l-Fikr, Beyrut 1975, c. 5, s. 322; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, c. 3, s. 301; Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezkiratu’l-Hüffâz*, thk. Zekerîya Umeyrât, Dâru’l- Kütübi’l-‘İlmiye, Beyrut 1998, c. 1, s. 92; Zehebî (öl. 748/1374), *Siyeru A‘lâmi’n-Nübelâ*, c. 5, s. 271; Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*, Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut tsz., c. 2, s. 333.

kitabı mevcuttur. Bu tefsiri, Şeybân b. Abdirrâhmân et-Temîmî tarafından rivayet edilmiştir.³²⁴

Hasan Hân, genellikle “قال قتادة (Katâde dedi)” ve “عن قتادة (Katâde'den)”³²⁵ ifadelerini kullanarak ondan nakillerde bulunur:

O, Katâde'ye başvurarak,

- Âyetlerin anlamıyla uygunluk arz eden özlü sözler zikreder.³²⁶
- Âyetteki kapalılık ve müşkilâtı giderir.³²⁷
- Âyetlerin tefsirine yardımcı olması amacıyla câhiliyye ve asr-ı saâdet döneminde yaşanmış olayları zikreder.³²⁸
- Evrenin yaratılış aşamasıyla ilgili bilgilere yer verir.³²⁹
- Âhiret sahnelerin anlatır.³³⁰

Hasan Hân'ın Katâde b. Di'âme'den yaptığı nakillerde genellikle râvileri zikretmez. Bu nakiller çoğu zaman onun kişisel görüşlerinden ve kısa izahatlarından oluşur. O, Katâde b. Di'âme'den aldığı görüşü bazen destekler bazen de karşıt görüşler sunarak reddeder.³³¹ Bazen de onun ileri sürdüğü görüşü eleştirir ve kendisine göre doğru olan görüşü aktarır.³³²

1.3.1.3. Diğer Müfessirler

1.3.1.3.1. Taberî (ö. 310/922)

Tam adı Muhammed b. Cerîr b. Yezîd'dir. Taberistan'da doğmuş büyük bir tarihçi ve müfessirdir. Daha sonra Bağdat'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.

³²⁴ Dâvûdî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, c. 2, s. 47.

³²⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 45, 268; c. 2, s. 328; c. 3, s. 383; c. 5, s. 32.

³²⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 397; c. 3, s. 121.

³²⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 41, 298, 354; c. 8, s. 177; c. 10, s. 152; c. 8, s. 336; c. 10, s. 22, 42, 205.

³²⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 291; c. 3, s. 65; c. 4, 252; c. 5, s. 90; c. 11, s. 36, 340; c. 14, s. 141.

³²⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 121; c. 12, s. 233.

³³⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 228; c. 12, s. 174; c. 15, s. 245.

³³¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 20, 21.

³³² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 267; c. 12, s. 598.

Câmi 'ul-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân isimli meşhur tefsirin müellifidir.³³³ Taberî'nin bu tefsiri, rivayet ağırlıklı bir tefsir olmakla beraber onda dirâyet de ihmal edilmemiştir.³³⁴ Hatta Hasan Hân, bu eserden daha çok dirâyet açısından faydalanmıştır.

O, çoğunlukla “قال ابن جرير (*İbn Cerîr dedi*)”³³⁵ ifadesini kullanarak Taberî'nin âyetlerle ilgili yaptığı açıklamaları nakleder. Böylece âyetin kime hitap ettiğini, kimin hakkında nâzil olduğunu ve âyetle alâkalı benzer bilgileri açıklığa kavuşturur.³³⁶ Zaman zaman da âyetle geçen bazı kelime, kavram, deyim ve cümlelerden ne kastedildiğine dair ondan bilgiler aktarır.³³⁷ Mantıksal analizlerine³³⁸ ve nahiv ilmiyle ilgili işaret ettiği kurallara yer verir.³³⁹ O, Taberî'den nakilde bulunurken çoğu zaman değişik görüşler arasında onun görüşünü esas alır.³⁴⁰ Kimi zaman da ondan âyetlerin anlamına uygunluk arzeden hadisler nakleder.³⁴¹ O, âyetleri tefsir etme amacıyla başka râvilerden naklettiği hadislerin sahîh olup olmadığını ortaya çıkarmaya çalışırken de Taberî'nin bu konudaki görüşüne başvurur.³⁴²

1.3.1.3.2. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)

Adı Abdurrahmân olan bu zat, Horasân'da doğmuş Rey'de vefât etmiştir. Babasına nispetle İbn Ebî Hâtim diye meşhûr olmuştur. Tamamı rivayete dayanan *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm* adında büyük bir tefsir kitabı vardır.³⁴³ Bu tefsire

³³³ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 6, s. 69.

³³⁴ Zehebî, *et-Tefsîru ve'l-Müfessirûn*, c. 1, s. 149.

³³⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 42; c. 15, s. 292; c. 14, s. 288.

³³⁶ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 244, 272.

³³⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 128, 245, 283, 424; c. 2, s. 281; c. 3, s. 231; c. 4, s. 115; c. 5, s. 95, 292; c. 11, s. 287; c. 13, s. 244, 376; c. 15, s. 80, 185.

³³⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 254; c. 3, s. 72; c. 4, s. 112; c. 9, s. 318.

³³⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 91, 314; c. 4, s. 128; c. 5, s. 299; c. 7, s. 135, 357; c. 10, s. 247; c. 12, s. 378; c. 15, s. 170.

³⁴⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 265, 392, 408, 429; c. 2, s. 43, 246, 323, 326; c. 3, s. 126, 127, 153, 410; c. 4, s. 335; c. 6, s. 328; c. 7, s. 434; c. 9, s. 103; c. 10, s. 199; c. 12, s. 230, 269; c. 13, s. 172; c. 15, s. 254.

³⁴¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 301; c. 2, s. 189, 190, 191, 198; c. 3, s. 34; c. 4, s. 56; c. 7, s. 399; c. 11, s. 382.

³⁴² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 53; c. 12, s. 277; c. 8, s. 377.

³⁴³ Zeynüddîn b. Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî, *es-Sikât min Men Lem Yeka' fi'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, Merkezû'n-Nu'mân, Yemen 2011. c. 6, s. 294; Zehebî,

baktığımızda onu rivayete dayanan diğer tefsir kitaplarından farklı kılan bir özellik dikkat çekmektedir. Zira buna benzer tefsir kitaplarında her ne kadar ağır basan husus; Kur’ân’ı Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe ve seleften gelen rivayetlerle tefsir etme olsa da, dirâyete dayanan yorumlara da rastlanmaktadır. Fakat İbn Ebî Hâtim tefsirinde dirâyete metodu çok az görülmektedir. O, genellikle rivayetle tefsir etmeyi tercih etmektedir. Durum böyle olunca Hasan Hân, onu kaynak gösterince –bir hadis rivayet eder gibi- genellikle isnad zinciri içerisinde adına yer vermektedir. Bazen isnad zincirinin başında, bazen ortasında bazen de sonunda adına yer verir. Müellifin ondan naklettiği rivayetler, bazen hadis bazen de hadis olmayan rivayetlerden oluşmaktadır. Ondak nakledilen hadis rivayetlerinin bazıısı doğrudan, bazıısı da dolaylı olarak tefsirle ilgilidir. Aynı şey, hadis olmayan rivayetler için de söz konusudur.³⁴⁴

Hasan Hân genellikle şu ifadeleri kullanarak İbn Ebî Hâtim’den nakilde bulunmaktadır:

- “أخرج ابن أبي حاتم (*İbn Ebî Hâtim tahrîc etti*)”
- “أخرجه ابن أبي حاتم (*Bunu İbn Ebî Hâtim nakletti*)”
- “روى ابن أبي حاتم (*İbn Ebî Hâtim rivayet etti*)”
- “قال ابن أبي حاتم (*İbn Ebî Hâtim dedi*)”³⁴⁵

Hasan Hân çoğu zaman İbn Ebî Hâtim’den naklettiği rivayetlerin merfû‘ ve mevkûf özelliklerine dikkat çeker. Bazı yerlerde başka râvilerin de görüşlerine başvurarak bunların sahîh olup olmadığına işaret eder. Kimi zamanda İbn Ebî Hâtim’den gelen rivayetleri diğer rivayetlerden daha üstün tutmakta veya onun

Târîhu’l-İslâm, c. 7, s. 533; Ednevî, **Tabakâtü’l-Müfessirîn**, s. 66; Dâvûdî, **Tabakâtü’l-Müfessirîn**, c. 1, s. 285-287.

³⁴⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 110, 393; c. 2, s. 252; c. 3, s. 386; c. 4, s. 83, 414; c. 5, s. 55; c. 8, s. 48, 53; c. 9, s. 332; c. 11, s. 346.

³⁴⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 42, 113, 218; c. 3, s. 20; c. 4, s. 226; c. 9, s. 81; c. 11, s. 289; c. 14, s. 458; c. 15, s. 199, 282, 366.

rivayetlerini eleştirmektedir. Bazen de İbn Ebî Hâtim'in meşhûr hadis râvilerinden farklı lafızlarla hadis rivayet ettiğini aktarmaktadır.³⁴⁶

1.3.1.3.3. Vâhidî (ö. 468/1076)

Tam adı Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî'dir. Aslen Rey ve Hemedân beldeleri arasında yer alan Sâva kasabasıdır. Fakat Nîsâbûr'da doğup büyümüştür. Zehebî (ö. 1915/1977) onu, "te'vîl ulemâsının imâmı" şeklinde nitelenmektedir. Vâhidî'nin *el-Basît*, *el-Vasît* ve *el-Vecîz* adında üç adet tefsiri bulunmaktadır.³⁴⁷ Bunlar, "الحاوي لجميع المعاني (*bütün anlamları içeren*)"³⁴⁸ olarak nitelenmektedir.

Hasan Hân'ın Vâhidî'ye başvurmasının amacı, daha çok başvurulmuş konu hakkındaki diğer âlimlerin görüşünü öğrenmektir. Zira Vâhidî, çoğu zaman tefsir ulemâsı ve diğer âlimlerin görüşlerini zikretmektedir. Eğer Vâhidî'den aktarılan görüş müfessirlerin geneli tarafından benimsenen bir görüş ise müellif bunu şu şekillerde ifade etmektedir:

- " (Vâhidî, قال الواحدى: وهذا قول النبي صلى الله عليه وآله وسلم والصحابة والمفسرين "bu, Nebî (s.a.v.), sahâbe ve müfessirlerin görüşüdür" dedi)"
- " (Vâhidî, "bu bütün müfessirlerin görüşüdür" dedi)" قال الواحدى: وهذا قول جميع المفسرين
- " (Vâhidî, "bu, müfessirlerin genelinin görüşüdür" dedi)" قال الواحدى: هذا قول عامة المفسرين
- " (Vâhidî, "bütün müfessirlerin görüşüne göre" dedi)" قال الواحدى: في قول جميع المفسرين

³⁴⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 53; c. 3, s. 25, 124; c. 4, s. 69, 173, 189, 279, 284; c. 7, s. 55, 114; c. 11, s. 251, 409; c. 13, s. 113, 358.

³⁴⁷ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 4, s. 255; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 10, s. 264; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 18, 339-343; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. 1, s. 127-129; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. 1, s. 394-396.

³⁴⁸ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 19.

- “ قال الواحدى: أجمع المفسرون على أن (Vâhidî, “bütün müfessirler İcmâ ettiler” dedi)”

Eğer bir konuda müfessirlerin büyük çoğunluğu aynı görüşte ise şu kalıpları kullanmaktadır:

- “ قال الواحدى: أكثر المفسرين على أن (Vâhidî, “müfessirlerin çoğuna göre” dedi)”
- “ وحكى هذا القول الواحدى عن أكثر المفسرين (Vâhidî, bu görüşü müfessirlerin çoğundan nakletti)”
- “ قال الواحدى: وذهب كثير من المفسرين إلى أن (Vâhidî, “müfessirlerin çoğuna göre” dedi)”
- “ وذهب أكثر المفسرين كما حكاه الواحدى إلى أن (Vâhidî'nin naklettiği gibi müfessirlerin çoğunun görüşü)”

Eğer müfessirlerin bir kısmının ittifakı söz konusu ise, şu kalıpları kullanmaktadır:

- “ قال الواحدى: وجماعة المفسرين على هذا (Vâhidî, “bir grup müfessir bu görüştedir” dedi)”
- “ قال الواحدى: هذا قول جماعة من المفسرين (Vâhidî, “bu, bir grup müfessirin görüşüdür” dedi)”

Eğer bir konuda âlimlerin çoğunluğunun görüşü söz konusu ise “ قال الواحدى وهذا (Vâhidî, “bu, çoğunluğun görüşüdür” dedi)”, bütün ulemânın ittifakı varsa “ قال الواحدى: فى قول الجميع (Vâhidî, “tümünün görüşüne göre” dedi)” ifadesini kullanmaktadır.³⁴⁹

³⁴⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 7, s. 250; c. 12, s. 106; c. 13, s. 53, 103, 152, 283, 338; c. 14, s. 68; c. 15, s. 158, 162, 237, 294, 409.

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'da diğer müfessirlerden yararlandığı konuların hemen hemen aynısında Vâhidî'den de yararlanmaktadır. O, bazen Vâhidî'nin görüşlerine katılır bazen de katılmaz.³⁵⁰

1.3.1.3.4. Zemahşerî (ö. 538/1144)

Adı ve nisbesi Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî şeklindedir. Tefsir, belâğat ve lugat ilimlerinde uzman bir âlimdir. En meşhûr kitabı Hasan Hân'ın çok istifade ettiği *el-Keşşâf* adlı tefsiridir.³⁵¹

Hasan Hân'ın Zemahşerî'ye başvurmasında en çok göze çarpan şey, ona yönelttiği eleştirilerdir.³⁵² İ'tizâlî görüşlerinden dolayı ondan, kelâmî ve fikhî görüşleri çok az nakleder. İ'tizâl şüphesi barındıran görüşlerini şiddetle reddeder.³⁵³ Bununla beraber dil sahasındaki uzmanlığı noktasında ondan çok istifade eder.³⁵⁴ Hasan Hân, Zemahşerî'den nakilde bulunurken şu ifadeleri kullanmaktadır:

- “قال الزمخشري (Zemahşerî dedi)”
- “ورجح صاحب الكشاف (Keşşâf sahibi tercih etti)”
- “وظاهر كلام الزمخشري (Zemahşerî'nin kelâmının zâhiri)”
- “وعليه جرى الزمخشري (Zemahşerî de bu görüştedir)”
- “وحسنه الزمخشري (Zemahşerî, bu görüşü güzel buldu)”
- “نص عليه صاحب الكشاف (Keşşâf'ın sahibi bunu söyledi)”

³⁵⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 284; c. 4, s. 198; c. 6, s. 28; c. 7, s. 328; c. 13, s. 420; c. 15, s. 128, 191.

³⁵¹ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 7, s. 178; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. 11, s. 697; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, c. 20, s. 151-156; Ednevî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. 1, s. 172-173.

³⁵² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 27, 57; 115; c. 3, s. 312, 401; c. 4, s. 182, 287, 325; c. 6, s. 24, 118, 254; c. 8, s. 51, 278; c. 9, s. 252; c. 12, s. 327, 334; c. 13, s. 176.

³⁵³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 89; c. 6, s. 327; c. 15, s. 84.

³⁵⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 50, 325, 334, 376; c. 2, s. 207, 215; c. 3, s. 325; c. 4, s. 27, 103, 382; c. 6, s. 201, 237; c. 7, s. 258; c. 12, s. 58, 307; c. 13, s. 93; c. 14, s. 37, 98, 135, 433; c. 15, s. 71, 93.

- “وبها فسر الزمخشري (Zemahşerî de onu bu şekilde tefsir etti)”³⁵⁵

Hasan Hân, en çok tefsir usûlu, belâgat, kırâat ve mekkî-medenîyle ilgili bilgiler için Zemahşerî’ye müracaat etmektedir. Onun tercihlerinden bir kısmını kabul etmekte bir kısmını da reddetmektedir.³⁵⁶

1.3.1.3.5. İbn Atiyye (ö. 542/1148)

Adı ve nisbesi Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Atiyye el-Mühâribî şeklindedir. Gırnata’da (*Endülüş*) doğmuş, Lorka’da vefat etmiştir. Tefsir, fıkıh, hadis ve şiirde uzmandır. *el-Muharrerü’l-Vecîz* adında bir tefsir kitabı bulunmaktadır.³⁵⁷

Hasan Hân’ın “قال ابن عطية (İbn Atiyye dedi)”³⁵⁸ diyerek İbn Atiyye’den nakilde bulunma amacı daha çok, bazı konulardaki görüşlerini tercih etmek³⁵⁹ veya reddetmektir.³⁶⁰ Ondan aktardığı görüşleri bazen eleştirir ve doğru bulmaz.³⁶¹ Hasan Hân’ın İbn Atiyye’den yaptığı alıntıların çoğu bu zikrettiğimiz hususlardan ibaret olmakla beraber diğer müfessirlerden istifade ettiği konuların aynısı veya benzerinde de ondan istifade etmektedir.

1.3.1.3.6. Râzî (ö. 606/1210)

Adı ve nisbesi Muhammed b. Ömer b. el-Hasen et-Teymî el-Bekrî şeklindedir. Rey’de doğmuş Herât’da vefât etmiştir. Büyük bir müfessir olup aklî ve

³⁵⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 17, 74, 310; c. 2, s. 361, 363; c. 3, s. 415; c. 4, s. 417; c. 5, s. 101, 313, 381; c. 6, s. 184, 337; c. 7, s. 9, 252, 361, 370, 428; c. 8, s. 63; s. 10, s. 67; c. 12, s. 150; c. 13, s. 63, 176; c. 14, s. 195.

³⁵⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 17; 2, s. 108, 189; c. 3, s. 373; c. 4, s. 389; 6, s. 74; c. 7, s. 247; c. 13, s. 224.

³⁵⁷ Ziriklî, *el-A’lâm*, c. 3, s. 382; Zehebî, *Tezkiratü’l-Hüffâz*, c. 4, s. 45; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, c. 19, s. 586-587.

³⁵⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 118, 188, 406; c. 10, s. 301.

³⁵⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 2, s. 199; c. 3, s. 19, 60, 261; c. 4, s. 101, 112; c. 5, s. 183, 208; c. 9, s. 57, 135, 163; c. 9, s. 345; c. 12, s. 413; c. 13, s. 255; c. 14, s. 343.

³⁶⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 283, 429; c. 2, s. 94, 99, 110, 122, 133, 142, 203; c. 3, s. 15, 56, 395; c. 4, s. 72, 73, 111, 156, 226; c. 5, s. 143, 152; c. 6, s. 225; c. 10, s. 32, c. 11, s. 57, 79, 256.

³⁶¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 169; c. 5, s. 7; c. 8, s. 119, 241; c. 9, s. 226, 393; c. 10, s. 143,

naklî ilimlerde zamanının en önemli âlimlerindendir. *Mefâtîhu'l-gayb* isimli meşhûr tefsirin müellifidir.³⁶²

Hasan Hân, Râzî'den şu ifadeleri kullanarak istifade etmektedir:

- “وبه قال الرازي (*Râzî de bu görüştedir*)”
- “قاله الرازي (*Bunu Râzî dedi*)”
- “وفي تفسير الرازي (*Râzî'nin tefsirinde*)”
- “ذكره الرازي في تفسيره (*Râzî bunu tefsirinde zikretti*)”
- “قال الرازي (*Râzî dedi*)”
- “وقد حكى الرازي (*Râzî rivayet etti*)”³⁶³

Hasan Hân, Râzî'nin bazı âyetler hakkında yaptığı açıklamalarını,³⁶⁴ bazı meselelerdeki tercih ve kişisel görüşlerini³⁶⁵ nakletmektedir. Bazı yerlerde bunları eleştirmektedir.³⁶⁶ Bilindiği gibi *Mefâtîhu'l-gayb*, geniş kapsamlı ve çok zengin bir içeriğe sahip bir tefsirdir. Onun bu özelliğinden dolayı Hasan Hân, karşılaştığı birçok konu hakkında bu tefsire müracaat edilmesini istemektedir. O, en çok fıkıh, kelâm, dil, belâğat, kelimelerin lugat ve ıstılâh anlamlarıyla ilgili konularda Râzî'ye başvurmaktadır.³⁶⁷

1.3.1.3.7. Kurtubî (ö. 671/1273)

Adı ve nisbesi Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Ensârî el-Kurtubî şeklindedir. *el-Câmi' lî Ahkâmî'l-Kur'ân* adında bir tefsir kitabı vardır.³⁶⁸ Kurtubî,

³⁶² Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 6, s. 313; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. 4, s. 248-251.

³⁶³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 259; c. 2, s. 187; c. 4, s. 245; c. 5, s. 232; c. 6, s. 251; c. 7, s. 73, 428; c. 10, s. 216; c. 13, s. 163; c. 15, s. 433.

³⁶⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 199, 210; c. 4, s. 80, 334; c. 5, s. 114, 285, 291; c. 6, s. 29, 115; c. 8, s. 174; 11, 127; c. 12, s. 105.

³⁶⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 259; c. 12, s. 17, 250; c. 14, s. 369.

³⁶⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 15, 40; c. 2, s. 187; c. 4, s. 260; c. 5, s. 281, 291; c. 6, s. 352; c. 7, s. 374, 437; c. 8, s. 24; c. 9, s. 68; c. 13, s. 254, 284.

³⁶⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 115, 121, 136; 4, s. 317; c. 5, s. 332; c. 6, s. 251; c. 7, s. 151; c. 8, s. 288, 315; c. 11, s. 23, 113; c. 12, s. 231; c. 13, s. 151, 250; c. 14, 229, s. 243; c. 15, s. 40, 291, 313, 375.

³⁶⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 5, s. 322.

bu tefsirinde kıssalarla ilgili ayrıntılara ve tarihî bilgilere yer vermemiştir. Bunların yerine ahkâmü'l-Kur'ân, i'râb, kırâat, nâsih-mensûh gibi konular üzerinde durmuştur.³⁶⁹

Hasan Hân Kurtubî'ye, genellikle muhtelif görüşler arasında belli bir görüşü tercih etme³⁷⁰ ve aykırı görüşleri çürütme amacıyla başvurmaktadır.³⁷¹ Ondan yaptığı nakillerde genellikle şu kalıpları kullanmaktadır:

- “قال القرطبي (Kurtubî dedi)”
- “وفي القرطبي (Kurtubî'de)”
- “حكى القرطبي (Kurtubî nakletti)”
- “روى القرطبي (Kurtubî rivayet etti)”
- “قد نقل القرطبي (Kurtubî nakletti)”
- “وعبارة القرطبي (Kurtubî'nin ibaresi)”
- “زاد القرطبي (Kurtubî ekledi)”
- “قاله القرطبي (Bunu Kurtubî dedi)”
- “كما قال القرطبي (Kurtubî'nin dediğine göre)”
- “حكى ذلك القرطبي (Bunu Kurtubî rivayet etti)”
- “ذكر هذا القرطبي (Bunu Kurtubî zikretti)”
- “فسر به القرطبي (Kurtubî, bununla tefsir etmiştir)”
- “وبه قال القرطبي (Kurtubî de bu görüştedir)”
- “كذا قال القرطبي (Kurtubî de aynısını söyledi)”

³⁶⁹ Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 69-70; Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmî' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdûnî ve İbrahîm İtfeyyeş, Dâru'l-Kütübî'l- Mısıryye, Kahire 1964. s. 7; Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Sâlim Mahlûf, *Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 2003, c. 2, s. 282.

³⁷⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 45, 237, 286; c. 2, s. 132, 179, 187, 304; c. 3, s. 21, 45, 115, 211; c. 4, s. 306; c. 5, s. 238; c. 6, s. 70; c. 8, s. 24; c. 9, s. 7, 215; c. 10, s. 274; c. 11, s. 88; c. 12, s. 316; c. 13, s. 172; c. 14, s. 164, 196, 394, 395, 439, 457; c. 15, s. 206, 411.

³⁷¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 175, 240; c. 2, s. 111, 242; c. 3, s. 69; c. 6, s. 53; c. 9, s. 412; c. 15, s. 453.

- “نقله القرطبي (Bunu Kurtubî nakletti)”
- “حكى نحو هذا القرطبي (Kurtubî de bunun benzerini nakletti)”
- “ومثله في القرطبي (Bunun benzeri Kurtubî’de de vardır)”
- “كما أشار إليه القرطبي (Kurtubî’nin buna işaret ettiği gibi)”³⁷²

Hasan Hân, Kurtubî’den nakillerde bulunarak,

- Kelime ve kavramları değişik açılardan açıklamaya çalışır, varsa bunlardaki ihtilâfı nakleder, çelişki ve müşkilâtı çözüme kavuşturur.³⁷³
- Tesmiye (isimlendirme) sebeplerini izah eder.³⁷⁴
- Âyetlerde işaret edilen şahıs ve zümrelerin kimler olduğunu açıklar.³⁷⁵
- Usûlü’l-fıkıh kâidelerine temâs eder.³⁷⁶
- Kâinatın düzeniyle ilgili bilgilere yer verir.³⁷⁷
- Tecvîd ilmiyle ilgili bilgiler nakleder.³⁷⁸

1.3.1.3.8. İbn Kesîr (ö. 774/1373)

Tam adı İsmâîl b. Ömer b. Kesîr’dir. Şam’ın Busrâ kasabasında dünyaya gelmiştir. Hadisçi, tarihçi ve fıkıhçı olan İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-‘Azîm* adında bir tefsir telif etmiştir.³⁷⁹ O, bu tefsirinde hadisler ışığında Kur’ân’ı açıklamış, re’y ve taklîde başvurmaksızın tercihlerde bulunmuş, isrâîlî rivayetlere itimat etmemiş, Allah’ın isim ve sıfatlarını tefsir ederken selefin yolunu izlemiştir. O, bu eserinde

³⁷² Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 24, 46, 53, 65, 81, 115, 182, 286, 325, 353; c. 2, s. 35, 111, 261; c. 3, s. 21, 55, 78, 100, 192, 214, 223, 235, 363; c. 4, s. 41, 75, 204, 264, 267, 306, 362; c. 5, s. 17, 86, 176, 227, 355; c. 6, s. 7, 18, 50, 141, 155, 182, 200, 265, 305, 379, 401, 402; c. 8, s. 38, 90, 95, 273, 299; c. 9, s. 184, 351; c. 10, s. 14, 32, 35, 90, 101, 195, 198, 305, 457; c. 11, s. 44, 100, 114, 159, 302, 356; c. 12, s. 302, 333; c. 13, s. 45, 189; c. 14, s. 83, 180, 342, 367; c. 15, 297, 437, 453.

³⁷³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 44, 52, 53, 76ü 88, 113, 115, 120; c. 2, s. 28, 226, 387; c. 4, s. 98, 204, 323, 262; c. 9, s. 325; c. 11, s. 92, 94; c. 12, s. 147.

³⁷⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 226; c. 3, s. 299; c. 14, s. 102.

³⁷⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 194; c. 14, s. 21.

³⁷⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 347; c. 9, s. 276; c. 12, s. 285.

³⁷⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 8, s. 108.

³⁷⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 409.

³⁷⁹ Ziriklî, **el-A‘lâm**, c. 1, s. 320.

âyetlerle ilgili bütün hadisleri toplamaya çalışmış³⁸⁰ ayrıca cerh ve ta'dîl açısından bunları değerlendirmeye tâbi tutmuştur.³⁸¹

Hasan Hân, İbn Kesîr'in en çok hadisçi yönünden istifade etmektedir. O, İbn Kesîr'den “ قال ابن كثير (*İbn Kesîr dedi*)” ve “ حكاه ابن كثير (*Bunu İbn Kesîr nakletti*)”³⁸² şeklinde nakilde bulunarak âyetlerin anlaşılmasında yardımcı olan hadisleri sened, metin ve râvilerin güvenilirlikleri açısından analiz etmektedir.³⁸³ O, bazı yerlerde İbn Kesîr'in görüş ve açıklamalarına yer vermektedir.³⁸⁴ Ayrıca kırâat³⁸⁵ ve fıkıh³⁸⁶ alanında da ona çokça başvurmaktadır. İbn Kesîr, bazen âyetlerin mekkî-medenî özelliğini esas alarak bazı çözümlemelerde bulunmaktadır. Müellif bu konuda da ondan nakillerde bulunmaktadır.³⁸⁷

1.3.1.3.9. Süyûtî (ö. 911/1505)

Adı ve nisbesi, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Osmân el-Hudayrî es-Süyûtî şeklindedir. En çok bilinen eserleri, Kur'ân ilimlerine dair yazmış olduğu *el-İtkân* ve tefsiri *ed-Dürrü'l-Mensûr*'dur.³⁸⁸ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'ın mukaddimesinde *ed-Dürrü'l-Mensûr*'u çok övmekte ve ihtiyaç duyduğu birçok şeyi onda bulduğunu ifade etmektedir.³⁸⁹ O, *el-İtkân*'ı ise, tefsirle alâkası olmayan gereksiz bilgiler içerdiğinden dolayı eleştirmektedir.³⁹⁰

³⁸⁰ Ebülfidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımaşkî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî Muhammed Selâmet, Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzî', byy. 1999, c. 1, s. 18.

³⁸¹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 19.

³⁸² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 69, 408; c. 5, s. 84; c. 8, s. 290; c. 15, s. 406.

³⁸³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 125, 238; c. 2, s. 296, 380; c. 3, s. 64, 70, 71, 319, 290, 396, 409, 437; c. 4, s. 17, 37, 466; c. 5, s. 84; c. 6, s. 91; c. 7, s. 23; c. 9, s. 36, 197, 218; c. 11, s. 31; c. 12, s. 393; c. 15, s. 76, 223, 405, 406, 414.

³⁸⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 272; c. 2, s. 37; c. 5, s. 237; c. 7, s. 442; 11, s. 427; c. 14, s. 443.

³⁸⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 50; c. 3, s. 362, 385; c. 5, s. 380, 433; c. 6, s. 30, 311; c. 7, s. 385; c. 8, s. 102; c. 9, s. 99, 287; c. 11, s. 109, 129, 269, 419; c. 12, s. 135; c. 13, s. 388; c. 14, s. 393, 459, 469, 475; c. 15, s. 95, 98, 108, 119, 217.

³⁸⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 57, 432.

³⁸⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 8, s. 30; c. 9, s. 104; c. 13, s. 325.

³⁸⁸ Ziriklî, *el-A'îlâm*, c. 3, s. 301; Muhammed Sâlim Muhaysın, *Mu'cemu Huffâzi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, c. 2, s. 124-128.

³⁸⁹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 22.

³⁹⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 29.

Hasan Hân, İslâmiyet öncesi ve sonrası tarihî bilgiler verme maksadıyla Süyûtî'den nakillerde bulunur.³⁹¹ Nakilde bulunurken genellikle “قال السيوطي (Süyûtî dedi)”, “قاله السيوطي (Süyûtî bunu dedi)” ve “ذكره السيوطي (Süyûtî bunu zikretti)”³⁹² şeklinde ifadeler kullanır. Ondan naklettiği görüşleri bazen onaylar bazen de karşıt görüşleri tercih eder. Kimi zaman da bazı görüşlerinden dolayı onu eleştirir.³⁹³ Hasan Hân, tefsirinde aktardığı rivayetlerin metin ve sened açısından sahîh olup olmadıklarını tespit etmek için birçok yerde Süyûtî'den istifade etmektedir. Bu rivayetlerin bir kısmı hadis bir kısmı da hadis olmayan rivayetlerden oluşmaktadır.³⁹⁴

1.3.1.3.10. Şevkânî (ö. 1250/1826)

Adı ve nisbesi Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şevkânî'dir. Yemenli bir fakîh ve müctehid olan Şevkanî, *Fethu'l-Kadîr* adlı tefsirin müellifidir.³⁹⁵ Bu tefsir, rivayet ve dirâyete dayalı bir tefsirdir. Şevkânî, bu tefsirinde İbn Kesîr'in metodunu izlemiş ve seleften nakledilen rivayetleri esas almıştır. Arapça ve belâğatı çok iyi işlemiş ve taklîdden uzak durmuştur.³⁹⁶ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân* adlı tefsiri başta olmak üzere birçok eserinde en çok *Fethu'l-Kadîr*'den yararlanmıştır. O, bu yüzden Şevkanî'nin talebesi olarak bilinse de, aslında onunla hiç görüşmemiştir. Fikir ve düşüncelerinden çok etkilendiği için böyle bir algı oluşmuştur.

Hasan Hân'ın Şevkânî'den yararlanma yöntemini, iki başlıkta ele almak mümkündür.

³⁹¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 179; c. 2, s. 241; c. 3, s. 179, 396; c. 4, s. 185, 389; c. 5, s. 227, 263; c. 8, s. 163, 171; c. 11, s. 418; c. 12, s. 187.

³⁹² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 14, 446; c. 2, s. 105, 364; c. 5, s. 263; c. 6, s. 357; c. 8, s. 229; c. 14, s. 220; c. 15, s. 284.

³⁹³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 400; c. 3, s. 407; c. 5, s. 17; c. 6, s. 287; c. 7, s. 48.

³⁹⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 266; c. 2, s. 319; c. 7, s. 71, 109, 145, 362, 367; c. 8, s. 33, 177, 237; c. 12, s. 44, 203, 393; c. 13, s. 219; c. 14, s. 198.

³⁹⁵ Zirikî, *el-A'lâm*, c. 6, s. 298.

³⁹⁶ Mennâ' el-Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Me'ârif, Medine 2000, s. 399; Abdullâh b. Yûsuf el-Anzî, *el-Mukaddimâtu'l-Esâsiye fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, İslamî Araştırmalar Merkezi, Londra 2001, s. 332.

a) İsim Vermeden Nakillerde Bulunması

Hasan Hân Şevkânî'den yaptığı nakillerde çoğu zaman isim vermemekte, isim vermeden yaptığı nakillerde de çok abartıya kaçmaktadır. Çünkü onun isim vermeden yaptığı bu alıntılar, kimi zaman sayfaları bulmaktadır. Örneğin Kureyş sûresini hiç tefsir etmemiş, sadece Şavkânî'den yaptığı nakillerle yetinmiştir. Aynı şekilde sûre girişlerindeki mekkî-medenî, nâsih-mensûh ve sebeb-i nüzûl gibi konular hakkındaki Şevkânî'nin açıklamalarını da, çoğu zaman hiç değiştirmeden,³⁹⁷ bazen de küçük değişiklikler yaparak nakletmektedir. Hasan Hân, Şevkânî'den yaptığı alıntıları derli-toplu, eleyerek ve seçerek yapmamakta, *Fethu'l-Kadîr*'in paragraflarını, başına ve sonuna bakmaksızın olduğu gibi tefsirine geçirmektedir. Yaptığı bu alıntılar, çoğu zaman Şevkânî'nin de başka kişilerden yaptığı alıntılar veya hadisler barındırmaktadır.³⁹⁸

Hasan Hân, bazen Şevkânî'den naklettiği cümlelerdeki kelime, bağlaç, ve edatların yerine başka ifadeler kullanır.³⁹⁹ Kimi yerde ise naklettiği paragraftan bazı ifadeleri çıkarır.⁴⁰⁰ Bu durumda ya bunların yerine bir şey eklemeyi ya da bunları başka tâbirlerle ifade eder. Bunun en bâriz örneği *Fethu'l-Kadîr*'de zamir olarak karşımıza çıkan bir ismin *Fethu'l-Beyân*'da mercisinin zikredilmesi,⁴⁰¹ *Fethu'l-Kadîr*'de isim cümlesi olan bir ifadenin *Fethu'l-Beyân*'da fiil cümlesine çevrilmesi ve *Fethu'l-Kadîr*'de fiil cümlesi olan bir ifadenin *Fethu'l-Beyân*'da isim cümlesine çevrilmesidir.⁴⁰² Hasan Hân, bazen de naklettiği ibarelerin muhtelif yerlerine

³⁹⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 305; c. 2, s. 406; c. 3, s. 350; c. 4, s. 101; c. 12, s. 350; c. 12, s. 368; c. 13, s. 360; **Fethu'l-Beyân**'ın mezkûr cilt ve sayfa numaralarını, sırayla **Fethu'l-Kadîr**'in şu cilt ve sayfa numaralarıyla karşılaştırınız: c. 1, s. 605; c. 1, s. 668; c. 2, s. 20; c. 2, s. 141; c. 4, s. 716; c. 4, s. 734; c. 5, s. 198.

³⁹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 300; c. 3, s. 200; c. 3, s. 389; c. 3, s. 405; c. 8, s. 258; c. 13, s. 359; krş. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, c. 1, s. 202; c. 1, s. 794; c. 2, s. 39; c. 2, s. 49; c. 3, s. 518; c. 5, s. 197.

³⁹⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 149; c. 2, s. 305; c. 2, s. 375; c. 3, s. 14; c. 3, s. 16; c. 3, s. 307; c. 3, s. 326; c. 5, s. 308; c. 10, s. 145; c. 10, s. 253; c. 11, s. 292; krş. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, c. 1, s. 175; c. 1, s. 205; c. 1, s. 647; c. 1, s. 676; c. 1, s. 677; c. 1, s. 851; c. 2, s. 9; c. 2, s. 518; c. 4, s. 243; c. 4, s. 299; c. 4, s. 487.

⁴⁰⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 107; c. 3, s. 52; c. 6, s. 303; c. 12, s. 128; krş. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, c. 1, s. 477; c. 1, s. 703; c. 3, s. 18; c. 4, s. 616.

⁴⁰¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 45; krş. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, c. 1, s. 86.

⁴⁰² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 48; c. 3, s. 100; krş. Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, c. 1, s. 89; c. 1, s. 735.

eklemeler yapar.⁴⁰³ Bazen de naklettiği cümle *Fethu'l-Kadîr*'deki cümleyle aynı olmasına rağmen cümle öğeleri arasında takdîm te'hîr yapar.⁴⁰⁴

Hasan Hân, Şevkânî'nin *Fethu'l-Kadîr*'de naklettiği hadisleri, çoğu zaman metin ve senedde değişiklik yapmadan aktarır.⁴⁰⁵ O, Şevkânî'nin hadislerin sahîhliğini tepit etme amacıyla yazdığı cümleleri de genellikle değiştirmeden alır.⁴⁰⁶ Kimi zaman da hadis metnine dokunmaksızın sened zincirinde yer değiştirme, râvi ekleme ve hafzetme gibi değişiklikler yapar.⁴⁰⁷ Bazı yerlerde de *Fethu'l-Kadîr*'de hadisten önce zikredilen sened zincirine, *Fethu'l-Beyân*'da hadisin sonunda yer verir.⁴⁰⁸ Hasan Hân, bazen *Fethu'l-Kadîr*'de varolan hadislerin sened zincirini *Fethu'l-Beyân*'da tamamen hafzeder.⁴⁰⁹ Bazen de Şevkânî'den senedi olmayan bir hadis naklettikten sonra buna bir sened zinciri ilâve eder.⁴¹⁰ Hasan Hân, Şevkânî'den aldığı hadislerin senedleri ve metinleri konusunda izlediği yöntemi hadis olmayan rivayetlerde de gösterir. Bunlarda da sened zincirini hafzettığı veya fazladan râvi eklediği görülür.⁴¹¹

Hasan Hân kimi zaman *Fethu'l-Kadîr*'den Şevkânî'nin de isim vermeden başkasından naklettiği cümleleri nakleder. O, bu gibi durumlarda nadir de olsa Şevkânî'nin ondan nakilde bulunduğu ve ismini zikretmediği kişinin ismini

⁴⁰³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 125; c. 2, s. 302; c. 2, s. 309; c. 3, s. 307; c. 4, s. 100; c. 4, s. 302; c. 6, s. 301; c. 6, s. 326; c. 6, s. 386; c. 12, s. 118; c. 13, s. 250; c. 13, s. 358; c. 14, s. 179; c. 14, s. 302; c. 14, s. 412; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 156; c. 1, s. 202; c. 1, s. 606; c. 1, s. 851; c. 2, s. 140; c. 2, s. 265; c. 3, s. 16; c. 3, s. 31; c. 3, s. 66; c. 3, s. 513; c. 4, s. 96; c. 4, s. 101; c. 5, s. 611; c. 5, s. 197; c. 5, s. 319.

⁴⁰⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 9, s. 213; c. 13, s. 360; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 38; c. 5, s. 198.

⁴⁰⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 400; c. 3, s. 350; c. 3, s. 400; c. 4, s. 202; c. 4, s. 201; c. 8, s. 202; c. 8, s. 257; c. 9, s. 210; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 664; c. 2, s. 20; c. 2, s. 45; c. 2, s. 202; c. 2, s. 205; c. 3, s. 484; c. 3, s. 517; c. 4, s. 38.

⁴⁰⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 13, s. 190; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 114.

⁴⁰⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 304; c. 9, s. 124; c. 14, s. 136; c. 14, s. 155; c. 14, s. 172; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 3, s. 19; c. 3, s. 661; c. 5, s. 303; c. 5, s. 310; c. 5, s. 318.

⁴⁰⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 49; c. 3, s. 53; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, 90; s. 1, s. 703.

⁴⁰⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 308; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 606.

⁴¹⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 300; c. 3, s. 257; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 285; c. 1, s. 865.

⁴¹¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 255; c. 4, s. 259; c. 4, s. 358; c. 4, s. 401; c. 8, s. 201; c. 8, s. 256; c. 9, s. 264; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 2, s. 237; c. 2, s. 240; c. 2, s. 289; c. 2, s. 312; c. 3, s. 486; c. 3, s. 512; c. 4, s. 71.

zikreder.⁴¹² Kimi zaman Şevkânî'nin bir hususa delil olarak zikrettiği şiirleri, içinde bulunduğu paragrafla beraber iktibâs eder.⁴¹³ Bazen de şiirleri hazfederek bu paragrafları nakleder.⁴¹⁴

Hasan Hân, çoğu zaman isim vermeden Şevkânî'nin bazı âlimlere yönelttiği eleştirileri olduğu gibi aktarmaktadır.⁴¹⁵ Bazen de *Fethu'l-Kadîr*'de diyalog ve tartışma havasında sunulan cümleleri de aynı yöntemle nakletmektedir. Hasan Hân, çoğu zaman Şevkânî'nin, bazı görüşleri karşılaştırıp eleştiri süzgecinden geçirdikten sonra aralarında tercihte bulunduğu paragrafları aynen nakletmektedir.⁴¹⁶ Hatta Şevkânî'nin “قلت”, (*dedim*) “اقول” (*derim*) şeklinde kişisel görüş olarak ifade ettiklerini, kendisinin görüşüymüş gibi alıp kullanmaktadır.⁴¹⁷ O, Şevkânî dışındaki âlimlerden de genellikle bu yöntemlerle nakilde bulunmaktadır. Hasan Hân, izlediği bu yöntemin intihal olgusunu çağrıştırması nedeniyle bazı âlimler tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir.

b) İsim Vererek Nakillerde Bulunması

Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Hasan Hân, Şevkânî'nin eserlerinden yararlanırken çoğu zaman isim vermez. Bazen de “الشوكاني” veya “محمد بن علي الشوكاني” şeklinde onun veya kendisiyle beraber babasının ismini verir. Bazen de “العلامة

⁴¹² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 105; c. 2, s. 400; c. 4, s. 108; c. 5, s. 70; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 476; c. 1, s. 664; c. 2, s. 144; c. 2, s. 374.

⁴¹³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 220; c. 9, s. 233; c. 14, s. 154; c. 14, s. 386; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 2, s. 715; c. 4, s. 48; c. 5, s. 310; c. 5, s. 421.

⁴¹⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 300; c. 9, s. 411; c. 12, s. 115; c. 13, s. 194; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 285; c. 4, s. 151; c. 4, s. 608; c. 5, s. 112.

⁴¹⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 118; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 2, s. 659.

⁴¹⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 35; c. 2, s. 50; c. 2, s. 110; c. 4, s. 305; c. 6, s. 380; c. 8, s. 87; c. 8, s. 102; c. 9, s. 213; c. 9, s. 217 vd; c. 11, s. 424; c. 12, s. 131; c. 13, s. 408; c. 15, s. 46; c. 15, s. 457; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 1, s. 328; c. 1, s. 439; c. 1, s. 480; c. 2, s. 268; c. 3, s. 62; c. 3, s. 489; c. 3, s. 423; c. 4, s. 39; c. 4, s. 40 vd; c. 4, s. 541; c. 4, s. 617; c. 5, s. 228; c. 5, s. 491; c. 5, s. 707.

⁴¹⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 389; c. 6, s. 380; c. 6, s. 396; c. 8, s. 87; c. 12, s. 131; krş. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, c. 2, s. 40; c. 3, s. 62; c. 3, s. 74; c. 3, s. 420; c. 4, s. 617.

”الشوكاني“، ”القاضي الشوكاني“، ”شيخنا الشوكاني“ ve ”الإمام الشوكاني“⁴¹⁸ şeklinde bazı unvan ve sıfatlar ekleyerek adını zikreder.

Hasan Hân birçok yerde Şevkânî'nin ismini zikrederek değişik konular hakkındaki açıklamalarını nakleder.⁴¹⁹ Değindiği bazı kelâmî ve fikhî konularda fazla ayrıntıya girmeden onun ismini vererek ona müracaat edilmesini istemektedir. Bunu yaparken çoğu zaman ilgili konuyu içeren kitabın ismini de zikreder. Kimi zaman da bazı konularda Şevkânî'ye sorulan soruları ve onun bu sorulara verdiği cevapları aktarır. Bazı yerlerde de değişik görüşler arasındaki tercihini Şevkânî'nin görüşünü zikrederek belirtir. Kimi yerde ise onun görüşlerine dayanarak diğer görüşlere itiraz eder. Bazen de birkaç görüş aktardıktan sonra Şevkânî'nin görüşünün en doğru görüş olduğunu ileri sürer. Nadiren de olsa naklettiği paragrafın sonunda bunun Şevkânî'ye ait olduğunu söyler.⁴²⁰

1.3.2. Hadis Kaynakları

1.3.2.1. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Adı ve nisbesi Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl şeklindedir. Aslen Mervli olan İbn Hanbel, Hanbelî mezhebinin kurucusudur. Hadisçi olan İbn Hanbel, muhaddislerin imamı olarak nitelendirilmektedir. Ahmed b. Hanbel, otuz bin hadis içeren *el-Müsned* adında bir eser yazmıştır. Bunun dışında nâsih-mensûh ve Kur'ân tefsiri başta olmak üzere birçok alanda eserleri bulunmaktadır.⁴²¹

Hasan Hân, Ahmed b. Hanbel'den şu ifadeleri kullanarak nakillerde bulunmaktadır:

⁴¹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 5, 86, 121; c. 3, s. 83, 436; c. 9, s. 37, 98; c. 11, s. 136, 352, 355; c. 13, s. 266; c. 14, s. 137, 208, 370; c. 15, s. 322.

⁴¹⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 343; c. 2, s. 296; c. 3, s. 115, 335; c. 4, s. 260; c. 5, s. 119, 121; c. 6, s. 255; c. 8, s. 11, 95, 224, 328; c. 10, s. 20; c. 11, s. 355; 12, 231; c. 12, s. 278, 332, 396; c. 14, s. 180, 211, 370.

⁴²⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 40, 56, 86, 155, 338, 353, 354, 379, 440; c. 2, s. 52, 57, 150, 253, 248, 387; c. 3, s. 46, 70, 83, 97, 133, 205, 218, 293, 332, 350, 436; c. 4, s. 56, 250; c. 5, s. 215, 280; c. 12, s. 248, 212; c. 7, s. 391, 437; c. 8, s. 214, 355, 377; c. 9, s. 34, 98, 165, 171, 250; c. 10, s. 26, 148, 277; c. 11, s. 136; c. 12, s. 23, 134, 342; c. 13, s. 266; c. 14, s. 156, 208, 331; c. 15, s. 332.

⁴²¹ Bkz. Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 1, s. 203; Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Mehdi el-Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, c. 6, s. 90.

- “أخرج أحمد (Ahmed nakletti)”
- “هو رواية عن أحمد ابن حنبل (Bu, Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayettir)”
- “رواه أحمد (Bunu Ahmed rivayet etti)”
- “قال أحمد (Ahmed dedi)”
- “قال الإمام أحمد (İmam Ahmed dedi)”
- “عن أحمد (Ahmed'den)”
- “به قال أحمد (Ahmed bu görüştedir)”⁴²²

Hasan Han, Ahmed b. Hanbel'den hadis rivayet ettiğinde genellikle onu Buhârî, Müslim ve Tirmizî gibi meşhûr ve güvenilir râvîlerin bulunduğu bir isnad zinciri içerisinde zikreder. Bunun için Ahmed b. Hanbel'in râvî olarak yer aldığı hadisler, genellikle sahîh hadislerden ibarettir. Bazen de onun sahîh olmayan rivayetleri de karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle müellif, onun bazı rivayetlerinde hadislerin sahîh ve zayıflığını, bazen de senedindeki râvîlerin zabt ve adalet durumlarını belirtme ihtiyacı hissetmektedir. Bazen de bunu başka âlimleri referans göstererek yapmaktadır. O, birçok yerde Ahmed b. Hanbel'in, rivayet zinciri olmadan tek bir kişiden rivayet ettiği hadislerle de yer vermektedir.⁴²³

Bilindiği gibi Ahmed b. Hanbel bir fıkıh ekolünün kurucusudur. Bu münasebetle *Fethu'l-Beyân*'da kendisinden yapılan alıntılardan bir kısmı fikhî hükümlere dair bilgilerden oluşmaktadır.⁴²⁴ Müellif, onun rivayet ettiği hadislerin bazısını söz konusu hükümlerde delil teşkil etmesi için zikretmektedir.⁴²⁵ Bunların haricinde ondan kelime ve kavramlara, kelâm ilmine, ibadetlere, ahlaka ve Kur'ân ilimlerine⁴²⁶ dair hadis rivayetinde de bulunmaktadır.⁴²⁷

⁴²² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 33, 75, 284; c. 2, s. 82; c. 3, s. 354; c. 4, s. 231; c. 5, s. 292; c. 7, s. 98; c. 8, s. 44, 115; c. 9, s. 184; c. 11, s. 361.

⁴²³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 109; 159, 239, 301; c. 5, s. 116, 215, 277, 386; c. 6, s. 411; c. 7, s. 30, 109.

⁴²⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 322, 352, 399, 401; c. 2, s. 10; c. 3, s. 75, 128, 348, 354, 408, 425; c. 5, s. 277; c. 9, s. 184; c. 11, s. 109, 139, 358.

⁴²⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 439, 452; c. 2, s. 26.

⁴²⁶ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 248.

⁴²⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 241, 248, 300; c. 2, s. 216; c. 3, s. 359; c. 7, s. 312,

1.3.2.2. Buhârî (öl.256/870)

Tam adı Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm b. el-Muğîre'dir, Buhârâ'da doğmuştur. Hadis hafızı olan Buhârî; *Sahîhu'l-Buhârî*, *et-Târîhu'l-Kebîr* ve *el-Edebu'l-Müfred* gibi eserlerin müellifidir. Buhârî, kütüb-ü-sitte arasında en güvenilir kaynak kabul edilen *Sahîhu'l-Buhârî*'yi yaklaşık bin hadis şeyhinden rivayet ettiği altı bin hadisten en güvenilir olanları seçerek telif etmiştir.⁴²⁸

Hasan Hân,

- “في البخاري (*Buhârî'de*)”
- “في صحيح البخاري (*Sahîh-i Buhârî'de*)”
- “وأخرج البخاري في الأدب المفرد” (*Buhârî el-Edebü'l-Müfred'de tahrîc etti*)”⁴²⁹

kalıplarını kullanarak Buhârî'den nakillerde bulunmaktadır. O, Buhârî'den nakillerde bulunurken genellikle onu Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvud gibi hadis imâmlarıyla beraber zikretmektedir. Bazı konulara delil teşkil etmesi veya bazı konuları aydınlatması amacıyla sadece onun ismini zikrederek de ondan rivayetlerde bulunmaktadır. Bazı yerlerde ise herhangi bir rivayette bulunmadan kıssaların ayrıntısı için Buhârî'ye müracaat edilmesini istemektedir.⁴³⁰ Bunların haricinde sebeb-i nüzûl, nesih, mekkî-medenî ve dilsel konularla ilgili bilgiler için de ondan istifade etmektedir.⁴³¹

1.3.2.3. Müslim (ö. 261/875)

Adı ve nisbesi Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî şeklindedir. Hâfız ve hadisçilerin önde gelenlerindendir. Nîsâbü'r'da doğmuş ve orada vefat etmiştir. Müslim'in en meşhûr eseri on yıl zarfında yazdığı ve içinde on

⁴²⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 6, s. 34-35; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, c. 2, s. 204.

⁴²⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 39, 43; c. 2, s. 352; c. 3, s. 136, 335, 375; c. 4, s. 374; 6, 31, 221; c. 7, s. 48; c. 8, s. 74; c. 9, s. 261; c. 10, s. 274; c. 12, s. 132, 206; c. 14, s. 157.

⁴³⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 33, 54, 374; c. 2, s. 22; c. 3, s. 211; c. 4, s. 66, 76, 263; c. 5, s. 274, 329; c. 7, s. 276; c. 8, s. 99, 101; c. 12, s. 153, 349; c. 13, s. 54, 85.

⁴³¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 247; c. 2, s. 158; c. 5, 85; 301; c. 6, 141; c. 7, s. 11; c. 13, s. 215; c. 15, 363.

iki bin hadisi bir araya getirdiği *Sahîhü'l-Müslim*'dir. Bu eser, ehl-i sünnet tarafından itimat edilen ve *Sahîhayn* olarak bilinen iki eserden birisidir.⁴³²

Hasan Hân, Müslim'den hadis rivayetinde bulunurken, genellikle onu meşhur râvilerin de bulunduğu bir sened zinciri içerisinde zikretmektedir. Bazen de “أخرج مسلم” (Müslim ve diğerleri rivayet etti)⁴³³ ifadesini kullanarak ondan nakilde bulunmaktadır. Kimi zaman da sadece onun ismini zikrederek rivayette bulunmaktadır.⁴³⁴ Müellif, Müslim'in hadislerini genellikle bazı konuları aydınlatma, bazı konularda delil olarak kullanma, âyetlerin sebeb-i nüzûlünü belirtme vb. amaçlar için nakletmektedir.⁴³⁵

1.3.2.4. Tirmizî (ö. 279/892)

Tam adı Muhammed b. Îsâ b. Sevre b. Mûsâ es-Sülemî et-Tirmizî'dir. Ceyhun nehri yakınlarındaki Tirmiz beldesinde dünyaya gelmiştir. Buhârî'nin öğrenciliğini yapan Tirmizî, hadis hâfızıdır. *el-Câmiu'l-Kebîr* ve *Sahîhu't-Tirmizî* adında iki hadis kitabının müellifidir.⁴³⁶

Hasan Hân, Tirmizî'den şu kalıpları kullanarak nakillerde bulunmaktadır:

- “قال الترمذي (Tirmizî dedi)”
- “أخرج الترمذي (Tirmizî nakletti)”
- “أخرجه الترمذي (Bunu Tirmizî nakletti)”⁴³⁷

Hasan Hân, Tirmizî'den hadislerin sahîhliği noktasında çok faydalanmaktadır.⁴³⁸ Bunun dışında ondan kelime ve kavramların izahatı,⁴³⁹ kırâat⁴⁴⁰ ve fikhî hükümlerle⁴⁴¹ ilgili rivayetler de nakletmektedir.

⁴³² Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 7, s. 221.

⁴³³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 276, 332; c. 4, s. 163; c. 5, s. 32; c. 7, s. 139, 339; c. 8, s. 188; c. 13, s. 107; c. 14, s. 321; c. 15, s. 184.

⁴³⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 44, 49, 179; c. 2, s. 283; c. 3, s. 53, 413; c. 4, s. 137; c. 6, s. 413.

⁴³⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 39, 73; c. 5, s. 432, c. 12, s. 84; c. 13, s. 110; c. 15, s. 278.

⁴³⁶ Ziriklî, *el-A'lâm*, c. 6, s. 332; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, c. 4, s. 278.

⁴³⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 24, 127, 333, 393; c. 4, s. 69, 284; c. 5, s. 305; c. 11, s. 258, 277; c. 14, s. 102.

1.3.3. Fıkıh Kaynakları

1.3.3.1. Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

Adı ve nisbesi Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Esbahî el-Himyârî'dir. Medine doğumlu olup orada oluşan ilim ekolünün öncüsüdür. Ehl-i sünnetin dört büyük imamından biri olan İmâm Mâlik, Mâlikî mezhebinin kurucusudur. Fıkıh alanında yazılmış *el-Muvatta'* adlı eserin müellifidir.⁴⁴²

Hasan Hân, Mâlik b. Enes'den şu ifadeleri kullanarak yararlanmaktadır:

- “قال مالك بن أنس (*Mâlik b. Enes dedi*)”
- “هو قول مالك (*Bu Mâlik'in görüşüdür.*)”
- “روى عن مالك بن أنس (*Mâlik b. Enes'den rivayet edildi*)”
- “عن مالك (*Mâlik'den nakledildi*)”
- “رواه مالك (*Bunu Mâlik rivayet etti*)”⁴⁴³

Hasan Hân, tefsirinin birçok yerinde Mâlik b. Enes'den hadis rivayetinde bulunmaktadır. En çok da fıkıh ilmiyle alâkalı rivayetlerinden istifade etmektedir. Onun tahâret, ibadet, helâl ve harâm, sosyal hayat, ceza hukuku ve usûlu'l-fıkıh hakkındaki görüşlerini aktarmaktadır.⁴⁴⁴ Fıkıh ilmiyle alâkalı olan kelime ve kavramların açıklaması, sebab-i nüzûl ve nesih gibi konuların izahı için de onun görüşlerini aktarmaktadır.⁴⁴⁵

⁴³⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 26, 39, 54, 101, 306; c. 2, s. 19, 301, 371, 393; c. 3, s. 118, 144, 242, 339; c. 4, s. 40, 284; c. 5, s. 71, 155, 168, 228, 277, 305, 378; c. 6, s. 117; c. 9, s. 7, 101, 198; 223; c. 12, s. 207; c. 13, s. 133, 312, 368, 369; c. 14, s. 172; c. 15, s. 88, 429.

⁴³⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 100, 277; c. 2, s. 293; c. 8, s. 119; c. 9, s. 356; c. 10, s. 32.

⁴⁴⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 46; c. 4, s. 90.

⁴⁴¹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 23.

⁴⁴² Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 5, s. 257.

⁴⁴³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 352; c. 5, s. 26, 227; c. 8, s. 212; c. 11, s. 363; c. 13, s. 124.

⁴⁴⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 39, 322, 342, 369; c. 3, s. 90, 112, 124, 161, 359; c. 5, s. 237, 246; c. 7, s. 24, 335; c. 9, s. 170; 14, 190.

⁴⁴⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 440; c. 2, s. 9, 10, 331, 386; c. 3, s. 23, 146, 155, 405; c. 4, s. 47, 74; c. 11, s. 45, 269; 14, 314; 14, 161.

1.3.3.2. İmâm Şâfiî (öl.204/820)

Tam adı Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs b. Osmân İbn Şâfiî el-Hâşimî el-Kureşî'dir. En meşhûr eseri fıkıh ilmi alanında yazdığı *el-Ümm*'dür. Ondan sonra hadis ilmiyle alâkalı olan *el-Müsned* adlı eseri gelmektedir.⁴⁴⁶ İmâm Şâfiî, kavli-kadîm ve kavli-cedîd görüşleriyle bilinmektedir. “Kavl-i kadîm Şâfiî'nin Irak dönemine ait, kavli-cedîd ise Mısır'a gittikten sonraki görüşlerini ifade eder. Şâfiî'nin çoğu zaman bir meselede, hatta kadîm veya cedîd grubu içinde bile birden fazla kavli bulunabilir ve bazen bunlar arasında tercih imkânı olmayabilir. Şâfiî'nin, hakkında hem kadîm hem cedîd kavli bulunan meselelerde cedîd çerçevesindeki görüşü geçerli sayılır.”⁴⁴⁷

Hasan Hân, İmâm Şâfiî'nin en çok yukarıda isimlerini verdiğimiz iki kitabından yararlanmakta ve ondan aldığı görüşün kadîm mi cedîd mi olduğunu şu kalıplarla belirlemektedir:

- “وقال الشافعي في الجديد” (*Şâfiî, cedîd olan görüşüne göre dedi*)”
- “وهو الجديد من قولي الشافعي” (*Bu, Şâfiî'nin iki görüşünden cedîd olanıdır*)”
- “وقال الشافعي في القديم” (*Şâfiî, kadîm görüşüne göre dedi*)”
- “وبه قال الشافعي في قوله القديم” (*Şâfiî de kadîm görüşüne göre böyle dedi*)”⁴⁴⁸

Müellif Şâfiî'nin kadîm ve cedîd görüşlerine dayanarak fıkıh ilmiyle alâkalı kelime ve kavramları açıklığa kavuşturmaktadır.⁴⁴⁹ Bazı konularda onun rivayetlerini, verdiği fikhî hükümler için delil olarak kullanmaktadır.⁴⁵⁰ Kimi zaman da fikhî hükümleri açıklığa kavuşturmak için onun rivayet ettiği hadislerle yer

⁴⁴⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-Hüffâz* c. 1, s. 265; Zirikî, *el-A'lâm*, c. 6, s. 26-27; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, c. 10, s. 6-7.

⁴⁴⁷ Bilal Aybakan “Şâfiî Mezhebi”, *DİA.*, c. 38, s. 242.

⁴⁴⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 49, 50; c. 3, s. 349.

⁴⁴⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 213, 319, 334; c. 2, s. 43; c. 3, s. 65; c. 4, s. 67; c. 7, s. 380; c. 14, s. 188.

⁴⁵⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 394, 395; c. 2, s. 9, 29; 78, 90; c. 11, s. 351.

vermektedir.⁴⁵¹ Hasan Hân, bunların dışında tahâret, İbâdât, muâmelât, ukûbât, helâller, harâmlar vb. konularda İmâm Şafîî'den çok istifade etmektedir.⁴⁵²

1.3.4. Kelâm Kaynakları

1.3.4.1. İbn Teymiyye (ö. 728/1328)

Asıl adı Ahmed olan İbn Teymiyye, Harran'da doğmuş, daha sonra Suriye'ye, oradan da Mısır'a göç etmiştir. Bir grup insanın ona, taassup derecesinde bağlanması sonucu yakalanmış ve hapse atılmıştır. Tefsir ve usûl ilminde uzman sayılan İbn Teymiyye, hikmet ilmini çok araştıran ve İslâm dininde ıslahatı savununan birisidir.⁴⁵³

Hasan Hân, en çok etkilendiği âlimler arasında yer alan İbn Teymiyye'den şu ifadeleri kullanarak nakillerde bulunmaktadır;

- “قال شيخ الإسلام ابن تيمية” (*Şeyhulislâm İbn Teymiyye dedi*)”
- “وقد نقل شيخ الإسلام ابن تيمية” (*Şeyhulislâm İbn Teymiyye nakletti*)”
- “قال ابن تيمية” (*İbn Teymiyye dedi*)”
- “قال الإمام ابن تيمية” (*İmâm İbn Teymiyye dedi*)”⁴⁵⁴

Hasan Hân, İbn Teymiyye'den genellikle Allah'ın sıfatları, Allah dışındaki varlıklar için kesilen hayvanların durumu, iman-amel ilişkisi, şefâat yetkisinin verildiği kimseler, cehennemin ebediliği, tasavvufçuların Aristo ve Hıdır (a.s.)'in aynı zat olduğu iddiasını reddetme, ölümler için Kur'ân tilâveti vb. konular hakkında istifade etmektedir.⁴⁵⁵

⁴⁵¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 394; c. 2, s. 26.

⁴⁵² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 128, 360, 366; c. 2, s. 34, 126; c. 3, s. 75, 205, 408, 410, 418; . 4, s. 51; c. 9, s. 170; c. 11, s. 139, 352, 355.

⁴⁵³ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. 13, s. 723; Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 1, s. 144.

⁴⁵⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 186; c. 6, s. 253, 250, 275; c. 8, s. 79, 102; c. 11, s. 334, 340, 358.

⁴⁵⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 333; c. 4, s. 374; c. 6, s. 253; c. 8, s. 79, 102, 103; c. 11, s. 334, 336, 358.

1.3.4.2. İbn Kayyim (ö. 751/1350)

Adı ve nisbesi Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye şeklindedir. İbn Kayyim, İbn Teymiyye'nin öğrencisi olması hasebiyle görüşlerinden çok etkilenmiş, söylediği her şeyi desteklemiş ve hayatı boyunca onun kitaplarını yaymakla meşgul olmuştur.⁴⁵⁶

Hasan Hân,

- “قال الحافظ ابن القيم (Hafız İbn Kayyim dedi)”
- “قال ابن القيم (İbn Kayyim dedi)”
- “قال الإمام ابن القيم (İmam İbn Kayyim dedi)”
- “ذكر الحافظ ابن القيم (İbn Kayyim zikretti)”⁴⁵⁷

vb. ifadeler kullanarak İbn Kayyim'dan birçok yerde nakilde bulunmuş, en çok da; Allah'ın sıfatları, ru'yetullâh meselesi, cennetin özellikleri, Hz. Âdem (a.s.) ve Havvâ'nın cennetten çıkarılma süreci, taklîd, Hz. İsâ (a.s.)'nın göğe yükseltilmesi, Tevrat'ın tahrifi ve ölümler için Kur'ân tilâveti gibi konularda ondan yararlanmıştır.⁴⁵⁸

1.3.5. Dil Kaynakları

1.3.5.1. Ferrâ (ö. 207/822)

Tam adı Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. Manzûr ed-Deylemî'dir. Kûfe ekolünün öncüsü olan Ferrâ; nahiv, lugat ve edebiyat alanında uzmandır. Öyle ki ona nahiv ilminde “emîru'l-müminîn” denilmektedir. Bazı âlimlerin iddiasına göre Ferrâ olmasaydı, lugat ilminin varlığından söz etmek mümkün olmayacaktı.⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 6, s. 56.

⁴⁵⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 176; c. 3, s. 136; c. 10, s. 292; c. 11, s. 358; c. 15, s. 419, 420.

⁴⁵⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 258; c. 4, s. 374; c. 11, s. 10.

⁴⁵⁹ Ziriklî, **el-A'lâm**, c. 8, s. 142; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, c. 5, s. 141; Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. 16, s. 224.

Hasan Hân, “قال الفراء (Ferrâ dedi)” “قاله الفراء (Bunu Ferrâ dedi)” ve “حكى الفراء (Ferrâ nakletti)”⁴⁶⁰ şeklinde Ferrâ’yı kaynak göstererek;

- Kelimeleri lugat, sarf ve ıstılâh açısından izaha kavuşturmakta;⁴⁶¹ bunların, bulunduğu âyet içerisinde hangi anlam ifade ettiğini belirtmekte,⁴⁶²
- Harf, edat ve bağlaçların âyet içindeki işlevine ve cümleye kattığı anlama değinmekte,⁴⁶³
- Arap lehçelerine işaret etmekte,⁴⁶⁴
- Âyetlerdeki belâğati ortaya çıkarmakta,⁴⁶⁵
- Gramer analizinde bulunmakta,⁴⁶⁶
- Kırâat vecihlerini zikretmektedir.⁴⁶⁷

1.3.5.2. Ebû Ubeyde (ö. 209/824)

Tam adı Ma‘mer el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî şeklindedir. Basra’da doğmuş ve orada vefat etmiştir. Dil, edebiyât vb. alanlarda olmak üzere yaklaşık 200 kadar eser telif etmiştir. En çok bilinen eserleri arasında *Mecâzu’l-Kur’ân* yer almaktadır. Bu eser Muhammed Fuat Sezgin tarafından tahkik edilmiştir.⁴⁶⁸

⁴⁶⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 245, 328, 342; c. 4, s. 209; c. 5, s. 157; c. 6, s. 165, 363; c. 8, s. 58, 110, 250

⁴⁶¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 115; c. 3, s. 67, 125; c. 7, s. 198; c. 13, s. 79.

⁴⁶² Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 253; c. 2, s. 69, 314; c. 5, s. 164, 251; c. 9, s. 137; c. 12, s. 40.

⁴⁶³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 100, 121, 302, 328; c. 3, s. 15; c. 4, s. 301; c. 5, s. 288; c. 6, s. 139; c. 7, s. 123; c. 8, s. 256, 316, 325; c. 9, s. 98; c. 11, s. 285, 425; c. 12, s. 28, 252; c. 13, s. 406; c. 14, s. 13, 121, 257, 478.

⁴⁶⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 111; c. 5, s. 284; c. 7, s. 261; c. 10, s. 266, 304; c. 11, s. 163, 308.

⁴⁶⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 429; c. 9, s. 388; c. 11, s. 244; c. 15, s. 367.

⁴⁶⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 194, 353; c. 4, s. 69, 138; c. 5, s. 208; c. 6, s. 107; c. 7, s. 83; c. 9, s. 260, 295; c. 10, s. 136; c. 11, s. 287; c. 12, s. 77, 142; c. 14, s. 467; c. 15, s. 17.

⁴⁶⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 11, s. 185, 186, 209, 213, 288, 308, 374, 375; c. 12, s. 213, 262; c. 14, s. 186.

⁴⁶⁸ Ziriklî, **el-A‘lâm**, c. 7, s. 272; Zehebî, **Târîhu’l-İslâm**, c. 5, s. 201; Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, c. 15, s. 338.

Hasan Hân, tefsirinin çeşitli yerlerinde “قال أبو عبيدة (Ebû Ubeyde dedi)” ve “قاله (Bunu Ebû Ubeyde dedi)”⁴⁶⁹ şeklinde Ebû Ubeyde’yi kaynak gösterek;

- Sözcükleri lugat ve sarf ilmi açısından analiz etmekte,⁴⁷⁰
- İ‘râb analizinde bulunmakta, Kırâat, lehçe ve belâğatla ilgili bilgiler aktarmakta,⁴⁷¹
- Kur’ân-ı Kerîm’de geçen deyim ve ifadelerin ne anlama geldiğine işaret etmekte,⁴⁷²
- Arap dilindeki bazı kelimelerin nerede hangi anlama geldiğine dair bilgilere yer vermektedir.⁴⁷³

1.3.5.3. Zeccâc (ö. 311/923)

Asıl adı İbrâhîm b. es-Sirrî b. Sehl’dir. Lugat, edebiyât ve sarf ilmi başta olmak üzere birçok alanda telifatı bulunmaktadır. İ‘râb açısından Kur’ân’ı analiz eden *Me‘âni’l-Kur’ân ve İ‘râbühu* adlı Kur’ân tefsiri, onun en önemli eserleri arasında yer almaktadır.⁴⁷⁴

Hasan Hân,

- “قال الزجاج (Zeccâc dedi)”
- “قاله الزجاج (Bunu Zeccâc dedi)”
- “به قال الزجاج (Zeccâc da bu görüştedir)”

⁴⁶⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 206, 223, 444; c. 2, s. 273; c. 3, s. 291; c. 4, s. 65, 381; c. 7, s. 159, 206; c. 10, s. 73.

⁴⁷⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 3, s. 444; c. 4, s. 267; c. 6, s. 45; c. 7, s. 55; c. 8, s. 13; c. 10, s. 48,

⁴⁷¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 190; c. 6, s. 223; c. 7, s. 41, 368; c. 8, s. 327; c. 9, s. 293; c. 10, s. 148; c. 12, s. 57, 261.

⁴⁷² Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 170; c. 5, s. 21; c. 7, s. 206; c. 8, s. 206, 321.

⁴⁷³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 434; c. 6, s. 11; c. 7, s. 92; c. 8, s. 44, 154; c. 9, s. 123; c. 11, s. 371; 13, 367; c. 14, s. 438, 440.

⁴⁷⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, c. 6, s. 613; Zirîklî, *el-A‘lâm*, c. 1, s. 40; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, c. 7, s. 232; Ednevî, *Tabakâtü’l-Müfessirîn*, c. 1, s. 52.

- “هكذا فسرہ الزجاج (Zeccâc bunu bu şekilde tefsir etti)”⁴⁷⁵

şeklinde Zeccâc’dan nakilde bulunarak;

- Kelimeleri lûgat, sarf ve ıstılâh açısından analize tâbi tutmakta ve bunların, yer aldığı âyet içerisinde ifade ettiği anlamlara işaret etmekte,⁴⁷⁶
- İ‘râb analizlerinde bulunmakta,⁴⁷⁷
- Kırâat çeşitlerine yer vermekte⁴⁷⁸
- Âyetlerden hükümler çıkarmaktadır.⁴⁷⁹

1.3.6. Diğer Kaynakları

Buraya kadar zikrettiğimiz ve hakkında bilgi verdiğimiz isimler, Hasan Hân’ın *Fethu’l-Beyân*’da en çok başvurduğu kaynaklardır. O, bunların dışında da tefsir ve hadis alanında uzman kişiler başta olmak üzere dört yüze yakın kaynağa başvurmuştur. Bu kaynakların çoğu, herkesçe tanınan İslâm âlimleridir. Bu nedenle bunları, tanındıkları isimle zikredeceğiz. Bunların dışında kalanların ise tarih ve biyografi kaynaklarında ulaşabildiğimiz kadarıyla, ayrıntılı bir şekilde isimlerini vermeye çalışacağız. Öte yandan Hasan Hân, kaynak olarak faydalandığı âlimlerin çoğunu sadece isimleriyle anmakta ve kim olduklarına dair bilgi vermemektedir. Aynı ismi taşıyan birçok âlim mevcut olduğundan ve hangi âlim olduğunu tespit edemediğimizden dolayı bunları *Fethu’l-Beyân*’da anıldıkları isimle zikredeceğiz. Bütün bunları kronolojik olarak sıralamak veya uzman oldukları ilim dalına göre gruplandırmak istediyseniz de yukarıda dile getirdiğimiz sebeplerden dolayı böyle bir imkana sahip olamadık. Bu nedenle alfabetik sıralama yöntemini tercih etmek zorunda kaldık.

⁴⁷⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 148, 339, 346; c. 2, s. 123, 198; c. 3, s. 245, 443; c. 7, s. 427; c. 11, s. 270. c. 12, s. 295, 390; c. 13, s. 200.

⁴⁷⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 45, 60, 169, 184, 274, 374, 429, 430; c. 2, s. 203, 205, 229; c. 3, s. 73, 388; c. 6, s. 85; c. 7, s. 26; c. 8, s. 54, 228; c. 10, s. 147; c. 11, s. 174; c. 15, s. 180.

⁴⁷⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 94, 221, 314, 337; c. 3, s. 21, 121, 167, 225; c. 4, s. 125, 240; c. 5, s. 220; c. 7, s. 416; c. 8, s. 13, 57, 110; c. 10, s. 143, 160; c. 12, s. 109.

⁴⁷⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 182, 247; c. 6, s. 311; c. 8, s. 53, 159; c. 10, s. 35; c. 11, s. 171,

⁴⁷⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 232, 256; c. 7, s. 436.

Hasan Hân'ın bu kaynaklarını şöyle sıralamak mümkündür:

A: Abd b. Humeyd (ö. 249/863), Abdülazîz b. Zürâre el-Kilâbî (ö. 50/670), Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. ?), Abdullâh b. Rebî'a (ö. ?), Abdullâh b. Serces (ö. ?), Abdulvâhid b. Yezîd (öl.124/742), Abdurrahmân b. Haldûn (ö. ?), Abdurrahmân b. Sâbit (ö. ?), Abdurrahmân b. Zeyd (ö. ?), Ahfeş (ö. 215/830), Ahmed el-Mühâyimî (ö. ?), Âişe (öl.59/678), Alî b. Ebî Talha (ö. ?), Alî el-Mühâyimî (ö. ?), Alî el-Kârî (ö. 1014/1606), Alî b. Süleymân el-Ahfeş (ö. 316/928), Alkame (ö. ?), A'meş (öl.148/765), Âmidî (ö. ?), Arfece es-Sekafî (ö. ?), Atâ' b. Ebî Rebâh (ö. ?), Atâ' el-Horasânî (ö. ?), Atâ' b. Yesâr (ö. ?), Âzâd el-Belcrâmî (ö. ?), Avn el-Ukaylî (ö. ?).⁴⁸⁰

B: Bâcî (ö. ?), Bahnessî (ö. ?), Bakıllânî (ö. 403/1013), Berîd (ö. ?), Beşîr b. Nasr (ö. ?), Beydâvî (ö. 498/1076), Bezzâr (ö. ?), Bikâ'î (ö. 885/1480).⁴⁸¹

C: Câbir b. Semure (ö. ?), Câbir b. Zeyd (ö. 93/712), Cevherî (ö. 400/1009), Cübbâî (ö. 303/916), Cürcânî (ö. 741/1078).⁴⁸²

D: Dahhâk (ö. 105/723), Dârekutnî (ö. 885/995) Dârimî (ö. 255/869), Deylemî (ö. 558/1163), Düreyd b. Sımme (ö. 8/630).⁴⁸³

E: Ebân b. Osmân (öl.105/723), Ebû Ali el-Fârisî (öl.377/987), Ebû Bekr b. Ayyâş (ö. 193/809), Ebû Bekr ed-Dekkâk, Ebû Bekr et-Tartûşî (öl.520/1126), Ebû Cum'a Cüneyd (ö. ?), Ebû Eyyûb (ö. ?), Ebû Hamza es-Sümâlî (öl.150/767), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Ebû Hüreyre (ö. 57/677), Ebû İshâk (ö. ?), Ebû Kilâbe (ö. 104/722), Ebu'l-Bekâ (ö. 1095/1684), Ebu'l-Ahvas (ö. 279/892), Ebu'l-Âliye (ö.

⁴⁸⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 35; c. 14, s. 287; c. 5, s. 190; c. 10, s. 199; c. 13, s. 67; c. 9, s. 96; , c. 3, s. 375; c. 7, s. 52; c. 6, s. 263; c. 7, s. 163; c. 6, s. 188; c. 5, s. 130; c. 4, s. 422; c. 5, s. 208; c. 13, s. 113; c. 5, s. 288; c. 15, s. 139; c. 14, s. 312; c. 6, s. 275; c. 15, s. 194; c. 3, s. 104; c. 4, s. 440; c. 11, s. 28; c. 10, s. 49; c. 7, s. 379. (Not: Zikrettiğimiz her isim için kaynak vermemiz çok yer kaplayacağından dolayı her harf grubunda verdiğimiz isimler için baştan sona sırayla sadece bir cilt ve sayfa numarası verdik. O yüzden burada çalışmamızın genelinde kaynak gösteriminde uyduğumuz sıramaya uymamız mümkün olmadı.)

⁴⁸¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 39; c. 1, s. 245; c. 1, s. 82; c. 15, s. 449; c. 2, s. 34; c. 14, s. 181; c. 15, s. 100; c. 14, s. 323.

⁴⁸² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 11, s. 367; c. 4, s. 238; c. 2, s. 26; c. 8, s. 126; c. 3, s. 222; c. 1, s. 54.

⁴⁸³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 11, s. 272; c. 11, s. 384; c. 12, s. 285; c. 9, s. 430; c. 14, s. 445.

93/711), Ebu'l-Cevzâ (ö. 83/702), Ebu'l-Hasen b. Hassâr (ö. ?), Ebu'l-Hasen b. Keysân (ö. ?), Ebu'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/926), Ebu'l-Hasen el-Fâsî (ö. ?), Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî (ö. 719/1085), Ebu'l-Vefâ b. Ukayl (ö. ?), Ebû Meclez (ö. ?), Ebû Muâz en-Nahvî (ö. ?), Ebû Muhammed b. Hazm (ö. 456/1064), Ebû Nu'aym el-İsfahânî (ö. 430/1038), Ebû Recâ el-Atâridî (ö. 107/725), Ebû Rezîn el-Ukaylî (ö. ?), Ebû Sahr el-Hüzelî (ö. 80/700), Ebû Saîd el-Huderî (ö. 74/693), Ebû Sâlih (ö. ?), Ebu's-Semmâk (ö. ?), Ebû Sevr (ö. 240/854), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. ?), Ebû Tâhir el-Kazvînî (ö. ?), Ebû Talha (öl.34/654), Ebû İmrân el-Cevnî (ö. ?), Ebû Vecze es-Sa'dî (ö. ?), Ebû Ya'lâ (ö. ?), Ebû Yezîd el-Medenî (ö. ?), Ebû Yûsuf el-Ensârî (öl.113/731), Ebu Zerr el-Herevî (ö. 434/1043), Ebu'z-Zenâd (ö. 131/748), Esamm (ö. ?), Esma'î (ö. 216/831), Esved b. Yezîd (ö. ?).⁴⁸⁴

F: Fârâbî (ö. 338/950), Fahrüddîn Râzî (ö. 606/1209), Feryâbî (ö. ?), Fudeyl b. İyâd (ö. ?), Fazl b. Hâlid (ö. ?).⁴⁸⁵

G: Gazâlî (ö. 505/1111).⁴⁸⁶

H: Hefnâvî (ö. 1181/1767), Hakem b. Atebe (ö. ?), Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932), Hâlid b. Ma'd, Hâlid b. Ma'dân (öl.104/722), Hârîse b. Vehb (ö. ?), Haris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Hattâbî (ö. ?), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Hâzin (ö. 741/1341), Heysem b. Adî (ö. 201/210), Hişâm (ö. 218/833), Hûfî (ö. 430/1039), Humeysî (ö. ?), Huzeym b. Fânik (ö. 41/50).⁴⁸⁷

İ: İyâz b. Ganem (ö. 20/641), İbn Abdî'l-Berr (ö. 338/950), İbn Âdil (ö. 880/1475), İbn Arefe (ö. 803/1401), İbn Asâkir (ö. 499/1105), İbn Bahr (ö. ?), İbn Bercân (ö. 536/1141), İbn Cüzey (ö. 741/1340), İbn Dürüstveyh (ö. 347/958), İbn

⁴⁸⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 481; c. 7, s. 40; c. 15, s. 409; c. 7, s. 160; c. 7, s. 107; c. 11, s. 233; c. 13, s. 112; c. 9, s. 183; c. 14, s. 463; c. 14, s. 135; c. 11, s. 407; c. 15, s. 186; c. 4, s. 43; c. 6, s. 105; c. 15, s. 412; c. 9, s. 202; c. 14, s. 446; c. 12, s. 275; c. 3, s. 399; c. 8, s. 213; c. 12, s. 171; c. 2, s. 179; c. 5, s. 273; c. 5, s. 112; c. 15, s. 131; c. 11, s. 297; c. 5, s. 85; c. 4, s. 188; c. 11, s. 226; c. 4, s. 280; c. 10, s. 159; c. 6, s. 294; c. 14, s. 459; c. 4, s. 231; c. 7, s. 297; c. 5, s. 73; c. 1, s. 49; c. 15, s. 339; c. 5, s. 31; c. 8, s. 53; c. 4, s. 130; c. 11, s. 250; c. 1, s. 35; c. 15, s. 47; c. 5, s. 364; c. 4, s. 387;

⁴⁸⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 15, s. 218; c. 12, s. 41; c. 12, s. 146; c. 7, s. 100; c. 15, s. 38.

⁴⁸⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 235; c. 4, s. 178;

⁴⁸⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 407; c. 4, s. 315; c. 3, s. 170; c. 6, s. 286; c. 6, s. 252; c. 1, s. 426; c. 13, s. 81; c. 3, s. 48; c. 13, s. 200; c. 9, s. 387; c. 7, s. 250; c. 13, s. 256; c. 8, s. 56; c. 5, s. 35; c. 1, s. 391.

Düreyd (ö. 321/933), İbn Ebî Able (ö. ?), İbn Ebî Leylâ (ö. 148/765), İbn Ebî İshâk (ö. ?), İbn Enbârî (ö. 328/940), İbn Fâris (ö. 395/1004), İbn Fûrek (ö. 406/1015), İbn Habîb (ö. ?), İbn Hamdân en-Nahvî (ö. ?), İbn Hâleveyh (ö. 370/980), İbn Hatîb (ö. ?), İbn Huvâzmendâd (ö. ?), İbn Kattâ' (ö. ?), İbn Keysân (ö. 299/912), İbn Kuteybe (ö. 276/889), İbn Kûtiye (ö. 367/977), İbn Mâce (ö. 273/887), İbn Mende (ö. 301/914), İbn Merdeveyh (ö. 410/1019), İbn Muhayrîz (ö. ?), İbn Muhaysîn (ö. 123/741), İbn Münkedir (ö. 130/748), İbn Münzir (ö. 319/913), İbn Nahvî (ö. 513/1119), İbn Ömer (ö. ?), İbn Sa'd (ö. 230/845), İbn Sümeýfa' (ö. ?), İbn Sünnî (ö. 364/974), İbn Seyyidi'n-Nâs (ö. 734/1334), İbn Sikkât (öl.244/858), İbn Sîrîn (ö. ?), İbn Şecerî (ö. 542/1148), İbn Şübrûme (ö. ?), İbn Zeb'arî (ö. ?), İbn Zeyd (ö. ?), İbrâhîm en-Nehaî (ö. 96/714), İbrâhîm et-Teymî (ö. ?), İkrime (ö. ?), İlkiyâ el-Harrâsî (ö. 504/1110), İlkiyâ et-Taberî (ö. ?), İsâ b. Ömer (ö. 129/766), İsmâîl b. Ayyâş (ö. 182/798), İshâk b. Râheveyh (ö. 237/851), İsmâîlî (ö. ?), İyâs b. Muâviye (ö. 122/740).⁴⁸⁸

K: Kadî İyâz (ö. 544/1149), Kaffâl (ö. ?), Kâfîcî (ö. 879/1474), Karra b. Da'mûs en-Nemirî (ö. ?), Kâsım b. Muhammed (ö. ?), Kastallânî (ö. 923/1517), Kays b. Müslim el-Cedelî (ö. 12/633), Kâzerûnî (ö. 785/1383), Kerhî (ö. 1006/1598), Kisâî (ö. ?), Kevâşî (ö. 680/1281), Kirmânî (ö. 505/1110), Kubeyse b. Züeyb (ö. 86/705), Konevî (ö. ?), Kuşeyrî (ö. 514/1120), Kutrub (ö. 401/1010).⁴⁸⁹

L: Leys b. Ebî Selîm (ö. ?).⁴⁹⁰

M: Mahmûd b. Lebîd (ö. ?), Makrizî (ö. ?), Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Mâverdî (ö. 450/1058), Mazharî (ö. ?), Mâzinî (ö. 249/863), Mehdevî (ö. 440/1048), Mekhûl (ö. ?), Mekki (ö. 437/1045), Me'mûn b. Hârûnî'r-Reşîd (ö. 218/833),

⁴⁸⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 280; c. 8, s. 98; c. 10, s. 158; c. 9, s. 48; c. 15, s. 160; c. 13, s. 328; c. 14, s. 473; c. 12, s. 55; c. 6, s. 346; c. 9, s. 270; c. 14, s. 257; c. 3, s. 365; c. 12, s. 157; c. 6, s. 212; c. 2, s. 234; c. 2, s. 172; c. 1, s. 393; c. 4, s. 249; c. 13, s. 377; c. 7, s. 158; c. 10, s. 288; c. 9, s. 246; c. 3, s. 15; c. 2, s. 199; c. 5, s. 68; c. 4, s. 284; c. 12, s. 145; c. 13, s. 328; c. 4, s. 263; c. 5, s. 202; c. 14, s. 474; c. 1, s. 39; c. 5, s. 353; c. 11, s. 357; c. 14, s. 286; c. 11, s. 68; c. 14, s. 436; c. 9, s. 158; c. 5, s. 115; c. 11, s. 212; c. 9, s. 31; c. 15, s. 215; c. 9, s. 357; c. 5, s. 212; c. 12, s. 365; c. 6, s. 121; c. 7, s. 97; c. 7, s. 65; c. 3, s. 195; c. 1, s. 178; c. 12, s. 342; c. 15, s. 225; c. 11, s. 397; c. 11, s. 419; c. 8, s. 157; c. 7, s. 10.

⁴⁸⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, s. 122; c. 2, s. 154; c. 14, s. 417; c. 15, s. 406; c. 4, s. 47; c. 14, s. 198; c. 5, s. 180; c. 6, s. 109; c. 3, s. 13; c. 2, s. 367; c. 7, s. 402; c. 9, s. 110; c. 14, s. 309; c. 8, s. 37; c. 3, s. 222; c. 3, s. 280.

⁴⁹⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 260.

Menâvî (ö. 160/1650), Mersed b. Abdillâh (ö. 90/708), Mervezî (ö. 241/855), Mesrûk (ö. ?), Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735), Mikdâm b. Ma'd (ö. ?), Minhâl b. Amr (ö. ?), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Muâz b. Enes (ö. ?), Muhammed b. Ahmed el-Herevî (ö. 370/980), Muhammed b. el-Hasen (ö. 1030/1621), Muhammed b. İshâk (ö. 149/766), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736), Muhammed b. Muslihuddîn el-Hanefî (ö. 901/1496), Muhammed b. Müslim et-Tâifî (ö. ?), Mukâtilân (ö. ?), Mukâtil b. Hayyân (ö. ?), Mus'ab b. Sa'd (ö. ?), Mu'temir b. Süleymân et-Teymî (ö. ?), Müberred (ö. 286/900), Müerric es-Sedûsî (ö. 195/810), Münzir b. Saîd el-Bulûtî (ö. ?), Mutarrîf b. Şihhîr (ö. ?).⁴⁹¹

N: Nadr b. Şümeyl (203/819), Nâfi' (ö. ?), Nahhâs (ö. 338/949), Necmuddîn Muhammed el-Gayzî (ö. ?), Nekkâş (ö. 351/962), Neseî (ö. 710/1310), Nesâî (ö. ?), Nevevî (öl. 676/1277), Nevf eş-Şâmî (ö. ?), Nifteveyh (ö. 323/935), Nizamuddîn ed-Dihlevî (ö. ?), Nubeyşe el-Hüzelî (ö. ?).⁴⁹²

O: Osmân b. Âtâ' (ö. ?).⁴⁹³

Ö: Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/720), Ömer b. Hattâb (ö. 23/644), Ömer b. Sa'd (ö. ?), Ömer b. Şurahbîl (ö. ?).⁴⁹⁴

R: Râsî (ö. ?), Râgıb el-İsfahânî (ö. 502/1108) Rebî'a el-Cüreşî (ö. ?), Rebî' b. Enes (ö. ?), Rebî' b. Haysem (ö. ?), Recâ' b. Hayât (ö. 112/730), Refî'uddîn ed-Dihlevî (ö. 1233/1818), Riyâşî (ö. ?), Ruâsî (ö. 187/803), Ru'be b. Accâc (ö. ?).⁴⁹⁵

S: Sâbit b. Ma'bed (ö. ?), Sabit el-Bennânî (ö. ?), Sa'd b. cübeyr (ö. ?), Safvân b. Assâl (ö. ?), Saîd b. Abdilazîz (ö. 167/783), Saîd b. Hilâl (ö. ?), Saîd b. İyâz (ö. ?), Saîd b. Müseyyib (ö. 94/713), Sâlih b. Mehdî el-Mukbilî (ö. 1108/169) Sâlih Ebû

⁴⁹¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 15, s. 370; c. 11, s. 398; c. 12, s. 104; c. 7, s. 157; c. 1, s. 15; c. 13, s. 174; c. 3, s. 287; c. 5, s. 119; c. 5, s. 111; c. 14, s. 133; c. 6, s. 252; c. 8, s. 47; c. 2, s. 9; c. 3, s. 248; c. 7, s. 99; c. 3, s. 440; c. 8, s. 348; c. 3, s. 388; c. 15, s. 181; c. 7, s. 297; c. 7, s. 320; c. 12, s. 22; c. 15, s. 273; c. 1, s. 280; c. 13, s. 393; c. 14, s. 170; c. 8, s. 122; c. 8, s. 348; c. 6, s. 23; c. 6, s. 99; c. 4, s. 274; c. 10, s. 210.

⁴⁹² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 194; c. 7, s. 40; c. 6, s. 31, 332; c. 15, s. 223; s. 7, 321; c. 8, s. 211; c. 8, s. 162; c. 5, s. 115; c. 14, s. 298; c. 13, s. 264; c. 5, s. 75; c. 1, s. 413.

⁴⁹³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 283.

⁴⁹⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 10, s. 20; c. 3, s. 28; c. 11, s. 210; c. 3, s. 319.

⁴⁹⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 142; c. 13, s. 204; c. 15, s. 343; c. 4, s. 270; c. 15, s. 93; c. 1, s. 319; c. 15, s. 208; c. 12, s. 405; c. 15, s. 391; c. 11, s. 293.

Halil (ö. ?), Sâlih el-Mürrî (ö. ?), Sa'lebî (ö. 427/1035), Sefaksî (ö. 742/1342), Sehl b. Sa'd (ö. 91/710), Semerkandî (ö. 773/1371), Semîn (ö. 756/1355), Semure b. Cündeb (ö. 60/679), Semvîh (ö. 267/880), Serkistî (ö. ?), Seyyâr Ebi'l-Hakem (ö. ?), Seyyid Gabrînî el-Mukrî (ö. 704/1304), Sîbeveyh (ö. 180/765), Süddî (ö. 128/845), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) Süheylî (ö. ?), Süleymân A'meş (öl.148/765), Süleymân Cemel (ö. 1204/1790), Süleymân et-Teymî (ö. ?), Süyûtî (ö. 911/1505)⁴⁹⁶

Ş: Şa'bî (ö. 103/721), Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), Şakîk el-Belhî (ö. 194/810), Şerîk (ö. ?), Şeybân en-Nahvî (ö. 161/170), Şeyh Ebû Mansûr (öl.499/1105), Şeyh Rahmânî (ö. ?), Şihâb el-Haffâcî (ö. 1069/1659), Şurahbîl b. Sa'd (ö. 123/740), Şüreyh b. Ubeyd (ö. ?).⁴⁹⁷

T: Tabarânî (ö. 360/971), Talha b. Adillâh (ö. 65/685) Talha b. Musarrif (ö. 112/730), Talk b. Habîb (ö. ?), Tâvûs (ö. 106/724), Teftezânî (ö. 793/1390), Tîbî (ö. 743/1342).⁴⁹⁸

U: Ubeyde es-Selmânî (ö. 72/691),⁴⁹⁹ İmrân b. Husayn (ö. 52/672).⁵⁰⁰

V: Vâsitî (ö. ?), Vehb b. Müenebbih (ö. 114/732), Vekî' b. Cerrâh (ö.197/812).⁵⁰¹

Y: Yahyâ b. Âdem (ö. 203/818), Yahyâ b. Ebî Amr eş-Şeybânî (ö. ?), Yahyâ b. Üseyd (ö. ?), Yahyâ b. Kesîr (ö. ?), Yahyâ b Muâz (ö. 258/872), Yahyâ b. Mu'în (ö. 233/848), Yahyâ b. Münâ (ö. 258/872) Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815), Yahyâ b. Vessâb (ö. ?), Yahyâ b. Ziyâd (ö. ?), Yemân b. Ribâb (ö. ?), Yezîd b. Habîb (ö. ?),

⁴⁹⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 334; c. 10, s. 41; c. 14, s. 35; c. 10, s. 80; c. 2, s. 63; c. 4, s. 123; c. 15, s. 406; c. 2, s. 199; c. 10, s. 25; c. 14, s. 450; c. 9, s. 104; c. 8, s. 174; c. 9, s. 128; c. 7, s. 360; c. 9, s. 176; c. 14, s. 433; c. 3, s. 113; c. 11, s. 397; c. 1, s. 356; c. 15, s. 218; c. 7, s. 383; c. 5, s. 33; c. 5, s. 19; c. 9, s. 91; c. 3, s. 58; c. 4, s. 377; c. 10, s. 44; c. 5, s. 429; c. 9, s. 209; c. 7, s. 120, c.1, s. 400.

⁴⁹⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 11, s. 270; c. 14, s. 274; c.4, s.315; c. 3, s. 39; c. 11, s. 394; c. 13, s. 238; c. 14, s. 138; c. 14, s. 102; c. 4, s. 194; c. 13, s. 81.

⁴⁹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 66; c. 15, s. 415; c. 3, s. 19; c. 14, s. 362; c. 11, s. 182; c. 4, s. 91; c. 14, s. 193.

⁴⁹⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 198; c. 3, s. 80; c. 9, s. 217.

⁵⁰⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 74; c. 14, s. 317, 421; c. 15, s. 216.

⁵⁰¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 15, s. 61; c. 11, s. 179; c. 15, s. 186.

Yezîd b. Mersed (ö. ?), Yezîd el-Fakîr (ö. ?), Yezîdî (ö. ?), Yûnus b. Habîb (ö. 182/798).⁵⁰²

Z: Za‘ferânî (ö. 369/980), Zührî (ö. ?), Zürkânî (ö. 1122/1710), Zeyd b. Eslem (ö. 136/753), Zeyd b. Vehb (ö. ?), Zinnûn el-Mîsrî (ö. 245/859).⁵⁰³

⁵⁰² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 218; c. 15, s. 409; c. 5, s. 150; c. 2, s. 247; c. 9, s. 52; c. 13, s. 149; c. 7, s. 312; c. 11, s. 249.

⁵⁰³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 15, s. 409; c. 4, s.320; c. 1, s. 250; c. 12, s. 378; c.7, s. 312; c. 11, s. 249.

İKİNCİ BÖLÜM

FETHU'L-BEYÂN'DA RİVAYET VE KUR'ÂN İLİMLERİ

2.1. FETHU'L-BEYÂN'DA RİVAYET

Bu bölümde Hasan Hân'ın *Fethu'l-Beyân*'da rivayete dayanarak yaptığı tefsire ve Kur'ân ilimlerine dair bazı görüşlerine yer vereceğiz.

2.1.1. Kur'ân'ı Kur'ân'la Tefsiri

Hasan Hân lugavî, istilâhî ve i'râbî açıklamalar için Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmektedir. Bir konuyu zihinlerde soru işareti kalmayacak şekilde açıklığa kavuşturmanın en kolay yöntemi, ona örnekler vermektir. Aşağıda verdiğimiz örnekler sayesinde Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmenin nasıl gerçekleştiğini ve müellifin bu konuda izlediği yöntemi öğreneceğiz.

2.1.1.1. Lugavî Açıklamalar

Hasan Hân birçok yerde lugavî açıdan Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmektedir. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى (Ey iman edenler!

Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı.)”⁵⁰⁴

⁵⁰⁴ Bakara 2/178.

Hasan Hân, bu âyetteki “الْقَصَصُ” kelimesini lugat açısından tefsir ederken “فَارْتَدُّوا عَلَىٰ آثَارِهِمْ قَصَصًا”⁵⁰⁵ (Hemen izlerinin üzerine geri döndüler) âyetine müracaat etmektedir. Birinci âyetteki “الْقَصَصُ” ile ikinci âyetteki “قَصَصًا” kelimesinin aynı kökten geldiğini ve “قص الأثر (iz sürme)” anlamında olduğunu ifade etmektedir. Buna göre kısas hakkına sahip olan kişi, kısasa mahkûm olan kişinin izini sürer ve yaptığı şeyin aynısını yapar.⁵⁰⁶ O, “نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَٰذَا الْقُرْآنَ (Biz, sana bu Kur’ân’ı vahy etmekle geçmiş milletlerin haberlerini en güzel bir şekilde anlatıyoruz)”⁵⁰⁷ âyetini tefsir ederken de aynı yöntemi takip etmektedir. Bu âyetteki “الْقَصَصِ” kelimesini, “وَقَالَتْ لِأُخْتِهِ قُصِّيهِ”⁵⁰⁸ âyetinde geçen “قُصِّيهِ (Onun izini takip et)” kelimesiyle tefsir etmektedir. Zira ona göre geçmiş hikâyeleri anlatan kişi de geçmişin izini takip etmektedir.⁵⁰⁹

Örnek 2 “فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ (Biz onlara, “Aşağılık maymunlar olun” demiştik.)”⁵¹⁰

Hasan Hân, bu âyette geçen “خَاسِئِينَ” tâbirini iki âyeti örnek göstererek tefsir etmektedir. Bunlar “يَنْقَلِبُ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ (Göz, âciz ve bitkin halde sana dönecektir.)”⁵¹¹ ve “قَالَ اخْسَئُوا فِيهَا (Alçaldıkça alçalın orada!)”⁵¹² âyetleridir. Onun ifade ettiğine göre bu âyetlerde geçen “خَاسِئًا” ve “اخْسَئُوا” kelimeleri, ilk âyetteki “خَاسِئِينَ” kelimesi ile aynı kökten gelmektedir. Bundan dolayı lugat açısından aynı anlam ifade etmektedirler. Bu üç kelime değişik formlarda bulunmalarına rağmen kök anlamlarını kaybetmemişler, sadece girdikleri kalıplara uygun anlamlar ifade eder hale gelmişlerdir. Hepsinin kök anlamı uzaklıktır, çünkü “خَاسِئِينَ” “Allah’ın

⁵⁰⁵ Kehf 18/64.

⁵⁰⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 352.

⁵⁰⁷ Yûsuf 12/3.

⁵⁰⁸ Kasas 28/11.

⁵⁰⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 286.

⁵¹⁰ Bakara 2/65.

⁵¹¹ Mülk 67/4.

⁵¹² Mü’minûn 23/108.

rahmetinden uzak olanlar”, “خَاسِبًا” “istediği şeyi bulmaktan uzak olan”, “اِخْسَتْوَا” ise “uzaklaşın!” anlamındadır.⁵¹³

2.1.1.2. Istilahî Açıklamalar

Hasan Hân’ın Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etmedeki gayelerinden birisi Kur’ân’da geçen bazı kelimeleri istilahî açıdan izaha kavuşturmaktır. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ وَشَahِدٍ وَمَشْهُودٍ (Burçlara sahip gökyüzüne, geleceği bildirilmiş olan güne, (o günde) tanıklık edene ve edilene andolsun ki)”⁵¹⁴

Allah (c.c.) bu âyette üç şeye yemin etmektedir: burç sahibi göğe, vaad edilmiş güne, o günde tanıklık eden ve edilene. Ancak “tanıklık eden ve edilen” şeklinde meâllendirilen “وَشَahِدٍ وَمَشْهُودٍ” kelimelerinin ne anlama geldiği konusunda ihtilâf bulunmaktadır. Hasan Hân, bu ihtilâflara değindikten sonra “شَahِدٍ” kelimesinin birçok anlam ifade ettiğini söylemektedir. Bu anlamları ve bunlara delil sayılabilecek âyetleri şu şekilde açıklamaktadır.

- “شَahِدٍ”, Hz. Muhammed (s.a.v.)’e delâlet etmektedir. Bu hususa şu âyetler delil gösterilebilir: “ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَahِدًا (Seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman)”⁵¹⁵, “ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ إِنَّا أَرْسَلْنَاكَ شَahِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا (Ey Peygamber! Biz seni hakîkaten bir şahit, bir müjdeleyici ve bir uyarıcı olarak gönderdik)”⁵¹⁶, “ وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَahِدًا (Resûlün de size şahit olması için)”⁵¹⁷
- “شَahِدٍ”, bütün peygamberleri kapsamaktadır. Bunun delili ise, “ فَكَيْفَ إِذَا ”
جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَahِدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَahِدًا (Her bir ümmetten bir şahit

⁵¹³ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 191.

⁵¹⁴ Burûc 85/1-3.

⁵¹⁵ Nisâ 4/41.

⁵¹⁶ Ahzâb 33/45.

⁵¹⁷ Bakara 2/143.

getirdiğimiz ve seni de onlara şahit olarak gösterdiğimiz zaman halleri nice olacak!)” âyetidir.⁵¹⁸

- “شَاهِدٌ”, her bir insanı ifade etmektedir. Delili, “كَفَىٰ بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيبًا”⁵¹⁹ âyetidir. Hasan Hân, Muhammed b. Ka‘b’dan naklettiği bu görüşü şahitlikle nasıl bağdaştırdığını açıklamamıştır. Hata bu âyetin geçtiği yerde “حَسِيبًا” kelimesini “hesaba çeken” ve “kâfi” şekilde tefsir etmiştir. Fakat İbn Abbâs’ın bunu şahit olarak tefsir ettiğini görmekteyiz. Hasan Hân bu görüşe istinaden “حَسِيبًا” kelimesini şahitlikle yorumlamış olabilir.⁵²⁰
- “شَاهِدٌ”, insanın organları anlamında da olabilir. Delili “يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (İşlemiş oldukları günden dolayı dillerinin, ellerinin ve ayaklarının kendi aleyhlerine şahitlik edecekleri günde)”⁵²¹
- “شَاهِدٌ”, Hz. İsa (a.s.)’ya işaret etmektedir. Delili, Hz. İsa (a.s.)’nın “وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا مَا دُمْتُ فِيهِمْ (İçlerinde bulunduğum müddetçe onlar üzerine şahid idim)”⁵²² şeklindeki sözleridir.
- “شَاهِدٌ”, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ümmetine, “مُشْهُودٌ” ise bütün ümmetlere işaret etmektedir. Delili, “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا (İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız için sizi mutedil bir millet kıldık)” âyetidir.⁵²³

⁵¹⁸ Nisâ 4/41.

⁵¹⁹ İsrâ 17/14.

⁵²⁰ Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya‘kûb el-Fîrûzâbâdî, **Tenvîru’l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs**, Dâru’l-Kütûbi’l-‘İlmiyye, Lübnan tsz., s. 234.

⁵²¹ Nûr 24/24.

⁵²² Mâide 5/117; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 15, s. 158-159.

⁵²³ Bakara 2/143.

Örnek 2: “ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النَّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ [(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da (size harâm kılındı)]”⁵²⁴

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen ve ne anlam ifade ettiği ihtilâflı olan kelimelerden birisi, “الْمُحْصَن”dır. Hasan Hân, daha çok fıkıh ilmi ıstılâhında kullanılan bu kelimeyi, çoğul kalıpla geçtiği yukarıdaki âyette Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etme yöntemiyle izah etmeye çalışmaktadır. O, burada geçen “الْمُحْصَن”dan maksadın evli kimseler olduğunu ileri sürmektedir. Buna örnek olarak da, “وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ إِذَا” (Mü’min kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir.)⁵²⁵ âyetinde geçen “مُحْصِنِينَ” vasfını göstermektedir. Zira ona göre bu vasıf evli olmayı ifade etmektedir.

Hasan Hân’ın ifade ettiğine göre “الْمُحْصَن” kelimesinin zikredilenlerin dışında üç anlamı daha bulunmaktadır. Bunlar hür olma, iffetli olma ve İslâm’a girmedir. Çünkü bu kelime,

- “ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكَحِ الْمُحْصَنَاتِ (İçinizden, hür kadınlarla evlenmeye gücü yetmeyen kimse)”⁵²⁶ ve “ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ (Daha önce kitap verilenlerden hür olan kadınlar)”⁵²⁷ âyetlerinde hür olmayı,
- “ مُسَافِحَاتٍ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ” (İffetli yaşamaları, zina etmemeleri)”⁵²⁸ âyetinde iffetli olmayı ve zinaya bulaşmamayı,

⁵²⁴ Nisâ 4/24.

⁵²⁵ Mâide 5/5.

⁵²⁶ Nisâ 4/25.

⁵²⁷ Mâide 5/5.

⁵²⁸ Nisâ 4/25.

- Biraz önce zikredilen Nisâ sûresi 24. âyetinin devamında gelen “فَإِذَا”⁵²⁹ ifadesine göre ise İslâm’a girmeyi ifade etmektedir.⁵³⁰ Zira Hasan Hân’a göre mezkûr ifadeden anlaşılan “ihsân”dan kasıt İslâm’a girmektir.

2.1.1.3. İ‘râbî Açıklamalar

Hasan Hân, bazen de i‘râbî açıklamalar için Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir ettiği görülmektedir. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ
(Rabbimizin, bizi sâlihler topluluğuyla beraber (cennete) koymasını umarken, Allah’a ve bize gelen gerçeğe ne diye inanmayalım?)”⁵³¹

Hasan Hân’a göre bu âyette istifhâm edatı olan “مَا” ve nefiy edatı olan “لَا”, hem müsebbep cümlesi olan “نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ”⁵³² âyetine hem de sebep cümlesi olan “وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ”⁵³³ âyetine bağlanmaktadır. O, bu iki âyet arasındaki sebep müsebbep ilişkisini ise şöyle açıklamaktadır: “Bizi sâlihler topluluğuyla beraber (cennete) koymasını umarken” anlamındaki ikinci cümle, “Allah’a ve bize gelen gerçeğe ne diye inanmayalım” anlamındaki birinci cümlenin sebebidir. Zira Allah’tan sâlihler topluluğuyla beraber cennete girmeyi ummak, iman etmeye vesile olmaktadır. Çünkü iman etmeden, böyle bir isteğin gerçekleşmesi mümkün değildir. Âyetin başındaki nefiy edatı “لَا”, her iki cümleyi olumsuz yaptığı için âyette bahsi geçen kişilerin, Allah’tan sâlihler topluluğuyla beraber cennete girmeyi istemedikleri ve bu yüzden iman etmedikleri anlaşılmaktadır. İstifhâm edatı “مَا”nın iktizâ ettiği anlam gereği de onlar, niye böyle olduğunu şaşkınlık içerisinde kendilerine sorarlar.

⁵²⁹ Nisâ 4/25.

⁵³⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 79.

⁵³¹ Mâide 5/84.

⁵³² Mâide 5/84.

⁵³³ Mâide 5/84.

Görüldüğü gibi burada i'râbdan kaynaklanan bir anlam belirsizliği söz konusudur. Bu durumun farkında olan müellif, anlamı netleştirme maksadıyla bu âyeti, i'rab açısından aynı özellikler arzeden “ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا (Size ne oluyor ki, Allah'a büyüklüğü yakıştıramıyorsunuz?)”⁵³⁴ âyetiyle tefsir etmektedir. Çünkü ona göre burada da istifhâm edatı olan “مَا” ve nefiy edatı olan “لَا”, hem sebep olan “وَقَارًا” vasfına hem de müsebbeb olan “تَرْجُونَ لِلَّهِ” cümlesine bağlanmış, ikisine soru ve olumsuzluk anlamı katmışlardır. Buna göre Hz. Nûh (a.s.), kavmine niye Allah'tan korkmadıklarını sormaktadır. Hz. Nûh (a.s.)'un sorusu bu âyetin i'râbıyla kısmen cevap bulmaktadır. Çünkü Allah'tan korkmayı ifade eden “تَرْجُونَ لِلَّهِ” cümlesinin olumsuz hale gelmesinin sebebi, “وَقَارًا” vasfının “لَا” ile olumsuz yapılmasıdır. Yani onların, Allah'ı vakâr ve yücelik sahibi olan bir zat olarak kabul etmemesi, Allah'tan korkmamalarına yol açmıştır. Yine istifhâm edatı “مَا”nın iktizâ ettiği anlam gereği Hz. Nûh (a.s.), kavminin niye bu şekilde bir tavır sergilediğini şaşkınlıkla karşılamaktadır.⁵³⁵

Örnek 2: “ وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا (Bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz.)”⁵³⁶

Hasan Hân, bu âyette geçen ve “مَا” edatıyla sağlanan nefyin (olumsuzlaştırma) nehiy (yasaklama) anlamında olduğunu belirtiyor. Çünkü “مَا”nın nefiy anlamını ifade etmesi durumunda, daha önce hiçbir mü'minin hiçbir mü'mini öldürmediği anlamı ortaya çıkacaktır ki bunun gerçek olmadığı aşîkârdır. Oysaki bu âyet, bir mü'minin başka bir mü'mini öldürmesini yasaklamakta ve böyle bir şeye girişmenin harâm olduğunu ifade etmektedir. Müellif bu açıdan mezkûr âyetle aynı özellikler taşıyan “ وَمَا كَانَ لَكُمْ أَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللَّهِ (Sizin Allah'ın Resûlünü üzmeniz asla câiz olamaz.)”⁵³⁷ âyetiyle tefsir etmektedir. Çünkü ona göre buradaki nefiy edatı olan “مَا”

⁵³⁴ Nûh 71/13.

⁵³⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 335.

⁵³⁶ Nisâ 4/92.

⁵³⁷ Ahzâb 33/53.

da nehiy anlamında olup Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’e eziyet etmeyi yasaklamakta ve bunun harâm kılındığını ifade etmektedir.⁵³⁸

2.1.2. Kur’ân’ı Hadisle Tefsiri

2.1.2.1. Hadislerden Yaralanma Kriterleri

Hasan Hân, Kur’ân’ı hadislerle tefsir ederken bunu belli bir sistematığe göre yapmaktadır. O, birçok yerde naklettiği hadislerin sahîh olup olmadığını açıklamaya çalışmakta ve bu amaçla değişik görüşler nakletmektedir. Böylece hangi hadisin Kur’ân tefsirinde kabul edileceğini, hangisinin kabul edilmeyeceğini tespit etmektedir.⁵³⁹

Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.)’den kesin olarak geldiği bilinen bir hadis her konuda belirleyicidir ve ona tabi olmak vâciptir.⁵⁴⁰ O, “*sahîhayn*”de yer almasına rağmen, bazı âlimlerin bu tür hadisleri reddetmesini sert bir dille eleştirmektedir. Ona göre bu nitelikteki hadisler, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve güvenilir râvilerden gelmekte ve ümmet için genel yasalar niteliği taşımaktadır.⁵⁴¹

O, sened ve metin açısından zayıf olan hadislerden yararlanmamayı tercih etmektedir. Zira ona göre güvenilir olmayan râvilerden gelen hadislerin kabul edilmesi mümkün değildir. O, bu amaçla bazı hadislerin rivayet zincirinde bulunan ve güvenilir olmayan isimleri zikretmek suretiyle söz konusu hadisin zayıf ve kabul edilemez olduğunu ifade etmektedir.⁵⁴²

Ona göre sened zincirinin sahîh olması metnin de sahîh olduğu anlamına gelmez. Çünkü sened zinciri noksansız olmakla beraber, metnin “illet”li ve “şâz” olması mümkündür. Bu nitelikteki hadisler de, herhangi bir konuda hüccet olarak öne

⁵³⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 199.

⁵³⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 110, 115; c. 3, s. 211, 389; c. 4, s. 330; c. 6, s. 189; c. 7, s. 212; c. 8, s. 157; c. 10, s. 297; c. 12, s. 277; c. 13, s. 411; c. 14, s. 265.

⁵⁴⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 284; c. 15, s. 458.

⁵⁴¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 118.

⁵⁴² Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 77; c. 2, s. 296; c. 4, s. 288; c. 5, s. 328; c. 9, s. 104; c. 12, s. 81.

sürülemez. O, aynı şeyin “mevkûf”⁵⁴³ addedilen hadisler için de geçerli olduğunu söyler.⁵⁴⁴ Ona göre bir hadis, sahîhlik şartlarını taşımasa bile sahîh olan başka bir hadis ile teyid edildiği takdirde kabul edilir.⁵⁴⁵

2.1.2.2. Hadislerden Yararlanma Amacı

Fethu'l-Beyân'ı incelediğimizde birçok âyetin hadisler ışığında tefsir edildiğini görmekteyiz. Onu rivayet ağırlıklı tefsir grubuna sokan da bu özelliğidir. Hasan Hân, hadislerden, daha çok âyetteki bazı ifadelerin ne anlama geldiğini tespit etme, âyetten çıkan anlamı destekleme, âyet ve hadis arasında mutabakat sağlama amacıyla faydalanmaktadır.

2.1.2.2.1. Âyetteki İfadelerin Ne Anlama Geldiğini Tespit Etme

Hasan Hân, birçok yerde âyetteki bazı ifadelerin ne anlama geldiğini tespit etme amacıyla hadislere başvurmaktadır: Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ” (Ölüden diriye çıkarır, diriden de ölüyü çıkarırsın.)⁵⁴⁶

Hasan Hân, bu âyeti tefsir ederken bazı âlimerin bu konudaki görüşlerinden faydalanarak “mü'mini kâfirden, kâfiri de mü'minden çıkarır (doğurtur)” yorumunda bulunmaktadır. O, bunu teyid etme maksadıyla “ أن خالدة بنت الأسود بن عبد يغوث دخلت على

النبي صلى الله عليه وآله وسلم فقال: من هذه قيل: خالدة بنت الأسود، قال: سبحان الذي يخرج الحي من الميت، وكانت امرأة سالحة وكان أبوها كافراً (Hâlîde bnt. Esved b. Abdi Yağus Peygamber (s.a.v.)'in yanına geldi. Hz. Peygamber (s.a.v.), “Kim bu?” dedi. “Hâlîde bnt. Esved'dir” denildi. Hz. Peygamber (s.a.v.), “Diriyi ölüden çıkaran zat, noksan sıfatlardan münezzehtir.” dedi. Hâlîde, sâlih bir kadın, babası ise kâfirdi.)⁵⁴⁷ Müellif, bu hadis sayesinde

⁵⁴³ Hadis usûlüyle ilgili kavramlar olan “illet”, “şâz” ve “mevkûf” için bkz. Abdülhak b. Seyfiddîn el-Buhârî ed-Dihlevî, *Mukaddimetün fî Usûli'l-Hadîs*, thk. Selmân el-Hüseynî en-Nedvî, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 1986. s. 34, 53, 55.

⁵⁴⁴ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 14, s. 198.

⁵⁴⁵ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 236; c. 5, s. 114.

⁵⁴⁶ Âl-i İmrân 3/27.

⁵⁴⁷ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 214.

“ölüden diriye, diriden de ölüyü çıkarma” ifadesinin ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmaktadır.

Örnek 2: “ *فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ* (Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar)”⁵⁴⁸

Hasan Hân bu âyette geçen “*يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ*” ifadesinin ne anlama geldiğini açıklama maksadıyla şu rivayeti nakletmektedir: “*سئل النبي - صلى الله عليه وسلم - عن هذه الآية*”

وقالوا كيف شرح صدره يا رسول الله قال: نور يقذف فيه فينشرح صدره له وينفسح له، قالوا فهل لذلك من أمانة يعرف بها

(Bu âyet hakkında

*Peygamber (s.a.v.)’e soru sorulmuş ve “Ey Allah’ın Resûlü! Kalbinin açılması nasıl olur?” demişler. Hz. Peygamber (s.a.v.), “Kalbine bir nur atılır, böylece kalbi İslâm’a açılır ve genişler.” dedi. “Bunun bilineceğine dair bir alamet var mıdır?” dediler. Hz. Peygamber (s.a.v.), “Ebedî yurda dönme, gurur yurdundan uzaklaşma ve ölümle karşılaşmadan önce ona hazırlık olmadır.” dedi.)*⁵⁴⁹

Örnek 3: “ *زَيْنَ النَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ* (Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı.)”⁵⁵⁰

Hasan Hân, bu âyette geçen “*القَنَاطِيرِ*” kelimesinin “*القنطار*”ın çoğulu olduğunu ve genellikle hadislerden yola çıkarak görüş belirten selef ulemâsına göre bunun birçok anlama geldiğini ifade etmektedir. O, söz konusu kelimenin anlamı hakkındaki selef ulemâsının görüşlerine temel teşkil eden şu hadisleri aktarmaktadır.

- “*القنطار اثنا عشر ألف أوقية*” (*Kantar, on iki bin ukiyedir.*)⁵⁵¹
- “*القنطار ألف أوقية*” (*Kantar, bin ukiyedir.*)⁵⁵²

⁵⁴⁸ En‘âm 6/125.

⁵⁴⁹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 236.

⁵⁵⁰ Âl-i İmrân 3/14.

⁵⁵¹ İbn Mâce, “Edeb”, 1.

⁵⁵² Dârimî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 32.

- ⁵⁵³”القنطار ألف ومائتا أوقية“ (Kantar, bin iki yüz ukiyedir)

Müellif son rivayette geçen görüşün, râvîsinin çok olması hasebiyle en doğru görüş olduğunu ve buna rağmen ukiye ölçüsünün bölgeden bölgeye farklılık arz ettiğini ifade etmektedir.⁵⁵⁴

2.1.2.2.2. Âyetin Anlamını Destekleme

Hasan Hân, bazı âyetleri tefsir ettikten sonra ortaya çıkan anlamı destekleme amacıyla bazı hadisler zikretmektedir: Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيَامَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا وَإِنْ كَانَ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا (Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız. Artık kimseye, hiçbir şekilde haksızlık edilmez. (Yapılan iş,) bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu (adalet terazisine) getiririz. Hesap gören olarak biz (herkese) yeteriz.)”⁵⁵⁵

Hasan Hân, bu âyetin anlamını destekleme mahiyetinde dünya hayatında yapılan iyi ve kötü bütün amellerin en ince ayrıntısına kadar nasıl tespit edileceği, âhiret hayatında görülecek hesabın ne kadar titiz bir şekilde yapılacağı ve bunların mükâfât ve cezası konusunda hiç kimsenin en ufak bir haksızlığa uğramayacağı hususunda şu hadisi nakletmektedir: “أَنَّ رَجُلًا قَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنْ لِي مَمْلُوكِينَ يَكْذِبُونَنِي وَيَخُونُونَنِي

وَيَعْصُونَنِي وَأَضْرِبُهُمْ وَأَشْتَمُهُمْ فَكَيْفَ أَنَا مِنْهُمْ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَحْسَبُ مَا خَانُوكَ وَعَصُوكَ وَكَذَبُوكَ وَعَقَابُكَ إِيَاهُمْ، فَإِنْ كَانَ عِقَابُكَ إِيَاهُمْ دُونَ ذُنُوبِهِمْ كَانَ فَضْلًا لَكَ، وَإِنْ كَانَ عِقَابُكَ إِيَاهُمْ بِقَدْرِ ذُنُوبِهِمْ كَانَ كِفَافًا لَا عَلَيْكَ وَلَا لَكَ، وَإِنْ كَانَ عِقَابُكَ إِيَاهُمْ فَوْقَ ذُنُوبِهِمْ اقْتَصَصَ لَهُمْ مِنْكَ الْفَضْلُ فَجَعَلَ الرَّجُلُ يَبْكِي وَيَهْتَفُ، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمَا تَقْرَأُ كِتَابَ اللَّهِ وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ إِلَى قَوْلِهِ حَاسِبِينَ فَقَالَ الرَّجُلُ يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا أَجِدُ لِي وَلَهُمْ خَيْرًا مِنْ مَفَارِقَتِهِمْ (Bir adam: “Ey Allah’ın Resûlü! Benim bir sürü kölem var. Onlar bana yalan söylüyor, ihanet ve itâatsizlik ediyorlar. Ben de onlara vuruyor ve küfrediyorum. Onlar hakkında benim durumun nasıldır.” Allah’ın Resûlü (s.a.v.),

⁵⁵³ Dârimî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 32.

⁵⁵⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 198-199.

⁵⁵⁵ Enbiyâ 21/47.

“Onların sana yönelik hiyaneti, itâatsizliği, yalanları ve senin onlara verdiğin ceza hesaplanacaktır. Eğer senin onlara verdiğin ceza, günahlarına nipetle az ise bu senin için bir senin için bir sevaptır. Eğer senin onlara verdiğin ceza onların günahlarıyla eşitse ne aleyhine ne de lehine olan bir eşitlik söz konusudur. Eğer senin onlara verdiğin ceza günahlarına nispetle fazlaysa bu fazlalık kadar sevapların onlara verilecektir.” dedi. Ardından adam ağlayıp haykırmaya başladı. Bunun üzerine Allah’ın Resûlü (s.a.v.) “sen Allah’ın kitabını okumazmısın dedi: “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız”dan “yeteriz”e kadar.” Adam: “Ey Allah’ın Resûlü! Ben onlardan ayrılmada ne kendim ne de onlar için bir hayır görmüyorum. Seni şahit tutuyorum ki artık onlar özgürdür.” dedi.)”⁵⁵⁶

Örnek 2: “يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الصَّدَقَاتِ (Allah faizli kazançları bereketten mahrum eder, sadakaları ise bereketlendirir.)”⁵⁵⁷

Hasan Hân, bu âyetin anlamını teyid etme ve somutlaştırma amacıyla şu iki hadisi nakletmektedir:

- “من تصدق بعدل تمرة من كسب طيب، ولا يقبل الله إلا الطيب، وإن الله يتقبلها بيمينه، ثم يربيها (Kim helâl kazançtan bir hurma değerinde sadaka verirse - Allah sadece güzel olanı kabul eder- Allah onu sağ eliyle kabul eder, sonra birinizin sıpasını büyüttüğü gibi onu büyütür. Tâ ki dağ gibi olana kadar.)”⁵⁵⁸
- “إن العبد ليتصدق بالكسرة تربو عند الله حتى تكون مثل أحد (Şüphesiz kul küçük bir ekmek kırıntısı kadar sadaka verir. Ardından verdiği o sadaka Allah katında uhud dağı kadar büyür.)”⁵⁵⁹

Örnek 3: “مُذَبِّذِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلًا (Bunların arasında bocalayıp durmaktalar, ne onlara (bağlanıyorlar) ne bunlara. Allah’ın şaşırttığı kimseye asla bir (çıkar) yol bulamazsın.)”⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 8, s. 335.

⁵⁵⁷ Bakara 2/276.

⁵⁵⁸ Buhârî, “Zekât”, 8.

⁵⁵⁹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 2, s. 141.

Bu âyette münâfıkların içine düştükleri iki yüzölçüm ve karasızlıktan bahsedilmektedir. Hasan Hân münâfıkların içinde bocaladıkları ve tercih etmede tereddüt ettikleri iki şeyin iman ve küfür olduğunu söylemektedir. Bu nedenle onlar ne Müslümanlara ne kâfirlere yanaşırlar. Müellif onların bu durumunu somutlaştırmak için şu hadis-i şerifi nakletmektedir: “ مثل المنافق كمثل الشاة العائرة بين الغنمين ” (Münâfiğın misali iki koyun arasında şaşkın halde duran bir kuzu gibidir. Bir dağa bunun, bir dağada bunun arkasına takılmak ister. Hangisine tâbi olacağını bilmez.)⁵⁶¹

2.1.2.2.3. Âyet ve Hadis Arasında Mutabakat Sağlama

Hasan Hân birçok yerde âyet ve hadis arasındaki yüzeysel çelişkileri gidermeye çalışmaktadır. Buna şu örnekleri vermek mümkündür:

Örnek 1: “ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ ثُلَّةٌ مِنَ الْأُولَىٰ وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ ” [(Hayırda) önde olanlar, (ecirde de) öndedirler. İşte bunlar, Naîm cennetlerinde (Allah’a) en yakın olanlardır. (Onların) çoğu önceki ümmetlerden, Birazı da sonrakilerdendir.]⁵⁶²

Bu âyetten anlaşıldığına göre sâlih amel işleyip öne geçenlerin büyük çoğunluğu önceki ümmetlere mensup olanlardır. Çünkü müellif, “الْأُولَىٰ”yi önceki ümmetler, “الْآخِرِينَ”yi ise Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ümmeti olarak tefsir etmektedir. Buna göre eski ümmetler, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ümmetine nazaran daha çok cennete girecektir. Fakat bu, “إني لأرجو أن تكونوا ربع أهل الجنة فكبروا ثم قال إني لأرجو أن تكونوا ثلث أهل الجنة فكبروا ثم قال إني لأرجو أن تكونوا نصف أهل الجنة فكبروا (Hz. Muhammed (s.a.v.), “Ben cennetin dörtte biri olmanızı isterim” dedi. Sahâbe, tekbîr getirdi. Sonra, “Ben cennetin üçte biri olmanızı isterim” dedi. Sahâbe, tekbîr getirdi. Sonra “Ben cennetin yarısı olmanızı isterim.” dedi. Sahâbe, tekbîr getirdi.)⁵⁶³ hadisiyle zâhîren çelişmektedir.

⁵⁶⁰ Nisâ 4/143.

⁵⁶¹ Nesâî “İman”, 31; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 376.

⁵⁶² Vâkıa 56/10-14.

⁵⁶³ Tirmizî, “Tefsîr”, 23.

Zira Hz. Muhammed (s.a.v.) bu hadiste Allah'tan, cennete en çok gireceklerin kendi ümmetinden olmasını istemektedir.

Fakat Hasan Hân, mezkûr âyet ile hadis arasında şu şekilde bir mutâbakat sağlamaktadır: Bu âyetteki Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetini işaret eden “قَلِيلٌ” (azlık), “فَجَعَلْنَاهُمْ أَكْبَارًا عُرْبًا أَتْرَابًا لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ ثُلَّةٌ مِنَ الْأَوَّلِينَ وَثُلَّةٌ مِنَ الْآخِرِينَ” (Onları, eşlerine düşkün bâkireler ve yaşıtlı kıldık. Bütün bunlar sağdakiler içindir. Bunların birçoğu önceki ümmetlerdendir. Birçoğu da sonrakilerdendir.)⁵⁶⁴ âyetindeki Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetini işaret eden “ثُلَّةٌ” (çokluk) ile toplandığında âyet ile hadis arasında zâhiren de olsa herhangi bir çelişki doğmaz. Tabii ki bu durumda şöyle bir soru akla gelebilir: Yapılan bu yorum sonucu geçmiş ümmetler iki “ثُلَّةٌ”e, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmeti ise bir “ثُلَّةٌ” ve bir “قَلِيلٌ”na sahip olmaktadır. Bu takdirde de geçmiş ümmetlerden cennete gireceklerin sayısı daha çok olmaktadır. Müellif, buna şöyle cevap vermektedir: Arapçada geçen ve topluluk ifade eden her “ثُلَّةٌ” kavramının eşit sayıda olması gerekmez. Çünkü “هذه الثلة أكثر من هذه الثلة” (Bu topluluk şu topluluktan daha çoktur)⁵⁶⁵ ifadesinden anlaşıldığında göre her “ثُلَّةٌ”in sayısı aynı değildir. Bu nedenle Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ümmetinden cennete girecek kişi sayısının diğer ümmetlerinkinden daha çok olması pekâlâ mümkündür.⁵⁶⁶

Örnek 2: “قُلْ إِنْ أَدْرِي أَقْرَبُ مَا تُوْعَدُونَ أَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبِّي أَمَدًا” (De ki: Tehdit edilegelediğiniz (azap), yakın mıdır, yoksa Rabbim onun için uzun bir süre mi koyar, ben bilmem.)⁵⁶⁷

İnkârcıların Hz. Muhammed (s.a.v.)'e “Bizi onunla tehdit ettiğin azap ne zaman vuku bulacak” demesi üzerine Cenâb-ı Hakk, ona “Ben bu azâbın yakın mı uzak mı olduğunu bilmem” demesini emretmektedir. Yani bu âyetten anlaşıldığına

⁵⁶⁴ Vâkıa 56/36-40.

⁵⁶⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 361.

⁵⁶⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 361.

⁵⁶⁷ Cîn 72/25.

göre Hz. Muhammed (s.a.v.) kıyametin ne zaman kopacağına dair herhangi bir bilgiye sahip değildir. Öte yandan müellif, “ بعثت أنا والساعة كهاتين (Ben kıyamete (iki parmağıyla işaret ederek) şu kadar kala gönderildim.)”⁵⁶⁸ şeklinde bir hadisin varlığından söz etmektedir. Bu hadisten anlaşıldığına göre Hz. Muhammed (s.a.v.) kıyametin kopma zamanından haberdardır. Buna göre âyet ve hadis arasında yüzeysel bir çelişki görünmektedir. O, bu yüzeysel çelişkiyi şu şekilde gidermektedir: Hadiste, dünya hayatından kalan zamanın geçen zamandan daha az olduğundan bahsedilmektedir. Âyette ise, kıyametin kopma zamanının hiç kimse tarafından bilinemeyeceğine işaret edilmektedir.⁵⁶⁹

2.1.3. Kur’ân’ı Sahâbe ve Tâbiîn Sözleriyle Tefsiri

Hasan Hân âyetlerin nüzûl sebebi, nüzûl zamanı, nüzûl mekânı, kim ve kimler hakkında nâzil olduğu, nüzûl sürecinde meydana gelen vak‘alar, âyetlerde emredilen hususların hayata geçiriliş şekli vb. konularda, sahâbî ve tâbiîlerin sözlerinden çok yararlanmaktadır. Çünkü ona göre sahâbîler, Kur’ân’ın nüzûl sürecine şahit olmaları, tâbiîler ise bu sürece yakın bir dönemde yaşamaları hasebiyle mezkûr hususları diğer insanlardan daha iyi bilmektedir. Ayrıca sahâbî ve tâbiîler döneminde gerek Müslüman olmuş veya Müslüman olmamış Yahudi ve Hristiyan din âlimleri mevcut idi. İşte Kur’ân’ı tefsir eden bazı sahâbî ve tâbiîler, zaman zaman geçmiş ümmetlere dair bilgiler için bunlara başvuruyordu. Bu bilgilerin bir kısmı isrâiliyât olarak nitelenip şüpheyile karşılanırsa da, birçok sahâbî ve tâbiî bunları doğru bilgiler olarak kabul etmiştir. Çünkü İbn Âbbâs, İbn Mes‘ûd, Katâde ve Mucâhid gibi sahâbî ve tâbiîlerin önde gelen müfessirleri, Kur’ân’ı tefsir ederken bu bilgilerden yararlanmışlardır. Bu nedenle Kur’ân’da geçen kıssalarla ilgili birçok bilginin sahâbî ve tâbiîlerde mevcut olduğunu görmekteyiz.

Fethu’l-Beyân’da sahâbî ve tâbiîlere ait iki tür tefsir bulunmaktadır. Birincisi, onların Hz. Peygamber (s.a.v.)’den rivayet ettiği tefsir, ikincisi ise onların kişisel görüşlerinden ibaret olan tefsirdir. Hasan Hân’ın mukaddimesinde belirttiğine göre sahâbî ve tâbiîlerden gelen bu tefsir çeşitlerinin kabul edilebilmesi için, onun bize

⁵⁶⁸ Tirmizî, “Fiten”, 38.

⁵⁶⁹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 14, s. 268.

ulaşmasını sağlayan rivayetin sahîh olması gerekir. Sahâbî ve tâbiîlere ait olsa bile râvisi güvenilir, senedi sağlam olmayan bir tefsir rivayetinin kabul edilmesi mümkün değildir.⁵⁷⁰ Yine onun belirttiğine göre sahâbî ve tâbiîlerin kişisel görüşlerinden ibaret olan tefsirler, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in tefsirleriyle uyuşmadığı ve Arapça dil kurallarına uygun olmadığı takdirde kabul edilmemelidir. Zira o, Bakara sûresi 238. âyetinde geçen “الصَّلَاةُ الْوُسْطَى” kavramının ne ifade ettiğine dair İbn Abbâs ve Hz. Ali (r.a.) gibi birçok sahâbî ve tâbiînin görüşünü aktardıktan sonra, bunların Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından teyid edilmediği için kabul edilmesinin mümkün olmadığını söylemekte ve bu rivayetleri aktaranları eleştirmektedir.⁵⁷¹

Hasan Hân’ın sahâbe ve tâbiînin Kur’ân tefsirinden yararlanması hususunda şu örnekleri gösterebiliriz:

Örnek 1: “ *قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ* [De ki: (Şüphe mi var?)

İster taş olun ister demir! Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık olun, (yine de diriltileceksiniz.)]”⁵⁷²

Bu âyette müşriklerin, öldükten ve kemik olup toprak haline geldikten sonra yeniden Allah tarafından diriltilmeyi inkâr ettiklerinden bahsedilmektedir. Dikkat edilirse müşriklerin bunu inkar etme amacıyla söyledikleri “ *أَإِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرُفَاتًا أَإِنَّا لَمَبْعُوثُونَ* (Sahi biz, bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak olmuş iken, yepyeni bir hilkatte diriltileceğiz, öyle mi!)”⁵⁷³ sözlerinde vurguladıkları husus, bedenlerin kemik yığını haline gelmesi ve toprağa dönüşmesidir. Onların ifadelerinden anlaşıldığına göre bu haldeyken yeniden diriltilmek daha zordur. Hatta onları inkâra sürükleyen de bu düşüncedir. Allah da gücünün sınırsızlığını ve her zaman ve her şekilde onları diriltmeye muktedir olduğunu ifade etmek amacıyla “*tahayyül edebileceğiniz en büyük varlık olsanız bile ben, sizi tekrar diriltmeye kâdirim*” mesajını vermektedir. Hasan Hân, “ *أَوْ خَلْقًا مِّمَّا يَكْبُرُ فِي صُدُورِكُمْ* (Yahut aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız

⁵⁷⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 21-22.

⁵⁷¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 53.

⁵⁷² İsrâ 17/50-51.

⁵⁷³ İsrâ 17/49.

olan başka bir varlık)”⁵⁷⁴ âyetini, “وقال جماعة من الصحابة والتابعين (sahâbî ve tâbiîlerden bir grup dedi)” şeklinde sahâbî ve tâbiîlerden rivayette bulunarak şöyle tefsir etmektedir: (Bundan المراد به الموت لأنه ليس شيء أكبر في نفس ابن آدم منه والمعنى : لو كنتم الموت لأماكنكم الله ثم بعثكم “maksat ölümdür, çünkü Âdem oğlunun nefsinde ölümden daha büyük bir şey yoktur. Manası: Ölümün kendisi dahi olsanız da Allah sizi öldürüp tekrar diriltecektir.”) O, âyeti bu şekilde tefsir etse de bunu eleştirmektedir. Zira ona göre bu âyette taştan demire, demirden de daha üst bir şeye doğru ilerleme (الترقي) anlamı vardır. Ölüm ise soyut bir şeyden ibarettir. Dolayısıyla “aklınızca, diriltilmesi daha da imkânsız olan başka bir varlık” ifadesinden maksat demir gibi somut ve ondan daha sağlam bir şey olmalı ki ilerleme sağlanabilsin.⁵⁷⁵

Örnek 2: “(Sana, يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا “şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür.”)⁵⁷⁶

Hasan Hân, bu âyette geçen “الْمَيْسِر” kelimesini sözlük açısından açıkladıktan sonra bunun o dönemdeki Arapların sosyal hayatında hangi anlamı karşıladığını yine o dönemde yaşamış sahâbî ve tâbiîlerin ona yüklediği anlamdan yola çıkarak tefsir etmekte ve bu amaçla şu rivayeti aktarmaktadır: “قال جماعة من السلف: من الصحابة والتابعين ومن

بعدهم كل شيء فيه قمار من نرد أو شطرنج أو غيرهما فهو الميسر حتى لعب الصبيان بالجوز والكعاب إلا ما أبيح من الرهان (Sahâbe, tâbiûn ve bunlardan sonra gelenlerden oluşan seleften bir cemâat “At yarışı ve pay dağıtımı için kura çekme gibi mübâh sayılanlar hariç içinde tavla, satranç ve bunların dışındaki başka kumar çeşitlerini barındıran her şey, hatta çocukların ceviz ve zarlarla oynaması bile ‘meysir’ sayılmaktadır.” dedi.)⁵⁷⁷

⁵⁷⁴ İsrâ 17/50-51.

⁵⁷⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 7, s. 404.

⁵⁷⁶ Bakara 2/219.

⁵⁷⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 440.

2.1.4. Kur'ân'ı Kırâat Vecihleriyle Tefsiri

“Kırâat ilminin tefsir hareketlerinde önemli bir yeri vardır. Zira müfessirler, kırâatlara dayanarak âyetlerden farklı hükümler elde etmişlerdir. Bu nedenledir ki her müfessirin Kur'ân âyetlerini doğru anlayabilmesi için kırâat vecihlerini iyi bilmesi gerektiği iddia edilmiştir. Sayı itibariyle kırâatleri, bu kırâatların nispet edildiği imâmlara göre, yedi kırâat, on kırâat ve on dört kırâat şeklinde üç guruba ayırmak mümkündür.”⁵⁷⁸ İlk yedide bulunan kırâatlar, üzerine ittifak edilen “mütevâtir” ve sahîh kırâatlardır. İlk yediden sonra gelen üç kırâat mütevâtir veya meşhur, bunların dışında kalanlar ise “şaz” olarak kabul edilmiştir.⁵⁷⁹ Kırâatların kaynağı ve “ahruf-u seb'a”dan farkı konusunda çok ihtilâf vardır. Biz bu konulara girmeden müellifin, Kur'ân'ı tefsir ederken kırâat vecihlerinden istifade etme yöntemini tahlil etmeye çalışacağız.

2.1.4.1. Kırâatları Naklederken Kullandığı Kalıplar

Hasan Hân, kırâatları olduğu gibi nakletmez, genellikle cumhûrun veya genel olarak âlimlerin üzerinde ittifak ettiği kırâatları tercih etmektedir. Bu nitelikteki kırâatlar için genellikle şu kalıpları kullanmaktadır ki bunlar o kırâatın sahîh olduğunu göstermektedir:

- “قرأ الجمهور (Cumhûr okudu)”
- “وبهقرأ الجمهور (Cumhûr da böyle okudu)”
- “قرأ العامة (Âlimlerin geneli okudu)”
- “والقراء مجمعون (Kırâat imamları bu konuda icmâ ettiler)”

⁵⁷⁸ Muhammet Yılmaz, “Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü't-Tefâsîr İsimli Tefsîrindeki Metodu”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010), s. 196.

⁵⁷⁹ Mütevâtir, baştan sona yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayan bir grup tarafından nakledilen; meşhûr, üç ve daha fazla kişi tarafından nakledilen fakat tevâtür dercesine ulaşmayan, şâz ise, senedi sahîh olmayan kıraat anlamındadır. (Bkz. Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmî'l-Kur'ân*, s. 164-169; Birişik, “Kırâat”, *DİA.*, c. 25, s. 430; Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Nüzhetü'n-Nazar*, thk. Abdullâh b. Dayfillâh er-Rahîlî, Matbaatü Sefîr, Riyad 2000, s. 200-201)

- “وهي قراءة الجماعة”⁵⁸⁰ (*Bu cemâatın kırâatıdır*)

O, bazen de söz konusu kırâatın cumhûrun veya genel olarak âlimlerin üzerinde ittifak ettiği kırâat değil de bir grup âlimin veya bir bölge ehlinin kırâatı olduğunu bildirmektedir. Bunun için de şu kalıpları kullanmaktadır:

- “قرأ جماعة” (*Bir cemâat okudu*)
- “قرأ الكوفيون” (*Kûfeliler okudu*)
- “قرأ به أهل المدينة” (*Medine ehli böyle okudu*)
- “قرأ أهل الحرمين” (*Haremeyn ehli okudu*)⁵⁸¹

Hasan Hân, çoğu yerde ise “قرأ” (*okudu*) veya “وبهقرأ” (*böyle okudu*) dedikten sonra kırâat sahibinin veya kırâatı nakledenin ismini zikretmektedir. Birçok yerde ise “فُرى” (*okundu*)⁵⁸² tâbirini kullanmaktadır. Bilindiği gibi bu kalıp, kırâatı nakledenin belli olmadığını ifade etmektedir ki bu, söz konusu kırâatın zayıf olduğuna işaret etmektedir.

Hasan Hân, naklettiği kırâatları değişik açılardan analize tabi tutmaktadır. Örneğin yedi sahîh kırâat içerisinde yer alanları “سبعية”⁵⁸³ (*yediye mensup*), on kırâat içerisinde yer alanları ise “عشرية”⁵⁸⁴ (*on’a mensup*) şeklinde nitelemektedir. Bazı kırâatların ise yedi imâmın kırâatına ters düştüğünü belirtmektedir.⁵⁸⁵ Zaman zaman da aktardığı kırâatları İbn Mes’ûd, Enes. b. Mâlik, Hz. Osmân (r.a.), Übeyy b. Ka’b’in Mushaflarına arz etmekte ve buna göre bir tercihte bulunmaktadır.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 92, 266; c. 6, s. 295; c. 10, s. 46; c. 13, s. 159; c. 14, s. 345, 360, 361.

⁵⁸¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 108; c. 3, s. 295; c. 4, s. 113; c. 6, s. 295, 362; c. 13, s. 73.

⁵⁸² Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 216, 234, 237; c. 2, s. 82; c. 3, s. 45, 362; c. 6, s. 37; c. 7, s. 15, 143, 180; c. 7, s. 291; c. 8, s. 25, 192, 318; c. 9, s. 157, 255; c. 10, s. 77, 131, 304.

⁵⁸³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 430; c. 6, s. 260, 279, 311; c. 7, s. 206, 323; c. 8, s. 57, 117; c. 10, s. 264; c. 11, s. 225, 304; c. 13, s. 25; c. 14, s. 121; c. 14, s. 212, 343, 365; c. 15, s. 474.

⁵⁸⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 37.

⁵⁸⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 427.

⁵⁸⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 50; c. 2, s. 225; c. 4, s. 249, 278; c. 5, s. 7, 173; c. 6, s. 100, 124, 302; c. 8, s. 78, 91, 150, 231, 269; c. 9, s. 193; c. 10, s. 98; c. 14, s. 155

Onun naklettiği kırâatların bir kısmı kelimenin ilk veya orta harfinin hareke değişikliğiyle alâkalı olduğu için anlam değişikliği olmamaktadır.⁵⁸⁷ Bu kırâatların bir kısmı ise i'râb mahalli olan kelimenin son harfinin harekesiyle alâkalı ihtilâflar olduğu için anlam değişikliği söz konusu olmaktadır.⁵⁸⁸

2.1.4.2. Kırâatlardan Yararlandığı Konular

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'da kırâat konusunda daha çok Kur'ân'da geçen fiillerin bâblarına,⁵⁸⁹ çekimlerine,⁵⁹⁰ ma'lûm-mechûl özelliğine⁵⁹¹ ve cümle içindeki öğelerin i'râbına⁵⁹² dikkat çekmektedir.

O, bunların dışında kelime türevleri,⁵⁹³ vakf-vasl,⁵⁹⁴ hazf-isbât⁵⁹⁵ vb. konuların izahı için de kırâat vecihlerinden faydalanmaktadır. Kırâatlardan en çok yararlandığı iki konuyu bazı örneklerle izah etmeye çalışacağız.

2.1.4.2.1. Fiil Bâblarına İşaret Etme

Hasan Hân, Kur'ân'da cârî olan kırâat vecihlerini zikrederek âyette geçen fiillerin hangi bâbdan olduğuna ve bu münasebetle ne tür bir anlam ifade ettiğine işaret etmektedir. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “وَكَذَلِكَ نُنْصِرُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلَنُبَيِّنَ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ” (*Böylece biz âyetleri geniş geniş açıklıyoruz ki, “Sen ders almışsın” desinler de biz de anlayan toplum için Kur'ân'ı iyice açıklayalım.*)”⁵⁹⁶

⁵⁸⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 197; 257, 377; c. 5, s. 184; c. 8, s. 161; c. 9, s. 414; c. 10, s. 66.

⁵⁸⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 161, 204, 207; c. 6, s. 11, 316; c. 7, s. 353, 368.

⁵⁸⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 128, 144; c. 3, s. 133, 176; c. 4, s. 215, 237; c. 5, s. 7, 33; c. 6, s. 30; c. 7, s. 33, 172; c. 8, s. 88, 136, 221; c. 9, s. 192, 300, 344, 350; c. 11, s. 371; c. 13, s. 75, 404.

⁵⁹⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 86; c. 5, s. 199; c. 6, s. 231, 302; c. 9, s. 192; c. 11, s. 149.

⁵⁹¹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 46; c. 7, s. 323; c. 12, s. 366; c. 14, s. 138, 323; c. 15, s. 329.

⁵⁹² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 10; c. 4, s. 124, 250; c. 6, s. 223; c. 7, s. 15; c. 8, s. 137; c. 10, s. 212; c. 11, s. 184, 197; c. 12, s. 87; c. 13, s. 111; c. 14, s. 474.

⁵⁹³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 183, 184, 326; c. 12, s. 110, 208; c. 14, s. 69, 385, 419; c. 15, s. 451.

⁵⁹⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 188; c. 9, s. 22; c. 11, s. 263, 377; c. 15, s. 467.

⁵⁹⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 326; c. 12, s. 192; c. 13, s. 290, 324; c. 15, s. 425.

Hasan Hân, bu âyette geçen “دَرَسْتُ” fiilinde üç kırâat olduğunu nakletmekte ve bunları şu şekilde izah etmektedir:

1) “دَرَسْتُ”; bu kırâata göre kelime müşâreke, yani yapılan fiilin karşılıklı olarak gerçekleştiğini ifade eden müfâ‘ale bâbının müfred (tekil), müzekker (erkek) ve muhatap (ikinci şahıs) çekimidir. Bu kırâatın ifade ettiği anlama göre müşrikler, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Kur’ânı, ehl-i kitâbla beraber karşılıklı olarak müzakere etmiştir. Müşriklerin “وَأَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ آخَرُونَ (Başka bir zümre de bu hususta kendisine yardım etmiştir)”,⁵⁹⁷ “وَقَالُوا أَأُطِيعُ الْأَوَّلِينَ انْتَبِهْ فَهِيَ تُمَلَّى عَلَيْهِ بَكْرَةً وَأَصِيلاً (Yine onlar dediler ki: (Bu âyetler), onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır.)”⁵⁹⁸ ile “إِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ (Kur’ân’ı ona ancak bir insan öğretiyor.)”⁵⁹⁹ âyetlerindeki anlatılan iddiaları da bu anlamı teyid etmektedir.

2) “دَرَسْتُ”; bu kırâata göre kelime “فَعْلٌ-يَفْعَلُ” bâbının müfred, müennes (dişi) ve gâib (üçüncü şahıs) çekiminden olup “bu âyetlerin arkası kesilmiş” anlamını ifade etmektedir.

3) “دَرَسْتُ”; bu kırâata göre kelime “فَعْلٌ-يَفْعَلُ” bâbının muhatap çekimidir. Bu kırâat, ifade ettiği anlam itibariyle birinci kırâatın ifade ettiği anlamla aynı olmakla beraber mübâlağa anlamı taşımaktadır. Buna göre müşrikler, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Kur’ânı aşırı bir şekilde ehl-i kitâbla müzâkare ettiğini iddia etmişlerdir.⁶⁰⁰

Örnek 2: “لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقَذَّفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ (Onlar, artık mele-i a ‘lâ’ya (yüce topluluğa) kulak veremezler. Her taraftan taşlanırlar.)”⁶⁰¹

Hasan Hân, bu âyette geçen “لَا يَسْمَعُونَ” fiilinde mevcut olan kırâatları şöyle açıklamaktadır:

⁵⁹⁶ En‘âm 6/105.

⁵⁹⁷ Furkân 25/4.

⁵⁹⁸ Furkân 25/5.

⁵⁹⁹ Nahl 16/103.

⁶⁰⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 268.

⁶⁰¹ Sâffât 37/8.

1) “لَا يَسْمَعُونَ”; şeddesiz olan bu kırâata göre “يَسْمَعُونَ” fiili sülâsî (üç harfli), mücerred (*yalın*) ve dinlemek anlamına gelen “سَمِعَ” fiilinden türemiş olup herhangi bir harf eklemesi söz konusu değildir. Bu kırâat, itâat dışına çıkan şeytânların, “mele-i a‘lâ” makamından gelen konuşmaları dinlemeye kalkıştıklarını, fakat bir şey duyamadıklarını ifade etmektedir.

2) “لَا يَسْمَعُونَ”; şeddeli olan bu kırâata göre “يَسْمَعُونَ” fiili, sülâsî ve mücerred olan “سَمِعَ” fiilinin iki harf eklenmiş hali olan “تَسْمَعُ” babındandır. Mâzî olan “تَسْمَعُ” fiili, müzâri‘ fiiline çevrilmesi sonucu “يَسْمَعُ” halini almıştır. “تَسْمَعُ” fiili, duyulan şeyleri dinleme ve kulak verme anlamındadır. Bu kırâat, itâat dışına çıkan şeytanların ne bir şey dinlemeye kalkıştıklarını ne de bir şey duyduklarını ifade etmektedir.

Müellifin belirttiğine göre Ebû Ubeyde, ikinci kırâatı tercih etmektedir. Çünkü Arapçada “سَمِعَ” fiili, ile “müte‘addî” (*geçişli*) olmaz. Harf-i cerr “إِلَى” ile “müte‘addî” olan “تَسْمَعُ” fiilidir. İbn Abbâs ise birinci kırâatı tercih etmektedir. Çünkü ona göre şeytanlar, konuşulanlara kulak vermişler fakat bir şey duymamışlardır. Bu anlam da ancak birinci kırâattan çıkarılabilir.⁶⁰²

Örnek 3: “ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ [(Allah), kimi de saptırmak isterse göğe çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır.]”⁶⁰³

Hasan Hân, “يَصَّعَّدُ” kelimesinde üç kırâat olduğunu nakletmekte ve bunları şu şekilde izah etmektedir:

1) “يَصَّعَّدُ”; bu kırâata göre kelime “فَعَّلَ” bâbının müzâri‘ fiili olup yükselme anlamına gelmektedir. Bu kırâatla kâfir kişi, imanın ağırlığından dolayı göğe yükselmek gibi yapamayacağı bir şeyi yapmaya kalkışana benzetilmiştir.

⁶⁰² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 11, s. 371.

⁶⁰³ En‘âm 6/125.

2) “يَصَاعِدُ”; bu kırâata göre kelimenin aslı “تَفَاعُلٌ” bâbından olan “يَصَاعِدُ”dur. “يَصَاعِدُ” kelimesi “يَصْعَدُ”dan türetilmiş ve bir harf ilâve edilmiş olmasına rağmen herhangi bir anlam değişikliğine uğramamıştır. Dolayısıyla bu da “Göğe yükselmeye kalkışma” anlamına gelmektedir.

3) “يَصْعَدُ”; bu kırâata göre kelimenin aslı, “تَفَعَّلَ” bâbından olan “يَصْعَدُ”dur. Hem bu hem de ikinci kırâate göre “ت” harfi “ص” harfine çevrilmiştir. Fakat bu kırâatta ikincisinden farklı bir şekilde harf eklemesi olduğu için “defalarca göğe çıkıyormuş gibi” bir anlam ortaya çıkmıştır.⁶⁰⁴

2.1.4.2.2. İ‘râb Analizlerini Yapma

Hasan Hân, çoğu zaman bazı kelimelerde geçerli olan kırâat vecihlerini aktararak i‘râb analizlerinde bulunmakta ve bu şekilde sağlıklı bir anlamın ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bunu bazı örneklerle şu şekilde açıklayabiliriz:

Örnek 1: “عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ” (Üzerlerinde yeşil ipekten ince ve kalın elbiseler vardır.)⁶⁰⁵

Hasan Hân’ın belirttiğine göre bu âyetin i‘râbında değişik anlamlar ortaya çıkaran muhtelif kırâatlar bulunmaktadır. Bu kırâatlar “عَالِيَهُمْ”, “سُنْدُسٍ”, “خُضْرٌ” ve “إِسْتَبْرَقٌ” kelimelerinde geçerlidir. Bu kelimelerde geçerli olan kırâatları üç başlık altında vermeye çalışacağız. Biricisi “عَالِيَهُمْ”de, ikincisi “ثِيَابٌ سُنْدُسٍ”de, üçüncüsü ise “خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ”da câri olan kırâatlar. İkinci ve üçüncü seçenekteki kelimeleri bir arada ele almamızın nedeni, ikinci seçenekte bulunan kelimelerin izafet (*tamlama*) ile, üçüncü seçenekte bulunan kelimelerin ise atıf harfiyle birbiriyle irtibatlı olması ve buna bağlı olarak birinin kırâatı diğerini etkilemesi sebebiyledir.

⁶⁰⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 237.

⁶⁰⁵ İnsân 76/71.

1) “عَالِيَهُمْ”

a) “عَالِيَهُمْ”; Nâfi‘, Hamza, İbn Muhaysın ve Ebû Ubeyde böyle okumuşlardır.

Bu kırâata göre “عَالِيَهُمْ” ism-i fâ‘ildir ve takdîrî olarak ref‘ halindedir. zammeli olması gereken “ي”, bu hareke ile telaffuz açısından dile ağır geldiği için sâkin yapılmıştır. Bu kırâata göre “عَالِيَهُمْ”, ya “mübtedâ”dır (özne) ya da iki âyet öncesinde bulunan ve cennet ehline dönen “وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ” cümlesindeki “هَمْ” zamirine ya da “وَلَدَانِ” kelimesine “hâl” oluyor. Bu kelime mezkûr her iki ihtimalde de “üstüne bir şey giymek” ifadesindeki “üst” anlamındadır.

b) “عَالِيَهُمْ”; bu kırâata göre kelime ism-i fâ‘ildir, nasb halindedir. Son harfi olan “ي” fethayla okunmaktadır. Buna göre söz konusu kelime zarf-ı mekândır ve cennet ehlinin bedenlerinin elbiseler için adeta bir mekân hükmünde olduğunu ifade etmektedir. Fakat meşhûr dil bilgini Zeccâc, dilsel açıdan Arapça’da ism-i fâ‘il formunda bir zarf türünün olmadığını iddia etmektedir. Hasan Hân ise buna itiraz etmiş ve “خارج الدار وداخلها وباطنها وظاهرها” (evin içi, dışı, bîatını ve zâhiri)⁶⁰⁶ örneğini vererek bazı ism-i fâ‘illerin zarf olabileceğini ileri sürmüştür.

c) “عَالِيَهُمْ”; bu kırâata göre kelime, “عَلِي” harf-i cerri ve “هَمْ” zamirinden müteşekkil olan birleşik bir lafızdır. Bu da “üst” anlamını ifade etmektedir.

2. “ثِيَابٌ سُندُسٌ”

a) “ثِيَابٌ سُندُسٌ”; cumhûr bu şekilde yani izafetli okumuştur. “Yeşil ipekten elbiseler” anlamına gelmektedir.

b) “ثِيَابٌ سُندُسٌ”; Ebû Hayyât ve İbn Ebî Able bu şekilde yani izafet olmadan ikisini de tenvîn ve zammeyle okumuşlardır. Bu takdirde “سُندُسٌ”, “ثِيَابٌ”nın sıfatıdır. Bu kırâata göre de âyetin anlamı “yeşil ipekten elbiseler” şeklindedir.

⁶⁰⁶ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 14, s. 475.

3) “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقَ”

a) “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقَ”; bu kırâata göre “خُضِرَ” esre, “إِسْتَبْرَقَ” ise zammeyle okunmaktadır. Bu takdirde “خُضِرَ”, “سُنْدُسٍ”un sıfatıdır, “إِسْتَبْرَقَ” ise “نِيَابٌ”ya ma‘tûftur.

b) “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقَ”: Bu kırâata göre “خُضِرَ” zamme ile “نِيَابٌ”nun sıfatı, “إِسْتَبْرَقَ” ise kesreyle “سُنْدُسٍ”nün sıfatıdır. Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Hâtim ve Ebû Ubeyde böyle okumuşlardır.

c) “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقَ”; bu kırâata göre her iki kelime zammeyle okunmaktadır. Bu takdirde “خُضِرَ”, “نِيَابٌ”nun sıfatı; “إِسْتَبْرَقَ” ise “ma‘tûf”udur. Bu kırâat, Nâfi‘ ve Hafs’ın kırâatıdır.

d) “خُضِرَ وَإِسْتَبْرَقَ”: A‘meş, Hamza ve Kisâî her iki kelimeyi de kesreli okumuşlardır. Bu durumda “خُضِرَ”, “سُنْدُسٍ”nin sıfatı, “إِسْتَبْرَقَ” ise onun “ma‘tûf”udur.⁶⁰⁷

Örnek 2: “ قَالُوا يَا لَوُطُ إِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوا إِلَيْكَ فَأَسْرِ بِأَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ اللَّيْلِ وَلَا يَلْفُتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا

امْرَأَتَكَ إِنَّهُ مُصِيبُهَا مَا أَصَابَهُمْ [(Melekler) dediler ki: Ey Lût! Biz Rabbinin elçileriyiz. Onlar sana asla dokunamazlar. Sen gecenin bir kısmında ailenle (yola çıkıp) yürü. Karından başka sizden hiçbirisi geride kalmayacak. Çünkü onlara gelecek olan (azap) şüphesiz ona da isabet edecektir.]”⁶⁰⁸

Hasan Hân, “إِلَّا امْرَأَتَكَ” ifadesindeki kırâatları şu şekilde izah etmektedir:

1) “إِلَّا امْرَأَتَكَ”; bu kırâata göre kelimenin son harfî olan “ت”, fethayla okunur.

Bu şekilde okunmasının sebebi ise “امْرَأَتَكَ”nin “müstesnâ” olmasıdır. Zira bazı özel durumlar hariç müstesnâlar fethayla okunmaktadır. “Müstesnâ minh”, yolculuk

⁶⁰⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 474-475.

⁶⁰⁸ Hûd 11/81.

etmesi emredilen “بِأَهْلِكَ” yani Hz. Lût (a.s.)’un ailesi, istisna edatı ise “إِلَّا”dır. Burada Hz. Lût (a.s.)’ın eşi yolculuktan istisnâ edilmektedir, aksi takdirde onun da buna dâhil olması gerekir, çünkü o da “müstesnâ minh” olan Hz. Lût’un (a.s) ehlinden sayılmaktadır.

2) “إِلَّا أَمْرَاتُكَ”; bu kırâata göre “ت” harfî zammeyle okunmaktadır. Bu şekilde okunduğunda “أَمْرَاتُكَ” kelimesi “أَحَدٌ” kelimesine “bedel”⁶⁰⁹ olmaktadır. Arapça dil kurallarına göre “bedel”in harekesi “mübdel minh”in harekesi gibidir. “Mübdel minh” olan “أَحَدٌ”nun harekesi zamme olduğu için “bedel” olan “أَمْرَاتُكَ”nin harekesi de zammedir. Bu kırâattan çıkan anlama göre Hz. Lût (a.s.)’un ailesinden herkesin yolculuk etmesi istenmektedir. Fakat onun eşi bu kimselerden (أَحَدٌ) istisnâ edilmektedir.⁶¹⁰

Örnek 3: “وَكَذَلِكَ زَيْنٌ لِكَثِيرٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ قَتَلَ أَوْلَادَهُمْ شُرَكَاءُهُمْ (Bunun gibi ortakları, müşriklerden çoğuna çocuklarını (kızlarını) öldürmeyi hoş gösterdi.)”⁶¹¹

Hasan Hân’a göre bu âyette yer alan “زَيْنٌ”, “قَتَلَ”, “أَوْلَادَهُمْ” ve “شُرَكَاءُهُمْ” kelimelerinde farklı kırâatlar bulunmaktadır. Bunların çoğu birbirine bağlı olarak değişmektedir. Özellikle de “زَيْنٌ”nin “ma‘lûm” ve “mechûl” şeklinde okunabilmesi diğer kelimelerin kırâatını etkilemektedir. Ona göre bu kırâatlar şu şekildedir:

1) “Ma‘lûm” olduğu için “زَيْنٌ”deki “ز” ve onun mef‘ûlu olan “قَتَلَ”nin son harfî fethalıdır, “شُرَكَاءُهُمْ” ise “زَيْنٌ”nin fâili olduğu için son harfî olan “hemze” zammelidir. Buna göre anlam, meâlde verildiği gibidir.

⁶⁰⁹ Bedel, cümlede geçen iki kelimenin aynı konumda olması hasebiyle i‘râb ve anlam açısından birbirinin yerine geçmesidir. Bedel olana “mübdel”, bedel olunana “mübdel-ü minh” denilmektedir. (Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Hâcib, **Emâlî İbn Hâcib**, thk. Fahr Sâlih, Dâru’l-Cîl, Beyrut 1989. c. 2, s. 787 vd.)

⁶¹⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 223-224.

⁶¹¹ En‘âm 6/137.

2) “Mechûl” olduğu için “زَيْنَ” deki “زُ”, ve nâib-i fâ’ili olan “قَتْلَ”nun son harfi zammeyle okunmaktadır. Buna göre şöyle bir anlam ortaya çıkmaktadır: “*çocukları öldürme, onlar için süslenmiştir.*” Fakat bu süslemeyi kimin yaptığı belli değildir. Bunun için bu kırâatı savunanlar “شُرَكَائِهِمْ”un son harfini zammeli okuyup bunun başına bir fiil takdîr etmektedirler. Buna göre şöyle bir soru sorulmaktadır: “من زينہ (Bu süslemeyi kim yapmıştır?).” Bunun cevabı ise “زينہ شركائهم (Bunu, Allah’a ortak koştukları varlıklar süslemiştir.)” cümlesidir. Böylece bu süslemeyi yapanın, müşriklerin Allah’a ortak koştukları varlıklar olduğu anlaşılmaktadır.

3) “زَيْنَ” deki “زُ” ve “قَتْلَ”nun son harfi zammeyle okunmaktadır. Fakat bunun devamında gelen kelimeler ikinci kırâattan farklı olarak “أَوْلَادَهُمْ شُرَكَائِهِمْ” şeklinde okunmaktadır. Bu durumda “muzâf” olan “قَتْلَ” “muzâf ileyhi” olan “شُرَكَائِهِمْ”e izafe edilmiştir. “Muzâf” ve “muzâf ileyh” arasına “قَتْلَ”nun “mef’ûl”u olan “أَوْلَادَهُمْ” girmiştir. “أَوْلَادَهُمْ” kelimesinin fethayla okunmasının sebebi “قَتْلَ”nun “mef’ûl”u olması hasebiyledir. Bu kırâata göre âyetin anlamı şöyledir: “Allah’a ortak koştukları varlıkların onların evlatlarını öldürmesi onlara süslenmiştir.”

4) Bir başka kırâata göre hem “أَوْلَادِهِمْ” hem de “شُرَكَائِهِمْ”in son harfleri kesrelidir. Bu durumda “شُرَكَائِهِمْ”, “أَوْلَادِهِمْ”e “bedel”dir. Yani hem gramer hem de anlam açısından onunla aynı özelliklere sahiptir. Böylece “شُرَكَائِهِمْ”den maksat Allah’a şirk koşulan varlıklar değil, evlâtlardır. Çünkü müşrikler tarafından öldürülen evlatlar hem nesep hem de miras açısından onları öldürenlerin şerîki yani ortağı sayılmaktadır.⁶¹²

2.1.5. Kur’ân’ı Sebeb-i Nüzûl ile Tefsiri

Hasan Hân’a göre bir müfessirde bulunması gereken şartlardan birisi de âyetlerin sebeb-i nüzûlünü bilmektir. Âyetlerin sebeb-i nüzûlünü en iyi bilen de,

⁶¹² Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 249-250.

Kur’ân-ı Kerîm’in nüzûlüne şâhitlik eden sehâbîlerdir. Bu nedenle âyetlerin sebab-i nüzûlünü tespit etmenin en sağlıklı yolu, sahâbîlerden gelen rivayetlere bakmaktır. Bunun için Hasan Hân, bu rivayetlere dayanarak birçok yerde âyetlerin sebab-i nüzûlünü belirtmeye çalışmaktadır. Onun belirttiği sebab-i nüzûllerin çoğu, âyetlerin anlamında herhangi bir değişikliğe neden olmayan, sadece âyetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olan hususlardır. O, bu tür sebab-i nüzûl rivayetlerine genellikle âyetleri tefsir ettikten sonra yer vermektedir. Onun naklettiği sebab-i nüzûllerin bir kısmı âyetin anlamına etki etmektedir. Fakat ona göre âyetin anlamını ne kadar etkilerse etkilesin sebab-i nüzûlün özel olması âyetin genelliğine zarar vermemektedir.

2.1.5.1. Sebeb-i Nüzûlü Naklederken Kullandığı İfadeler

Hasan Hân, âyetlerin sebab-i nüzûlünü naklederken bazı ifadeler kullanmaktadır. Eğer herhangi bir âyetin sebab-i nüzûlü konusunda ittifak varsa bunu şu kalıplarla ifade etmektedir:

- “ *(Ayetin nüzûl sebebinin bu olduğuna dair üzerine ittifak edilmiş birçok rivayet nakledildi.)* ”
- “ *(Tefsir ehli, âyetin nüzûl sebebinin bu kıssa olduğuna dair ittifak ettiler.)* ”
- “ *(Birçok şekilde nakledildi ki âyetin nüzûl sebebi)* ”
- “ *(Âlimler bu âyetin ... hakkında nâzil olduğuna ittifak ettiler.)* ”
- “ *(Müfessirlerin çoğu, âyetin nüzûl sebebinin bu olduğu görüşündedirler.)* ”
- “ *(Müfessirler ittifak ettiler ki âyetin nüzûl sebebi)* ”
- “ *(Müfessirler, “Bu âyetin nüzûl sebebi” dedi.)* ”

- “ هذا أصح ما روى في سبب نزول الآية (Âyetin nüzûl sebebi konusunda rivayet edilen en doğru görüş budur.)”
- “ قال المفسرون: نزلت هذه الآية (Müfessirler, “bu âyet ... hakkında inmiştir.” dedi.)”
- “ وقد ثبت في صحيح مسلم في سبب نزول الآية (Âyetin nüzûl sebebinin dair Sahîh-i Müslim’de sabit oldu.)”⁶¹³

Eğer sebab-i nüzûl konusunda ittifak veya ihtilâf olduğuna dair herhangi bir mâlumat yoksa şu ifadeleri kullanmaktadır:

- “ (Âyetin nüzûl sebebi budur.)”
- “ (Rivayet edildi ki bu âyetin nüzûl sebebi)”
- “ (Âyetin nüzûl sebebinin bu olduğu zikredildi.)”
- “ (Âyetin iniş sebebi (bu) oldu.)”
- “ (Bu âyet, bir kavmin ... nedeniyle nâzil oldu.)”
- “ (Bu âyet... hakkında nâzil oldu.)”
- “ (Âyet, ... hakkında nâzil oldu.)”
- “ (Âyet, ...sebebiyle nâzil oldu.)”
- “ (Ardından bu âyet nâzil oldu.)”
- “ (Ardından Allah, bu âyeti nâzi etti.)”⁶¹⁴

Eğer sebab-i nüzûl konusunda ihtilâf varsa bunu şu şekilde belirtmektedir:

- “ قد اختلف الناس في سبب نزول هذه الآية (İnsanlar bu âyetin nüzûl sebebinde ihtilâf etti.)”

⁶¹³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 103; c. 2, s. 376; c. 3, s. 194; c. 4, s. 76; c. 8, s. 42; c. 12, s. 321; c. 13, s. 138; c. 14, s. 9, 210; c. 15, s. 75.

⁶¹⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 95, 267, 371; c. 2, s. 270; c. 3, s. 205, 399; c. 7, s. 310; c. 8, s. 325; c. 9, s. 20, 349; c. 10, s. 132, 210; c. 11, s. 151; c. 12, s. 257; c. 13, s. 286; c. 14, s. 27;

- “ وقد اختلف أئمة التفسير في سبب نزول هذه الآية ” (Tefsir imamları bu âyetin nüzûl sebebinde ihtilâf etti.)”
- “ وقد اختلف في سبب نزول هذه الآية ” (Bu âyetin nüzûl sebebinde ihtilâf edildi.)”
- “ قيل إنها نزلت ” (Bu âyet ...hakkında nâzil oldu. ” denildi.)”⁶¹⁵

Eğer nakledilen sebab-i nüzûl belli bir kişi veya grup tarafından ileri sürülmüşse bunu şu şekilde ifade etmektedir:

- “ قال جماعة المفسرين، في سبب نزول هذه الآية ” (Müfessirler topluluğu bu âyetin nüzûl sebebine dair şunu söyledi.)”
- “ وقد روي عن جماعة من التابعين في ذكر سبب نزول الآية نحو هذا ” (Bir grup tâbiûden bu âyetin nüzûl sebebine dair buna benzer bir şey rivayet edildi.)”
- “ عن عائشة أن سبب نزول الآية ” (Âişe'den rivayet edildi ki âyetin nüzûl sebebi)”
- “ (İbn Abbâs, “âyetin nüzûl sebebi” dedi.)”⁶¹⁶

2.1.5.2. Sebeb-i Nüzûlî Zikretme Amacı

2.1.5.2.1. Âyette Geçen Kelimelerin Anlamını Açıklama

Hasan Hân birçok yerde âyette geçen kelimelerin anlamını açıklama hususunda sebab-i nüzûl rivayetlerinden yararlanmaktadır: Bunu şu örneklerle izah edebiliriz:

Örnek 1: “ وَلَا يَأْتِلْ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ

(İçinizden faziletli ve servet sahibi kimseler akrabaya, yoksullara, Allah yolunda göç edenlere (mallarından) vermeyeceklerine dair yemin etmesinler; bağışlasınlar; feragat göstereyinler.)”⁶¹⁷

⁶¹⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 209, 134; c. 3, s. 405; c. 5, s. 350.

⁶¹⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 66; c. 3, s. 255, 275; c. 5, s. 399.

⁶¹⁷ Nûr 24/22.

Hasan Hân, bu âyetin başındaki “يَأْتِلُ” fiilinin ne anlama geldiği hususunda iki görüş rivayet etmektedir. Birincisi, bunun “إِنْتَلَى-يَنْتَلَى” fiilinden türediğini ve yemin etme anlamında olduğunu iddia eden görüştür. İkincisi, ihmal etme anlamında olan “أَلَى-يَنْلُو” fiilinden türediğini savunan görüştür. O, birinci görüşü benimsemekte ve buna delil olarak da âyetin şu sebep-i nüzûlünü zikretmektedir: Hz. Ebû Bekr (r.a.)’in akrabası olan Mistah b. Üsâse, kibirli ve Hz. Âişe (r.a.)’nin başından geçen “ifk” hadisesine inanan birisiydi. Bu yüzden Hz. Ebû Bekr (r.a.), ona asla iyilik yapmayacağına dair yemin etmişti. Bu âyetin inmesiyle bu yeminden vazgeçmiştir. Dolayısıyla bu sebep-i nüzûldan anlaşılmaktadır ki, âyetteki “يَأْتِلُ” kelimesi yemin anlamındadır.⁶¹⁸

Örnek 2: “فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُحَانٍ مُّبِينٍ يَغْشَى النَّاسَ هَذَا عَذَابٌ أَلِيمٌ (Şimdi sen, göğün, insanları bürüyecek açık bir duman çıkaracağı günü gözetle. Bu, elem verici bir azaptır.)”⁶¹⁹

Bu “duman” hakkında üç görüş bulunmaktadır: Birincisi görüşe göre “duman”da maksat kıtlık ve kuraklıktır. Zira Arabistan’da büyük bir kıtlık olmuştur, Kureyş kabilesi bunun giderilmesi için Hz. Peygamber (s.a.v.)’e başvurmuştur. İkinci görüşe göre “duman”dan maksat kıyamet alametlerinden olan ve göğü kaplayacak olan dumandır.⁶²⁰ Üçüncü görüşe göre bu duman, Mekke’nin fethedildiği günde gökyüzüne yükselen dumandır. Ancak Hasan Hân, bu âyetin sebep-i nüzûlünün Kureyş kabilesinin başından geçen kıtlık ve açlık olduğunu söyleyerek, buradaki “duman”dan maksadın kıtlık esnasında toprağın kurak ve susuz kalması nedeniyle göğe yükselen duman olduğunu iddia etmektedir.⁶²¹

⁶¹⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 189.

⁶¹⁹ Duhân 44/10.

⁶²⁰ Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrâhîm Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrı, **Kur’ân-ı Kerim Açıklamalı Meali**, TDV. Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi Basımevi, Ankara 2015. s. 485.

⁶²¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 394.

2.1.5.2.2. Âyetin Anlaşılmasına Yardımcı Olma

Hasan Hân, bazen sebep-i nüzûl rivayetlerini zikretmek suretiyle âyetin anlamının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُّوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا (Onlar bir ticaret ve eğlence gördükleri zaman hemen dağılıp ona giderler ve seni ayakta bırakırlar.)”⁶²²

Hasan Hân’ın naklettiğine göre bu âyette Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbîleri arasında vuku bulan bir hadiseden bahsedilmektedir. Bu âyeti en güzel bir şekilde anlamak için âyetin nüzûlüne sebep olan vak‘ayı ayrıntılı bir şekilde bilmek gerekir. O, Câbir b. Abdillâh⁶²³ ve İbn Abbâs’tan bu konuda birer rivayette bulunarak âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle açıklamaktadır: Medine ehlinin yokluk ve kıtlık içerisinde yaşam sürdüğü bir dönemde Hz. Muhammed (s.a.v.), Cuma hutbesini okumak için minbere çıkar. Tam da bu esnada Şam’dan bir ticaret kervanı gelir ve on dokuz kişi hariç bütün sahâbîler, kervanla alış-veriş yapmak için mescidden çıkar ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’i ayakta bırakırlar. Hz. Peygamber (s.a.v.) de buna çok kızmış ve onlar hakkında “eğer hepsi çıkmış olsaydı, mescid onlara ateş püskürtecekti” demiştir. Görüldüğü gibi aktarılan bu sebep-i nüzûl rivayeti sayesinde, âyette geçen ticaretten ve eğlenceden maksadın ne olduğu açıklığa kavuşmuştur.⁶²⁴

Örnek 2: “ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاتَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ (Ey Peygamber! Eşlerinin rızasını gözeterek Allah’ın sana helâl kıldığı şeyi niçin kendine harâm ediyorsun? Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir.)”⁶²⁵

Hasan Hân, bu âyette iletilmek istenen mesajı açıklığa kavuşturmak, özellikle eşleri harâm kılma konusunun yanlış anlaşılmasının önüne geçmek için değişik yollardan sebep-i nüzûl rivayetlerini nakletmektedir. Bu rivayetlerin hemen hemen hepsi içerik açısından birbirine benzer ve birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. O, bu rivayetleri birleştirip mezkûr âyetin sebep-i nüzûlünü şöyle özetlemektedir: Hz.

⁶²² Cum‘a 62/11.

⁶²³ Tirmizî, “Tefsîr”, 62.

⁶²⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 140-141.

⁶²⁵ Tahrîm 66/1.

Muhammed (s.a.v.)'in eşi olan Hz. Hafsa (r.a) bir keresinde babasının ziyaretine gitmişti. Evine döndüğünde Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun bir diğer eşi olan Hz. Mariye (r.a.)'yi kendi odasında görmüştü. Bunun üzerine Hz. Hafsa (r.a.), Hz. Mariye (r.a.) dışarı çıkana kadar odasına girmemişti. Bu sırada Hz. Hafsa (r.a.)'nın çok kızdığını gören Hz. Muhammed (s.a.v.), ona bu olayı Hz. Âişe (r.a.)'ye anlatmaması durumunda bir daha Hz. Mariye (r.a.)'ye yaklaşmayacağı sözünü vermişti. Buna rağmen Hz. Hafsa (r.a.), kapı komşusu olan Hz. Âişe (r.a.)'ye olayı anlatmıştı. Bunun üzerine Hz. Âişe (r.a.) da, Hz. Mariye (r.a.)'ye bir daha yaklaşmayacağı sözünü alana kadar Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peşini bırakmamıştı.

Hasan Hân, aktardığı bu sebab-i nüzûl rivayeti sayesinde, bazı eşlerin rızâsı için bazı eşlere yaklaşmayı harâm kılmanın doğru olmadığını ve burada geçen harâm kılmadan maksadın şer'î bir harâm kılma olmadığını sadece sözel bir vaaddan ibaret olduğunu bildirmektedir.⁶²⁶

2.1.5.2.3. Sebeb-i Nüzûlün Âyetin Umûmuna Engel Olmadığını Belirtme

Hasan Hân çoğu zaman hem fâillerine hem de diğer insanlara faydalı olan şeyleri bildiren Kur'ân'daki ilahî mesajların genellik ifade ettiğini savunmaktadır. O, aynı şeyin Allah tarafından yapılması veya uzak durulması istenen hususları ifade eden kavramlar için de geçerli olduğunu söylemektedir. Onun bundan amacı, yapılması gereken iyiliklerin veya uzak durulması gereken kötülüklerin sadece belli bir iyilik veya kötülükle sınırlandırılmamasıdır.

O, başka bir âyet veya sünnet tarafından tahsîs edilmediği sürece⁶²⁷ bu gibi âyetlerin nüzûl sebepleri özel olsa bile “ *الاعتبار بعموم اللفظ لا بخصوص السبب (sebebin husûsiliğine değil, lafzın umûmiliğine itibar edilir)*”⁶²⁸ kâidesince genel geçer

⁶²⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 205-206.

⁶²⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 211; c. 3, s. 101, 179.

⁶²⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 223, 334, 345, 392; c. 2, s. 137, 150, 333, 398; c. 3, s. 152, 179, 326, 417, 440; c. 4, s. 59, 2753, 332; c. 5, s. 80; c. 7, s. 310, 378; c. 8, s. 60; c. 9, s. 254; c. 10, s. 134; c. 11, s. 93; c. 12, s. 258; c. 13, s. 224, 46, 261, 282, 382.

mesajlar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre husûsîliği iktizâ eden bağlam⁶²⁹ ve âlimler tarafından yapılan kıyas da⁶³⁰ bu âyetlerin umûmiyetine engel olmaz.

Örnek 1: “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قِيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللَّهُ لَكُمْ وَإِذَا قِيلَ انشُزُوا فَانْشُزُوا (Ey iman edenler! Size “Meclislerde yer açın” denilince yer açın ki Allah da size genişlik versin. Size “Kalkın” denilince de kalkın.)”⁶³¹

Müfessirler bu eyette geçen “فَانْشُزُوا” (*kalkın!*) emrinin neye yönelik olduğu konusunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Onların çoğu bu emrin namaz, cihad ve diğer sâlih amellere yönelik olduğunu görüşündedirler. İkrime, Mücâhid ve Dahhâk’a göre ezan okununca bazıları gevşeklik gösteriyordu. Dolayısıyla bu emir onların gevşeklik göstermemesi içindir. Hasan Basrî’ye göre ise bu emir savaşa yöneliktir. İbn Zeyd’e göre ise bir adam ömrünü Hz. Muhammed (s.a.v)’in yanında geçirmek istemiş, âyetteki “*kalkın!*” emri ona yöneliktir. Katâde ise bu emrin, emr-i bi’l-ma’rûf olduğunu iddia etmektedir. Ancak Hasan Hân, mezkûr kâide gereği sebep-i nüzûlün husûsîliğine bakmaksızın âyetin “*emredilen bütün dinî yükümlülükleri yerine getirmek ve bu konuda gevşeklik göstermemek*” şeklinde genel bir mesaj barındırdığını, dolayısıyla bu emrin zikredilen bütün hususları kapsadığını ileri sürmektedir. Tabi ki âyetin sebep-i nüzûlünün iktizâ ettiği anlam olan mescitlerde yer açma ve zamanı gelince oralardan ayrılma da buna dâhildir.⁶³²

Örnek 2: “ إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ (Allah ve Resûlüne (s.a.v.) karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut da bulundukları yerden sürülmeleridir.)”⁶³³

⁶²⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 274; c. 2, s. 333; c. 7, s. 378.

⁶³⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 301.

⁶³¹ Mücâdele 58/11.

⁶³² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 26.

⁶³³ Mâide 5/33.

Hasan Hân'a göre bu âyet Ureyne kabilesinden bir grup hakkında nâzil olmuştur. Bunlar Medine'de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yanına gelip Müslüman olmuşlar ve orada ikamet etmeye başlamışlardır. Ancak bir süre sonra Medine'nin havasından dolayı hastalanmışlardır. Bunun üzerine Hz. Muhammed (s.a.v.) onları bir çobanla beraber, sütlerini ve bevillerini içip şifa bulmaları için Medine'nin dışında bulunan bir deve sürüsüne göndermiştir. Onlar ise burada çobanı öldürüp sürüyü çalmışlardır. Ardından yukarıdaki âyet nâzil olmuş ve Hz. Muhammed (s.a.v.) de bunun gereğini yapmıştır.⁶³⁴ Ancak Hasan Hân'a göre âyette yer alan hükmün mezkûr kişiler için mi yoksa Allah ve Resûlüne (s.a.v.) savaş açan herkes için mi geçerli olduğu hususunda ihtilâf vardır. O, bu ihtilâfları aktardıktan sonra, mezkûr kâideyi hatırlatarak âyet, belli bir zümre hakkında nâzil olmuşsa da, müşrik olsun olmasın âyette belirtilen suçları işleyen herkes için aynı cezanın uygulanacağını söylemektedir.⁶³⁵

Örnek 3: “وَأَنْفَقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ” (*Allah yolunda harcayın. Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın.*)⁶³⁶

Hasan Hâ bu âyette geçen “tehlike” kavramını, selef bilginlerinden nakillerde bulunarak aile geçimini sağlamamak, cimrilik, aç ve susuz kalıp ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmak şeklinde yorumladıktan sonra, bütün bu anlamların zikredilen kavramın umûmiyetine engel olmadığını, belki de buradaki tehlike kavramının dinî-dünyevî bütün tehlikeleri kapsar nitelikte olduğunu söylemektedir. Hatta o, kurtulamayacağını bildiği halde bir mü'minin düşmana saldırması ve bu davranışıyla Müslümanlara zarar vermesini de bu genel anlamın içerisine dâhil etmektedir. O, bu âyetin nüzûl sebebine odaklanarak tehlike kavramını belli anlamlarla sınırlandıranları sert bir dille eleştirmekte ve onların bu davranışlarını bile tehlike kavramı içerisinde değerlendirmektedir.⁶³⁷

⁶³⁴ Ali Muhammed es-Sallâbî, **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008, s. 649.

⁶³⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 406.

⁶³⁶ Bakara 2/195.

⁶³⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 392.

2.1.5.2.4. Âyetin Kimin Hakkında Nâzil Olduğunu Belirtme

Hasan Hân, bazen sebab-i nüzûl rivayetlerini zikretmek suretiyle âyetin kimin hakkında nâzil olduğunu belirtmektedir. Buna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ (Ey Muhammed! (o sözleri) söylemediklerine dair Allah’a (s.a.v.) yemin ediyorlar. Halbuki o küfür sözünü elbette söylediler ve Müslüman olduktan sonra kâfir oldular.)”⁶³⁸

Hasan Hân, bu âyetin kimin hakkında nâzil olduğunu belirtme amacıyla şu sebab-i nüzûl rivayetlerini nakletmektedir:

1) Yukarıdaki âyet Medine münâfıklarından Cûlâs b. Süveyd ve Vedî‘a b. Sâbit hakkında nâzil olmuştur. Çünkü onlar, Tebûk savaşı esnasında münâfıklar hakkında birçok âyetin nâzil olduğunu duyunca şöyle demişlerdir: “Eğer Hz. Muhammed (s.a.v.)’in din kardeşlerimiz hakkında söyledikleri doğruysa bizler merkepten de daha aşağıyız.” Bunun üzerine sahâbîlerden Âmir b. Kays da: “Allah’a yemin ederim ki Hz. Muhammed (s.a.v.) doğru söylüyor, sizler de merkepten daha aşağısınız.” demiş ve gidip bu olayı Hz. Muhammed (s.a.v.)’e anlatmıştır. Bunu duyan Cûlâs da Hz. Muhammed (s.a.v.)’in yanına gelmiş ve Âmir’in yalan söylediğine dair yemin etmiştir. Âmir de Cûlâs’ın bunları söylediğine dair yemin etmiş ve Allah’tan “Ey Allah’ım Peygamberine (bu konuda) bir şey nâzil et!” şeklinde bir dilekte bulunmuştur.

2) Bu âyet, “Bizim ve Muhammed (s.a.v.)’in hikâyesi bir kimsenin söylediği şu sözlerle benzemektedir: “İyilik yap kötülük gör. Eğer bizler Medine’ye dönersek üstün olan, zayıf olanı oradan mutlaka çıkaracaktır” sözlerini sarfettiği için münâfıkların başı olan Abdullâh b. Übeyy hakkında nâzil olmuştur. Sarfettiği bu sözler Hz. Muhammed (s.a.v.)’e iletdikten sonra Abdullâh b. Übeyy, yanına gelmiş ve bunları söylemediğine dair yemin etmiştir.⁶³⁹ Ardından Allah, söz konusu münâfığı yalanlayarak, yukarıdaki sözleri söylediğini bildirmiştir.

⁶³⁸ Tevbe 9/74.

⁶³⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 350-351.

Hasan Hân, bu sebep-i nüzûl rivayetlerini aktararak âyetle kimden bahsedildiğini açıklığa kavuşturmuştur.

Örnek 2: “ وَلَوْ أَنَّهُمْ رَضُوا مَا آتَاهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ سَيُؤْتِينَا اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُ إِنَّا إِلَى اللَّهِ

رَاغِبُونَ [Eğer onlar Allah ve Resûlünün (s.a.v.) kendilerine verdiği razı olup, “Allah bize yeter, yakında bize Allah da lütfundan verecek, Resûlü (s.a.v.) de. Biz yalnız Allah’a rağbet edenleriz” deselerdi (daha iyi olurdu)]”⁶⁴⁰

Bu âyetten anlaşıldığına göre bir kişi, Allah ve Resûlünün (s.a.v.) ganimet dağıtma şeklinden memnuniyetsizlik göstermiştir. Fakat ilk başta, bu memnuniyetsizliği gösterenin kim olduğu bilinmemektedir. Müellif âyetin sebep-i nüzûlünü naklederek bunu açıklığa kavuşturmuştur. Onun belirttiğine göre bu âyet İbn Zü'l-Huvaysara et-Teymî hakkında nâzil olmuştur. Çünkü o, ganimet dağıtımı esnasında Hz. Peygamber (s.a.v.)’in yanına gelir ve ona, “Ey Allah’ın Resûlü adaletli davran!” der. Allah’ın Resûlü de: “Ben adaletli olmazsam kim adaletli olacak?” yanıtını verir. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.), Hz. Peygamber (s.a.v.)’e: “İzin ver kafasını koparayım” der. Ancak o, buna izin vermez. Ardından yukarıdaki âyet nâzil olur. Görüldüğü gibi müellif, naklettiği bu sebep-i nüzûl rivayeti sayesinde âyetle kimden bahsedildiğini açıklığa kavuşturmuştur.⁶⁴¹

2.1.6. Kur’ân’ı Mekkî-Medenî Özelliğiyle ile Tefsiri

Hasan Hân’a göre bir müfessirin sahip olması gereken hususlardan birisi de mekkî-medenî bilgisine sahip olmasıdır.⁶⁴² Bunun için o, her sûre girişinde o sûrenin mekkî mi medenî mi veya ne kadarı mekkî ne kadarı medenî olduğuna işaret etmektedir.⁶⁴³ Öte yandan bazı sûre ve âyetler ne Mekke’de ne de Medine’de nâzil olmuştur.⁶⁴⁴ Bunlar genellikle hicret, savaş veya yolculuk esnasında inen sûre veya âyetlerden müteşekkildir.⁶⁴⁵ Müellif bunların da nerde ve ne zaman indiğini

⁶⁴⁰ Tevbe 9/59.

⁶⁴¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 326.

⁶⁴² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 24.

⁶⁴³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 319; c. 7, s. 9; c. 10, s. 158, 85, 161; c. 15, s. 121.

⁶⁴⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 31; c. 3, s. 7; c. 7, s. 7, 386; c. 9, s. 7; c. 10, s. 172; c. 12, s. 72; c. 13, s. 45; c. 14, s. 375; 15, 379.

⁶⁴⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 319; c. 7, s. 9; c. 10, s. 158, 85, 161; c. 15, s. 121.

belirtmeye gayret etmektedir. Bazı yerler de ise mekkî-medenîyle ilgi bilgileri sebebi nüzûl⁶⁴⁶ ve nesihle⁶⁴⁷ ilgili bilgilerle karşılaştırarak Kur'ân'ı tefsir etmektedir.⁶⁴⁸ Ona göre mekkî-medenî hususunda bilinmesi gereken en önemli noktalardan birisi neshedici âyetlerin genellikle medenî, nesholunan âyetlerin ise mekkî olmasıdır.⁶⁴⁹

Ona göre bazen mekkî-medenî özelliği âyetin tefsirinde belirleyicidir. O, bu gibi durumlarda bu hususa dikkat çekmeyi ihmal etmez.⁶⁵⁰ Bazen de onun âyete verdiği tefsir, mekkî-medenîde belirleyicidir.⁶⁵¹ Bunu birkaç örnekle izah etmeye çalışacağız.

2.1.6.1. Mekkî-Medenî Özelliğinin Âyetin Tefsirinde Belirleyici Olması

Mekkî-medenî özelliğinin âyetin tefsirinde belirleyici olması hususuna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ فَلَا تُطِيعُوا الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا (O halde, kâfirlere boyun eğme ve bununla (Kur'ân ile) onlara karşı olanca gücünle büyük bir savaş ver!)”⁶⁵²

Hasan Hân, “وَجَاهِدْهُمْ بِهِ” ifadesinin sonundaki “هـ” zamirinin nereye döndüğüne ve buradaki cihaddan ne kastedildiğine dair ihtilâf olduğunu söylemektedir. Kimisi bu zamiri Kur'ân'a, kimisi İslâm'a, kimisi “فَلَا تُطِيعُوا الْكَافِرِينَ” ifadesinden anlaşılan “kâfirlere itaat etmeme”ye, kimisi de “seyf”e yani kılıca ircâ' etmektedir. Müellife göre bütün bu görüşler doğru olabilir. Çünkü cihadın birçok yöntemi vardır ve zikrettiğimiz bütün yöntemlerle yerine getirilmesi mümkündür. Ama bu zamirin kılıca dönmesi cihadın savaş boyutunu akla getirmektedir. Fakat bu âyet ve içinde

⁶⁴⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 7, s. 244; c. 11, s. 267; c. 12, s. 251.

⁶⁴⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 255; c. 10, s. 201; c. 13, s. 42.

⁶⁴⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 229, 255; c. 5, s. 113; c. 7, s. 194, 318; c. 8, s. 141; c. 9, s. 322; c. 10, s. 203, 252; c. 12, s. 251; c. 13, s. 16, 195, 235; c. 14, s. 415; c. 15, s. 193, 237, 285, 295.

⁶⁴⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 24.

⁶⁵⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 229, 255; c. 5, s. 113; c. 7, s. 194, 318; c. 8, s. 141; c. 9, s. 322; c. 10, s. 203, 252; c. 12, s. 251; c. 13, s. 16, 195, 235; c. 14, s. 415; c. 15, s. 193, 237, 285, 295.

⁶⁵¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 229; c. 7, s. 441; c. 8, s. 130; c. 13, s. 68, 391; c. 15, s. 295.

⁶⁵² Furkân 25/52.

bulunduğu sûre mekkîdir. Halbuki kılıçla cihad etmeye Medine döneminde izin verilmiştir. Hasan Hân bundan dolayı âyetin mekkî olması hususunu göz önünde bulundurarak söz konusu zamirin “seyf”e dönemeyeceğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla buradaki cihaddan maksat, savaşma dışındaki yöntemlerle gerçekleştirilen cihaddır.⁶⁵³

Örnek 2: “وَفِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَحْرُومِ (Mallarında, muhtaç ve yoksullar için bir hak vardır.)”⁶⁵⁴

Allah, bu âyette ve öncesindeki âyetlerde takvâ sahibi mü'minlerin bazı özelliklerinden bahsetmekte ve onların bir özelliğinin de mallarında muhtaç ve yoksullar için bazı hakların bulunduğunu ifade etmektedir. Fakat Hasan Hân'a göre hak, çok geniş bir kavram olup değişik şekillerde yorumlanabilmektedir. Örneğin Muhammed b. Sîrîn ve Katâde b. Di'âme, bunu farz olan zekât şeklinde tefsir etmişlerdir. Fakat müellif, âyetin mekkî olması, zekâtın da Medine'de farz olması hasebiyle burada geçen hak kavramından maksadın nâfile sadaka, sıla-i rahim, misafire ikram gibi iyilikler olması gerektiğini ileri sürmüştür.⁶⁵⁵

2.1.6.2. Âyet Tefsirinin Mekkî-Medenî Özelliğinde Belirleyici Olması

Âyet tefsirinin mekkî-medenî özelliğinde belirleyici olması hususuna şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “وَقُلْ رَبِّ أَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ وَأَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا (Ve şöyle niyaz et: Rabbim! Gireceğim yere dürüstlikle girmemi sağla; çıkacağım yerden de dürüstlikle çıkmamı sağla. Bana tarafından, hakkıyla yardım edici bir kuvvet ver.)”⁶⁵⁶

İbn Abbâs'a göre bu âyeti barındıran İsrâ sûresinin tümü Mekke'de inmiştir. Hasan Hân, bu sûreyle beraber Kehf ve Meryem sûrelerini “إنهن من العتاق الأول وهن من تلادي”

⁶⁵³ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 9, s. 322.

⁶⁵⁴ Zâriyât 51/19.

⁶⁵⁵ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 13, s. 195.

⁶⁵⁶ İsrâ 17/80.

(Bunlar en eskilerden ve ilk ezberlenip muhafaza edilenlerdendir.)” şeklinde nitelemektedir.⁶⁵⁷ Buna rağmen İbn Zübeyr, İsrâ sûresinde yer alan bu âyetin ve bunun dışındaki iki âyetin Medine’de indiğini iddia etmektedir. Hatta o, bu âyetin “آخر الثمان المدنيات (Medine’de inen sekiz âyetin sonuncusu)”⁶⁵⁸ olduğu söylemektedir. Görüldüğü gibi mezkûr âyetin mekkî mi medenî mi olduğu hususunda ihtilâf bulunmaktadır. Hasan Hân, İbn Cerîr et-Taberî’den nakilde bulunarak âyeti şöyle tefsir etmektedir: Çıkıştan maksat Mekke’den çıkmaktır. Girişten maksat ise Medine’ye giriş yapmaktır. Dolayısı âyeti bu şekilde tefsir etmek âyetin mekkî olduğunu iktizâ etmektedir. Aksi takdirde Medine’de bulunan birisinin Medine’ye giriş yapma talebinde bulunması anlamsız olacaktır.⁶⁵⁹

Örnek 2: “وَيَقُولُ الَّذِينَ آمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذَا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ رَأَيْتَ الَّذِينَ فِي

فُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأُولَى لَهُمْ

*(İman etmiş olanlar: Keşke cihad hakkında bir sûre indirilmiş olsaydı! derler. Ama hükmü açık bir sûre indirilip de onda savaştan söz edilince, kalplerinde hastalık olanların, ölüm baygınlığı geçiren kimsenin bakışı gibi sana baktıklarını görürsün. Onlara yakışan da budur!)*⁶⁶⁰

Bu âyetin mekkî ve medenî olduğu hususunda ihtilaf edilmiştir. Her iki görüşü de savunan âlimler vardır. Fakat Hasan Hân, âyette geçen “مَرَضٌ” ifadesini nifâk olarak tefsir etmektedir. Burada savaşla ilgili sûrelerin nüzûlü esnasında münâfıkların kapıldığı korku ve endişeden bahsedilmektedir. Ona göre münâfıklılığın ortaya çıkması ve mü’minlere savaş izninin verilmesi Medine’de olmuştur. Bu iki husustan dolayı âyetin medenî olması gerekmektedir. Öte yandan bazıları bu âyetin bulunduğu sûre olan Muhammed sûresinin mekkî olduğunu savunmaktadır. Fakat müellifin âyete verdiği tefsire göre bu sûrenin tümünün mekkî olması mümkün değildir. Bir kısmı mekkî bir kısmı da medenîdir.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 345.

⁶⁵⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 441.

⁶⁵⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 345, 441.

⁶⁶⁰ Muhammed 47/20.

⁶⁶¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 13, s. 68.

2.2. FETHU'L-BEYÂN'DA KUR'ÂN İLİMLERİ

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'da bazı Kur'ân ilimleri konularına değinmektedir. Örneğin âyetleri tefsir ederken bağlam olarak ifade edilen siyak-sibaka önem vermekte ve zaman zaman buna işarette bulunmaktadır.⁶⁶² Zira o, Kur'ân'ın doğru bir şekilde tefsir edilmesi konusunda belirleyici hususlardan olan bu konuya işaret ederek Kur'ân'ın ruhuna uygun anlamlar ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Hasan Hân, bazen de sûre ve âyetler arasındaki uyum ve ahengi ifade eden münâsebâtı'l-Kur'ân konusuna temas etmektedir.⁶⁶³

O, birçok müfessirin yaptığı gibi, hemen hemen her sûre sonunda Hz. Peygamber (s.a.v.)'den rivayet edilen ve o sûrenin faziletini bildiren hadisler nakletmektedir. Bu yöntem *fezâilu'l-Kur'ân* olarak adlandırılmaktadır.⁶⁶⁴ Aslında daha önce de ifade ettiğimiz gibi Hasan Han Kur'ân'ın tümüne dair bazı hadislerin varlığını kabul etse de müstakil olarak sûreler hakkında böyle hadislerin bulunmadığı görüşündedir. Buna rağmen bu gibi rivayetlere tefsirinde yer vermesi bir çelişkidir.⁶⁶⁵ Bu, onun aşırı bir şekilde nakilde bulunduğu ve bu konuda titiz davranmadığını doğrulamaktadır.

Nesih, hurûf-u mukattaa, muhkem ve müteşâbih, âyet ve sûrelerin tertibi,⁶⁶⁶ ilk inen ve son inen âyetler,⁶⁶⁷ Kur'ân'ın müşkilleri,⁶⁶⁸ mücmel-mübeyyen,⁶⁶⁹ sûre isimleri,⁶⁷⁰ *garîbu'l-Kur'ân*,⁶⁷¹ *el-vucûh ve'n-nezâir*,⁶⁷² Kur'ân'ın kıssaları,⁶⁷³

⁶⁶² Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 88; 3, 96, 180; c. 4, s. 103; c. 7, s. 378, 379, 447; c. 15, s. 29, 30.

⁶⁶³ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 148, 153; c. 2, s. 52, 163; c. 7, s. 385, 413, 446, 447; c. 10, s. 211; c. 13, s. 422; c. 15, s. 122, 159, 441; c. 14, s. 28, 91, 105.

⁶⁶⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 89, 96, 167; c. 14, s. 91, 111, 227, 340, 418, 421, 445, 451;

⁶⁶⁵ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 25-27.

⁶⁶⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 229; c. 15, s. 307.

⁶⁶⁷ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 8, s. 130; 14, 402; c. 15, s. 434.

⁶⁶⁸ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 267.

⁶⁶⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 7, s. 248, 426, 436; c. 13, s. 77, 78.

⁶⁷⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 5, s. 125; c. 11, s. 378.

⁶⁷¹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 180, 225, 285; c. 7, s. 389.

⁶⁷² Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 165.

⁶⁷³ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 15, s. 163.

emsâlü'l-Kur'ân,⁶⁷⁴ Kur'ân'ın tadrîcen inmesi⁶⁷⁵ ve aksâmu'l-Kur'ân⁶⁷⁶ Hasan Hân'ın *Fethu'l-Beyân*'da değindiği diğer Kur'ân ilimleridir. O, bunların çoğu hakkında pek fazla bilgi vermemiş, sadece işaret etmekle yetinmiştir. Bazılarına ise müstakil bir fasıl açmış ve bunları ayrıntılı bir şekilde izah etmeye çalışmıştır. Ayrıntılı bir şekilde izah etmeye çalıştığı nesih, hurûf-u mukataa ve muhkem-müteşâbih konularını ele almaya çalışacağız.

2.2.1. Nesih Hakkındaki Görüşleri

2.2.1.1. Neshin Tanımı ve Özellikleri

Birçok âlimin nesihle ilgili görüşleri “مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ” (Biz, bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak (ertelersek) mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.)⁶⁷⁷ âyetinde yer alan ifadeler çerçevesinde şekillenmektedir. Dolayısıyla neshin gerçek mahiyetinin ne olduğu hususunda bu âyetteki kelime ve kavramların lugavî manaları ve Arap dili örfündeki anlam yüklemeleri çok önemli ve neshin sınırlarını çizme hususunda belirleyicidir.⁶⁷⁸

Hasan Hân, neshi kısaca şöyle tanımlamaktadır: “النسخ رفع حكم ثبت في الشرع بحكم آخر” (Nesih, şerîatta sabit olan bir hükmü başka bir hükümle kaldırmaktır.)⁶⁷⁹ Başka bir yerde de bu kavramı, “Bir âyetin neshedilmesi, onu okuyarak veya hükmüyle amel ederek ibadet etmenin son bulduğunu ve unutulması gerektiğini ilan etmektir.”⁶⁸⁰ şeklinde tarif etmektedir. Neshi bu şekilde tanımladıktan sonra, onun gerçekte vuku bulup bulmadığını analiz etmekte ve bu konudaki ihtilâflara değinmektedir. Ona göre, Arapça'da nesih kavramının iki anlamı vardır.

⁶⁷⁴ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 98, 141; c. 5, s. 28, 80, 401; c. 7, s. 35, 41, 42, 43, 110, 283, 284, 443; c. 9, s. 83, 336, 339; c. 10, s. 244; c. 11, s. 232, 277; c. 12, s. 232; c. 13, s. 130.

⁶⁷⁵ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 7, s. 466; s. 4, s. 387.

⁶⁷⁶ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 8, s. 169, 170, 186; c. 12, s. 327; c. 13, s. 381; c. 14, s. 433; c. 15, s. 256, 375.

⁶⁷⁷ Bakara 2/106.

⁶⁷⁸ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 246-247.

⁶⁷⁹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 12, s. 414.

⁶⁸⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 246-247.

1) Birincisi, bir şeyi bir yerden başka başka bir yere nakletmektir. Bu durumda söz konusu kavramı Kur’ân için kullanmak doğrudur, çünkü o “levh-i mahfûz”dan nakledilmiştir. “ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (Çünkü biz, yaptıklarınızı kaydediyorduk.)”⁶⁸¹ âyetinde geçen nesih de bununla aynı anlamdadır.

2) Neshin ikinci anlamı ise, bir şeyi iptal ve izâle etmektir ki konunun başında verdiğimiz âyette geçen nesihten bu anlam kastedilmektedir. Bu neshin de iki çeşidi bulunmaktadır. Birincisi, neshedilenin yerine başka bir şeyi koyarak neshetmektir. İkincisi ise, yerine başka bir şey koymaksızın neshetmektir. “ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا

نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ [(Ey Muhammed!) Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennîde bulunduğunda, şeytan onun dileğine ille de (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın. Ne var ki Allah, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah, kendi âyetlerini (lafız ve mana bakımından) sağlam olarak yerleştirir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.]”⁶⁸² âyetinde geçen nesih buna örnektir.

Hasan Hân’ın ifade ettiğine göre yerine yeni bir hüküm getirilmeden yapılan nesihler Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında vuku bulmuştur. Çünkü o dönemde bazı sûreler indiriliyor ardından okunmadan ve yazıya dökülmeden hükümleri kaldırılıyordu. Hatta Hz. Âişe’den rivayet edildiğine göre Ahzâb sûresi ilk başta Bakara sûresi kadar uzundu, sonra büyük bir bölümü neshedildi.⁶⁸³

O, nesih olgusunu daha da izaha kavuşturma amacıyla yukarıda zikrettiğimiz âyet hakkında Taberî’nin düşüncelerinden faydalanmakta ve şunları ifade etmektedir: “ مَا نَنْسَخُ ” ifadesinin anlamı, “tebdîl veya değiştirmek için bir âyetin hükmünü değiştirmeyiz” şeklindedir. Dolayısıyla nesihten maksat bir âyetin hükmünü başka bir hükümle değiştirmektir. Örneğin helâlî harâma, harâmı da helâlî çevirme gibi. Tabi

⁶⁸¹ Câsiye 45/29.

⁶⁸² Hac 22/52.

⁶⁸³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 246-247.

ki bu sadece emir, nehiy, teşvik sakındırma gibi hüküm tesis eden âyetler için geçerlidir.⁶⁸⁴

2.2.1.2. Neshin İmkânı

Hasan Hân'ın ifade ettiğine göre halef ve selef ulemâsının tümü neshin imkânı konusunda ittifak etmişlerdir. Çünkü nesih aklen ve naklen câizdir. Ona göre neshin varlığını, ancak sözüne itibar edilmeyenler inkâr ederler. Zira Kur'ân-ı Kerîm, kendisinden önceki bütün kitapları neshetmiştir. Onun belirttiğine göre neshin varlığının en büyük delili “ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.)”⁶⁸⁵ âyetidir, çünkü her şeye kâdir olan Allah, neshe de kâdirdir. O, neshin geçmiş şerîatlarda da meydana geldiğine dair bazı deliller öne sürmektedir. Bunlardan en önemlisi, tufânın sona ermesinden sonra Allah'ın Hz. Nuh (a.s.)'a “Sana ve zürriyetine her türlü hayvanı helâl kıldım” şeklinde vahiyde bulunarak yeryüzündeki bütün hayvanları ona ve ümmetine helâl kılmasına rağmen bunların birçoğunu Hz. Mûsâ (a.s.)'ya ve ümmetine harâm kılmasıdır. Ayrıca Tevrat'ta yer aldığına göre Hz. Âdem (a.s.), Allah'ın emrine uyarak erkek ve kız kardeşleri birbirleriyle evlendiriyordu. Fakat bu serbestiyet daha sonra harâm kılınmıştır. Yine Tevrat'ta yer aldığına göre Allah, Hz. İbrâhîm (a.s.)'e oğlu Hz. İsmâîl (a.s.)'i kurban etmesini emretmiş, ardından bu emri kaldırmıştır. Bu hususlar, daha önce var olan bir hükmün kaldırılması veya değiştirilmesinden ibaret olduğu için nesih sayılır.⁶⁸⁶

2.2.1.3. Nesih ve İnsâ İlişkisi

Hasan Hân, unutturma anlamında olan insâ⁶⁸⁷ ile nesih arasında nasıl bir ilişki olduğu, insânın nesih içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği hususunda iki görüş nakletmektedir. Bu görüşler nesih âyetindeki “أَوْ نُنسِهَا” (veya onu unutturursak)” ifadesindeki kırâat değişiklikleri ve bu değişikliklere bağlı olarak ortaya çıkan anlamlar çerçevesinde şekillenmektedir. O, bunları şöyle açıklamaktadır:

⁶⁸⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 245-246.

⁶⁸⁵ Bakara 2/106.

⁶⁸⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 246-247.

⁶⁸⁷ Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir er-Râzî, **Muhtâru's-Sihâh**, “neseen”, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999, s. 688.

- “نَسِيَهَا”; bu kırâata göre söz konusu kelime mücerred ve sülâsî olan “نَسِي-يُنْسِي” bâbından olup mastarı “نَسَا”dır ve bir şeyi erteleme anlamındadır. Bu takdirde Allah bazen bir kısım âyetleri Mushafta veya Levh-i Mahfûzda olduğu gibi bırakmakta ve nesihlerini ertelemektedir. Bu kırâata göre insâ kavramı nesihden farklı bir şeydir.
- “نُسِيَهَا”; bu kırâata göre söz konusu kelime sülâsî ve mezîd fîh olan “أَنَسَا-يُنْسِي” babından olup mastarı “أَنَسَا”dır. Anlamı ise, bir şeyi unutturmaktır. Lugat ehlinin çoğu bu görüşü desteklemektedir. Bu görüşe göre buradaki “نُسِيَهَا” fiilinden anlaşılan insâ, nesihle benzerlik taşımaktadır. Çünkü neshedilen âyetler insanlar tarafından unutulmaktadır. Müellif de bunu desteklemekte ve bu amaçla Sahîh-i Müslim’den Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye ait şu sözleri nakletmektedir: “كنا نقرأ سورة نسيها في الطول والشدة براءة فأنسيناها غير أني حفظت منها لو كان لابن آدم واديان من مال لا بتغى واديا ثالثا، ولا يملأ جوفه إلا التراب وكنا نقرأ سورة نسيها بإحدى المسبحات أولها سبح لله ما في السموات فأنسيناها غير أني حفظت منها يا أيها الذين آمنوا لم تقولون ما لا تفعلون فتكتب شهادة في أعناقكم فتسئلوا عنها يوم القيامة (Biz, uzunluk ve sertlikte Berâe sûresine benzettiğimiz bir sûre okuyorduk. Sonra bu sûre bize unutturuldu. O sûreden sadece şunları ezberlemiştim: “Eğer Âdemoğlu’nun iki vadi dolusu malı olsaydı, üçüncüsünü de isterdi. Âdemoğlu’nun karnını ancak toprak doldurur.” Bizler ayrıca “yerde ve gökte ne varsa Allah’ı tesbih eder” ile başlayan ve müsebbihâttan birine benzettiğimiz bir sûre okuyorduk. Bu da bizlere unutturuldu. Fakat ben o sûreden şunları ezberlemiştim: “Ey iman edenler! Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz?” Bu durumda şahitlik mükellefiyetiniz doğacak ve kıyamet gününde bundan sorguya çekileceksiniz)”⁶⁸⁸

⁶⁸⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 246-247.

2.2.1.4. Kur'ân ve Sünnet Arasında Nesih İlişkisi

Kur'ân ve sünnet arasındaki nesih ilişkisine de değinen Hasan Hân, daha çok sünnetin Kur'ân'ı neshetmesi çerçevesinde bir tartışma sürdürmektedir. Bunun cevâzına ilişkin belli başlı görüşleri aktardıktan sonra bu konuya, kendi görüşlerini belirterek son noktayı koymaktadır. Bu görüşleri delilleriyle beraber şöyle sıralamak mümkündür:

a) Sadece mütevâtir sünnetle Kur'ân'ın neshi câizdir. Usûlcülerin cumhûru bu görüştedir. Çünkü onlara göre mütevâtir sünnetle mükellef olmak Kur'ân'ın âyetleriyle mükellef olmakla eşdeğerdir. Dolayısıyla bir denklik söz konusu olduğu için aralarında nesh olabilir.

b) Mütevâtirle bereber âhâd ve meşhûr haberle de Kur'ân'ın neshi câizdir. Son dönem bazı Hanefî âlimleri Kur'ân'ın meşhûr haberlerle neshedilmesini câiz görmektedir.⁶⁸⁹ Bakıllânî, Gazâlî ve Ebû Abdillâh el-Basrî, Kur'ân'ın âhâd haberlerle neshinin Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde meydana geldiğini savunmaktadırlar. Zâhirîlerden bir grup ise bunun hem câiz hem vâki' olduğunu iddia etmektedirler.

c) Kur'ân'ın sünnetle neshi hiçbir şekilde câiz değildir. Şâfiî ve taraftarları bu görüşü savunmuştur. Hâris el-Muhâsibî ve Abdullâh b. Saîd el-Kalânsî, Ahmed b. Hanbel'den rivayetle Kur'ân'ın sünnetle neshinin aklen câiz, Şeyh Ebû Ahmed el-İsferâinî (ö. 3447955) ise bunun naklen câiz olmadığını iddia etmektedirler. Kur'ân'ın sünnetle neshinin câiz olmadığını ileri süren âlimler iki delil öne sürerler.

1) Birinci delil, yukarıda zikredilen Bakara sûresinin 106. âyetidir. Zira Kur'ân'ın sünnetle neshinin câiz olmadığını savunanlara göre bu âyetten, Kur'ân'ın kendisinden ya daha iyi ya da kendisine benzer bir şeyle neshedilebileceği anlaşılmaktadır. Sünnet ise Kur'ân'dan ne daha iyi ne de onun benzeridir. Kur'ân'ın mütevâtir haberlerle neshedilebileceğini savunan âlimler ise, buna karşılık şöyle bir

⁶⁸⁹ Âhâd haber tevâtür derecesine ulaşmayandır. Âhâd haberin bir çeşidi olan meşhûr haber ise, üç ve daha fazla kişi tarafından nakledilen haber anlamındadır. Bu tür haberler sahîh, hasen veya zayıf olabilir. (Askalânî, **Nüzhetü'n-Nazar**, s. 200-201; Hasan Muhammed el-Müşât, **et-Takrîrâtü's-Seniyye**, Dâru'l-Kitâb, Beyrut 1996. s. 32-36.)

cevap vermişler: Buradaki iyi veya benzer olma, hüküm ve mükellefin kazanacağı sevap açısından, nesheden ve neshedilenin fazileti açısından değildir.

2) İkinci delil, nesih âyetinde geçen “نَأْتِ (getiririz)” fiilindeki “نَحْنُ (biz)” zamirinin Allah’a dönmesidir. Buna göre, neshettiği şeylerin yerine daha hayırlı şeyler getiren yine Allah’tır. Bundan anlaşılmaktadır ki, Kur’ân sadece Allah tarafından indirilen bir şeyle neshedilebilir. Yine Kur’ân’ın mütevâtir haberlerle neshedilebileceğini savunan âlimler buna karşılık şöyle bir cevap vermektedirler: “نَأْتِ” fiilindeki zamirin Allah’a dönmesi, sünnetin Kur’ân’ı neshedemeyeceği anlamına gelmez. Çünkü sünnetin de kaynağı Allah’tır (c.c.). Bunun delili ise “وَمَا يَنْطِقُ” وَمَا يَنْطِقُ عَنْ الْهَوَى (O,arzusuna göre de konuşmaz)”⁶⁹⁰ âyetidir.

Hasan Hân’a göre eğer sünnetin Kur’ân’ı neshi tartışması, metnin kat’îliği (kesinlik ifade etmesi) çerçevesinde ise, âhâd haberlerin Kur’ân gibi kat’îlik taşımadığı kesindir. Dolayısıyla Kur’ân’ın âhâd haberlerle neshi mümkün değildir. Bu tartışma metnin kat’îliğinden ziyade, metnin delâleti yani ifade ettiği anlam çerçevesinde olmalıdır. Bu çerçevede bakıldığında, eğer bir âyet umûm ifade ediyorsa veya birçok anlama gelebiliyorsa delâleti zannîdir ve kesin bir anlam taşımamaktadır. Bu yüzden delâleti zannî olan âhâd haberler tarafından neshedilebilir. Kaldı ki kat’îlik taşıyan âyetlerin bile zannîlik taşıyan âhad haberler tarafından neshedildiği görülmüştür. Buna şu örnekleri verebiliriz:

- a) “ كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدُكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir hayır bırakacaksa anaya, babaya, yakınlarla uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah’tan korkanlar üzerine bir borçtur.)”⁶⁹¹
- b) “ لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ (Bundan sonra artık başka kadınlarla evlenmen,

⁶⁹⁰ Necm 53/3.

⁶⁹¹ Bakara 2/180.

elinin altında bulunan cariyeler hariç, güzellikleri hoşuna gitse bile, bunların yerine başka hanımlar alman sana helâl değildir. Allah her şeyi gözetler.)”⁶⁹²

- c) “ قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ “ (De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah’tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimseye harâm kılınmış birşey bulamıyorum. Başkasına zarar vermemek ve sınırı aşmamak üzere kim (bunlardan) yemek zorunda kalırsa bilsin ki Rabbin bağışlayan ve esirgeyendir.)”⁶⁹³

Çünkü kat’îlik ifade eden bu âyetler sırayla, sünnette vârit olan ve delâletleri zannî olan şu âhâd haberlerle neshedilmiştir:

- a) “ لا وصية لوارث (Mirasçı için vasiyet yoktur.)”⁶⁹⁴
- b) “ (Allah, ما توفي رسول الله - صلى الله عليه وسلم - حتى أحل الله له أن يتزوج من النساء ما يشاء ona istediği kadar kadınla evlenmeyi helâl kılmadan Resûllullâh (s.a.v.) vefat etmedi.)”⁶⁹⁵
- c) “ نهى النبي صلى الله عليه وسلم عن أكل كل ذي ناب من السبع (Nebî (s.a.v.), yırtıcılardan sivri dişli olan her hayvanın yenmesini yasaklamıştır.)”⁶⁹⁶

2.2.1.5. Neshin Sonuçları

Hasan Hân, neshin sonuçlarına dair düşüncelerini, “ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ “ (Bilmez misin, göklerin ve yerin mülkiyet ve hükümranlığı yalnızca Allah’ındır? Sizin için Allah’tan başka ne bir dost ne de bir

⁶⁹² Ahzâb 33/52.

⁶⁹³ En‘âm 6/145.

⁶⁹⁴ İbn Mâce, “Vesâyâ”, 6.

⁶⁹⁵ Dârimî, “Nikâh”, 44; Nessâi, “Nikâh”, 2.

⁶⁹⁶ Buhârî, “Tıb”, 56; Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 246-251.

yardımcı vardır.)”⁶⁹⁷ âyeti çerçevesinde açıklamaktadır. Ona göre Allah bu âyetle yeryüzü ve gökyüzünün mülkiyetini elinde bulundurduğunu, insanların dostu ve yardımcısı olduğunu bildirmektedir. Buradan çıkan sonuca göre Allah, insanların ihtiyaçlarını, onlara neyin faydalı, neyin zararlı olduğunu onlardan daha iyi bilmektedir. Dolayısıyla Allah, bir âyeti veya hükmü neshedince, onun yerine gelecek en uygun âyeti veya hükmü, yine en iyi kendisi bilmektedir. Allah, insanlarla dost olduğunu ilan ettiğine göre neshettiği hükümlerin yerine onlardan daha zor olan hükümleri getirmeyeceği mesajını vermektedir. Özellikle nesih âyetindeki “نَأْتِ بِخَيْرٍ” (Mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz.)⁶⁹⁸ ifadesi bunu bâriz bir şekilde göstermektedir. Bu vesileyle Allah bir âyeti neshedince, bunun sonucunda insanlar için neshedilmiş şeyle eşit seviyede veya hem dünyada hem de âhirette ondan daha hayırlı olan bir hüküm indireceği mesajını vermektedir. Fakat nesheden hükmün neshedilen hükümden daha hayırlı olup olmadığı her zaman bilinmemektedir. Zira bazen indirilen hüküm çok ağırdır, ama âhiretteki sevabı çoktur.⁶⁹⁹

Görüldüğü gibi Hasan Hân nesih konusunda mâkul ve makbûl bir tavır içerisinde. O, neshin hem geçmiş dinlerde hem de İslâm dininde câiz ve vaki‘ olduğu görüşündedir. Zira ona göre nesih insanlar için bir rahmettir. Bu vesileyle zor olan hükümler kaldırılır ve insanların ihtiyacına daha çok cevap veren ve onlara daha çok sevap kazandıran hükümler tesis edilir. Ona göre Kur’ân’ın da sünnetin de gerçek kaynağı Allah olduğu için bunlar arasında nesih olması câizdir.

2.2.2. Hurûf-u Mukattaa Hakkındaki Görüşleri

Hasan Hân, hurûf-u mukataayı tahlil ederken Şevkânî başta olmak üzere kendisinden önceki âlimlerin görüşlerini karşılaştırıp bu konuda daha uygun gördüğü görüşleri benimsemektedir. Bu görüşleri Bakara sûresinin başındaki “الم”i tefsir etmeye çalışırken aktarmaktadır. Bunlar, hurûf-u mukattaa’nın yorumlanamayacağını savunan görüş ve hurûf-u mukattaa’nın yorumlanabileceğini savunan görüş şeklinde

⁶⁹⁷ Bakara 2/107.

⁶⁹⁸ Bakara 2/106.

⁶⁹⁹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 247.

ikiye ayrılmaktadır. O, bu görüşlere yer verdikten sonra bazı kelâmcıların hurûf-u mukattaaya dair yorumlarına yer vermekte, ardından başka âlimlerden de istifade ederek bu yorumları eleştirmektedir.

2.2.2.1. Hurûf-u Mukattaanın Yorumlanamayacağını Savunan Görüş

Hasan Hân'ın aktardığına göre hurûf-u mukattaanın yorumlanamayacağını savunanların başında dört halife, İbn Mes'ûd, Şâ'bî, Süfyân-i Sevrî, Ebû Hâtim gelmektedir. Zira bunlara göre Allah'ın her kitabında sadece kendisinin bilebileceği sırları vardır. Kur'ân'daki sûrelerin başındaki hurûf-u mukataa da Allah'ın Kur'ân'daki sırlarıdır. Bunlar sadece Allah'ın bilebildiği müteşâbihlerden sayılmaktadır. Dolayısıyla insanların bunları araştırması, tefsir etmeye kalkışması hatta bunlar hakkında konuşması bile doğru değildir. İnsanların bunlara sadece olduğu gibi iman etmesi gerekmektedir. Çünkü bunların nüzûl hikmeti insanları imana davet etmektir. Hasan Hân da bu görüşü savunmakta ve bunun hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: Hurûf-u mukattaayı tefsir etmeye kalkışıp ortaya çıkarılan anlamın Allah'ın murâdı olduğunu savunmak büyük bir hata ve zulümdür. Eğer bu, Arap dili kurallarına dayanılarak yapılıyorsa, bir yalandan öteye geçemez. Çünkü hurûf-u mukataa, Arap edebiyatında rastlanmayan bir yöntemdir. Hatta Araplar bunları yabancı dil gibi telakki etmektedirler. Bu nedenle Allah ve Resûlünden (s.a.v.) gelen bir bilgi olmaksızın bunları yorumlamaya kalkışmak hatta bunlarla ilgili konuşmak bile câiz değildir.

Hasan Hân, hurûf-u mukataa hakkında aydınlatıcı bilgiler vermek ve bu harfler hakkında herhangi bir rivayetin mevcut olup olmadığını açıklığa kavuşturmak maksadıyla, Şevkânî'ye sorulan bazı soruları ve onun bunlara verdiği cevapları nakletmektedir.

Soru 1: Hz. Muhammed (s.a.v.)'den hurûf-u mukattaaya dair uyulacak bir bilgi rivayet edilmiş midir?

Cevap 1: Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bunların anlamı hakkında konuştuğunu duymadım. Sadece bunlardan bir kısmının fazileti ve sayısı konusunda bazı bilgiler vermiştir. Çünkü İbn Mes'ûd'dan rivayet edildiğine göre Hz. Muhammed (s.a.v.)

şöyle buyurmuştur: “ من قرأ حرفاً من كتاب الله فله به حسنة والحسنة بعشر أمثالها لا أقول (الم) حرف ولكن ألف ”
حرف ولام حرف وميم حرف “ (Kim Allah’ın kitabından bir harf okursa buna karşılık ona bir sevap vardır. Sevap ise on misliyledir. Ben demiyorum “elif lâm mîm” bir harftir. Belki de “elif” bir harf, “lâm” bir harf ve “mîm” bir harftir.)”⁷⁰⁰

Soru 2: Sahâbeden muttasıl bir senedle hurûf-u mukattaa hakkında mâlumat aktarılmış mı?

Cevap 2: İbn Mes’ûd’dan “الم”in Allah’ın isimlerinin harflerinden türetildiği ve Allah’ın ism-i a‘zamı olduğu rivayet edilmiştir. İbn Abbâs’ın ise; “الم”, “حم” ve “ن” hakkında “bunlar kesik isimlerdir”, “Allah’ın onlarla yemin ettiği kase ifadeleridir” ve “Allah’ın isimleridir” dediği nakledilmiştir. Rebî‘ b. Enes’in ise “الم” hakkında; “إ” Allah isminin, “ل” latîf isminin, “م” de mecîd isminin anahtarıdır” dediği rivayet edilmiştir.

Soru 3: Sahâbîlerden sahîh bir senedle hurûf-u mukataa tefsiri hakkında nakledilmiş bir bilgiye uymak câiz midir?

Cevap 3: Onların da bu bilgileri Hz. Peygamber (s.a.v.)’den aldığına dair herhangi bir bilgi yoksa câiz değildir.

Soru 4: Hurûf-u mukataa tefsirinde ictihad ve Arapça dil bilgisinin yeri olmadığına göre, bu harflerle ilgili sahâbîlerden gelen tefsirin merfû‘⁷⁰¹ sayılması gerekmez mi?

Cevap 4: Bazı usûlcüler her ne kadar hurûf-u mukataa tefsiri hakkında sahâbîlerden gelen rivayetleri merfû‘ olarak nitelendirse de, insaf sahibi kimselerin bunu kabul etmesi mümkün değildir. Çünkü onların hurûf-u mukataa gibi önemli bir konuda sadece kişisel görüşlerine dayanarak görüş belirtme ihtimali uzak olsa da bu,

⁷⁰⁰ Tirmizî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 16.

⁷⁰¹ Merfû‘, sened zincirinin sağlamlık derecesine bakılmaksızın Hz. Muhammed (s.a.v.)’e dayanan söz, fiil, takrîler demektir. (Nuruddîn İtr, **Menhecu’n-Nakdi fî ‘Ulûmi’l-Hadîs**, Dâru’l-Fikr, Şam 1997, s. 326.)

hurûf-u mukataa hakkında onlardan gelen rivayetlerin merfû‘ sayılması için yeterli değildir. Ayrıca bu konuda sahâbeden gelen rivayetler muhtelifdir. Hepsiyle amel etmek, ihtilâf ve çelişki arz eden bir şeyle amel etmek gibidir. Öte yandan sahâbîlerin hurûf-u mukataa konusundaki rivayetlerinden bazıları merfû‘ olsaydı bütün sahâbîlerin bunda ittifak etmesi gerekirdi. İttifak olmadığına göre bunları merfû‘ saymak mümkün değildir.

2.2.2.2. Hurûf-u Mukattaanın Yorumlanabileceğini Savunan Görüş

Hasan Hân, hurûf-u mukattaanın yorumlanabileceğini savunanların görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır:

a) İbn Abbâs ve Hz. Ali (r.a.)’nin bir görüşüne göre bunlar Allah’ın ism-i a‘zamının şifrelenmiş halleridir.

b) Kutrub, Müberred, Ferrâ’ gibi birçok âlime göre bunlar Arap alfabesinden ibarettir. Kur’ân’ın mucizevî bir kitap olduğunu ispatlamak amacıyla indirilmiştir. Allah, Kur’ân’ın bir benzerini getirme konusunda Araplara meydan okurken, bunları indirerek onlara “Bu Kur’ân sizin bildiğiniz harflerle indirilmiş olmasına rağmen, benzerini getirmekten acizsiniz.” mesajını vermiştir.

c) İbn Abbâs ve Zeccâc’ın da aralarında bulunduğu bir gruba göre bu harfler bazı isim ve kelimelerde bulunan belli harflerden oluşmaktadır. Örneğin “الم”deki “ا” Allah’ı, “ل” Cibrîl’i, “م” ise Hz. Muhammed (s.a.v.)’i ifade etmektedir. Bu gruba göre bu yöntem hadis-i şeriflerde ve Arapça’da kullanılan bir yöntemdir. Örneğin “فقلت لها قفي فقالت قاف” (*Ben ona dur dedim, o da “kâf” dedi*)⁷⁰² cümlesinde durması istenen kişi “وقفت” (*durdum*) yerine “قاف” demekle yetinmiştir. Şakîk el-Belhî de, “من أعان على قتل مسلم بشر كلمة لقي الله يوم القيامة مكتوب على جبهته آيس من رحمة الله” (*Kim ki bir müslümanın öldürülmesine bir kelimenin yarısıyla bile yardımcı olursa, kıyamet gününde alnında*

⁷⁰² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 66.

“Allah’ın rahmetinden ümitsiz” yazısıyla Allah’la buluşacaktır.”⁷⁰³ hadisindeki kelimenin yarısını, “أقتل (öldür!)”deki “أق” şeklinde yorumlamıştır.

d) Bir grup âlim ise bu harflerin bazı sayıları simgelediğini ileri sürer. Bunlara göre “الم”deki “ا” biri, “ل” otuzu, “م” de kırkı simgeliyor. Bu yoruma göre “الم”in anlamı “Bir olan Allah, kırk yaşını doldurduktan sonra Hz. Muhammed (s.a.v.)’e Kur’ân’ın otuz cüzünü vahyetmiştir.” şeklindedir.

e) Bu harfler, sûre isimlerdir. Zeyd b. Eslem bu görüştedir.

f) Kelbî’ye göre bu harfler yemin ifadeleridir, bunların her biri Allah’ın bir ismini simgelemekte ve Allah, bu isimleri üzerine yemin etmektedir.

g) Bazılarına göre ise bu harfler, değişik isimlerde bulunan harflerdir. Arapların, lehçe ve şive değişikliği nedeniyle telaffuzunda ihtilâfa düşebileceği ihtimali göz önünde bulundurularak bu isimlerden sadece birer harf seçilmiştir. Çünkü bir harfin telaffuzunda ihtilâfa düşme riski bulunmamaktadır. Bu görüşü ileri sürenlere göre bu yöntem Kur’ân i’câzının bir göstergesidir.⁷⁰⁴

2.2.2.3. Hurûf-u Mukattaaya Dair Yorumlar ve Bunlara Yönelik Eleştiriler

Hasan Hân, bazı kelâmcıların hurûf-u mukattaaya dair yorumlarına yer vermiş ve bunlara bazı eleştiriler yöneltmiştir. Zemahşerî tarafından nakledilen bu yorumları üç madde halinde açıklamak mümkündür.

- 1) Hurûf-u mukattaanın sayısı, Arap alfabesinin yarısına denk gelmektedir. Bunlar “ا”, “ل”, “م”, “ص”, “ر”, “ك”, “ه”, “ي”, “ع”, “ط”, “س”, “ح”, “ق”, ve “ن”dur. Bu harfler, aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi farklı sıfatlar taşıyan Arapçadaki her harf grubunun bir kısmını içermektedir.

⁷⁰³ Beyhakî, “Cirâh”, 3.

⁷⁰⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 65-66.

Tablo 1: Hurûf-u Mukattaanın Sıfatları ve Arap Harfleriyle Karşılaştırılması

Harflerin Sıfatları	Sıfatı Taşıyan Bütün Harfler	Sıfatı Taşıyan Hurûf-u Mukataa
Mehmûse	ت ك ص س خ ه ش ث ح ف	ح س ه ك ص
Mechûre	ى و ن م ل غ ع ط ض ز ر ذ د ج ب	ن ي ق ط ع ر م ل أ
Şedîde	ت ك ط ب د ق أ ج	ق ط ك أ
Rihve	س ش ز ذ د خ ح ج ث ت ب أ ي ء وه ك ق ف غ ط ص ض	ن ي ح س ع ه ص ر م ل
Mutbaka	ظ ط ض ص	ط ص
Münfetiha	ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ع غ ي ء م ن ه و ك ل ف ق	ن ي ق ح س ع ه ك ر م ل أ
Müsta‘liye	ظ ط ق غ ص ض خ	ط ص ق
Münhafide	أ ب ت ث ج ح د ذ ر ز س ش ع ف ك ء ي ل م ن ه و	ن ل ح س ع ي ه ر ك م أ
Kalkale ⁷⁰⁵	د ب ج ط ق	ط ق

2) Arapçaki kelime ve cümleler araştırıldığında bunların çoğunda hurûf-u mukataanın kullanıldığı görülecektir. Böylece Allah, Kur’ân’da hurûf-u mukataayı kullanarak Araplara, “Kur’ân lisanınızda bulunan harflerden müteşekkil olmasına rağmen onun benzerini getirmekten acizsiniz” mesajını vermektedir.

⁷⁰⁵ Mehmûse, gizli harfler demektir, bu harflerin telaffuzları zayıf olduğu için ağızdan nefes eşliğinde çıkmaktadır. Mechûre, kuvvetli olduğu için nefese gerek duymadan ağızdan kolayca anlaşılabilir bir şekilde çıkan harflerdir, mehmûse dışındaki harfler mechûre sayılmaktadır. Şedîde, sert olduklarından dolayı sesin dağılmasını önleyen harflerdir. Rihve, yumuşak olan harflerin vasfıdır. Mutbaka, telaffuz edilince dilin, ağzın üst damağı kapatmasını sağlayan harflerdir. Münfetiha, okunduğunda dilin üst damağı kapatmamasını sağlayan harflerdir. Müsta‘liye, okunduğunda dilin üst damakta kalmasını sağlayan harflerdir. Münhafide, okunduğunda dilin ağzın alt tabakasında kalmasını sağlayan harflerdir, müsta‘liye harfleri dışında kalan harflerdir. (Mahmûd b. Ali Besse el-Mısrî, **el-‘Amîd fî İlmi’t-Tecvîd**, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru’l-‘Akîde, İskenderiye 2004, s. 59-62.)

3) Arap alfabesi içerisinde en çok kullanılan iki harf “i” ve “j” harfleridir.

Allah da, hurûf-u mukataa içerisinde en çok bu iki harfi kullanarak Araplara, ikinci şıkta zikrettiğimiz mesajı vermektedir.⁷⁰⁶

Hasan Hân’a göre kelâmcıların bu yorumları insanlara herhangi bir fayda sağlamamaktadır. Çünkü eğer onların dediği gibi hurûf-u mukattaadan amaç, Kur’ân’ın benzerini getirme konusunda Arapları susturup aleyhlerine hüccet oluşturmaksa, Kur’ân’ın onların konuştukları harflerden olmasına rağmen, benzerini getirememeleri bunun için yeterlidir. Konuyu insanların anlayamacağı şekilde zorlaştımanın bir manası yoktur. Ayrıca kelâmcıların bu iddiası Kur’ân’ın benzerini getirmekle meydan okuma (*tahhadî*) şartlarına da uymuyor. Çünkü Allah muhatapların yapabilecekleri, en azından anlayabileceği şeylerle insanlara meydan okumaktadır. Bu yorumlar ise kapalılık arz ettiği için anlamının sınırlarını aşmaktadır. Ayrıca hurûf-u mukataanın Arap alfabesinin yarısından oluştuğu ve değişik vasıflara sahip her harf grubundan bir kısım harfler içerdiği iddiası, inansın ve inanmasın hiç kimseye fayda sağlamamaktadır. Böyle bir şeyin Allah’ın murâdı olduğunu iddia etmek de doğruluktan uzaktır.⁷⁰⁷

Hasan Hân, hurûf-u mukattayı tefsir ederken sahâbî ve tâbiîler başta olmak üzere bazı âlimerden nakilde bulunur. Nakilde bulunduğu kişilerin bu harfleri değişik şekillerde yorumlarlar. Fakat o, bunlara katılıp katılmadığını belirtmez.⁷⁰⁸ Zira ona göre, hurûf-u mukataa müteşâbih ayetlerden sayılır. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.v.)’den nakledilmiş bir bilgi olmaksızın bunlar hakkında görüş beyân edilemez. Bu konuda ondan gelen bilgiler ise sadece bunların fazilet hakkındadır. Anlamlarına dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir. Diğer müteşâbih ayetlerde olduğu gibi bunların da gerçek anlamını Allah’a havale etmek gerekir.

Hurûf-u mukattanın anlamı hakkında konuşmanın bile câiz olmadığını dile getiren Hasan Hân’ın bu konuda nakillerde bulunarak bazı yorumlara yer vermesi eleştiri noktasıdır. Zira bu harflerin yorumlanamayacağına dair bu kadar net bir tavır

⁷⁰⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 66-67.

⁷⁰⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 67-68.

⁷⁰⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 157.

içerisinde olan birinin, bu yorumları hiçbir şekilde kabul etmemesi gerekir. Bu yorumları sadece okuyucuların bilgisine sunma amacıyla naklettiğini söylemek hüsn-i zandan öteye geçmez.

2.2.3. Muhkem ve Müteşâbih Hakkındaki Görüşleri

Hasan Hân, “هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ (Sana Kitab'ı indiren odur. Onun (Kur'an'ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vîl etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Halbuki onun tev'ilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak akılselim sahipleri düşünüp anlar.)”⁷⁰⁹ âyetini tefsir ederken ilk önce muhkem ve müteşâbih kavramlarına, benimsediği görüşler çerçevesinde bir tanım getirmekte, ardından onlara verdiği tanımın dışında diğer âlimlerin bu kavramlar hakkındaki görüşlerine yer vermekte ve bu görüşleri kendi görüşleri çerçevesinde bir kritiğe tâbi tutmaktadır. Daha sonra muhkem ve müteşâbihin örnekleri, sayısı ve müteşâbih âyetlerin yorumlanıp yorumlanamayacağı konusunda ayrıntılı bilgiler vermektedir.

2.2.3.1. Muhkem ve Müteşâbihin Tanımı

Hasan Hân'a göre muhkem, tek başına veya başka bir karîneyle, ifade ettiği asıl anlam veya delâlet ettiği diğer anlamlar açısından açık ve anlaşılır olan demektir. Muhkem ifadeler hem anlam hem de şekil açısından te'vîl ve şüpheden uzaktır. Bu derece açık olmaları hasebiyle Allah, insanları bunları yorumlamaktan menetmiştir. “هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ (Bunlar kitab'ın esasıdır.)”⁷¹⁰ ifadesine göre muhkem âyetler, dinî hükümlere dayanak teşkil etme, helâl ve harâm konusunda yol gösterici olma hasebiyle Kur'an'ın esasları sayılmaktadır. Müteşâbih ise, ister tek başına isterse başka bir karîne sayesinde ifade ettiği asıl anlam veya delâlet ettiği diğer anlamlar

⁷⁰⁹ Âl-i İmrân 3/7.

⁷¹⁰ Âl-i İmrân 3/7.

açısından açık ve anlaşılır olmayan demektir. Müteşâbih ifadeler, hurûf-u mukataa gibi lafız açısından başka ifadelere benzemekte, fakat anlam açısından onlardan farklılık arz etmektedir. Bu nedenle bunların gerçek anlamlarını kavramak çok zordur.⁷¹¹

2.2.3.2. Muhkem ve Müteşâbihe Dair Yorumlar ve Bunlara Yönelik Eleştiriler

Hasan Hân, muhkem ve müteşâbihe dair bazı âlimlerin yorumlarını nakletmektedir. Fakat ona göre bunlar, muhkemi sadece bir özelliğinden yola çıkarak, müteşâbihi de bunun zıddı olarak tanımlamaktadır. Bu yorumları ve Hasan Hân'ın bunlar hakkındaki eleştirilerini şöyle izah edebiliriz:

a) Muhkem te'vîli bilinen ve anlamı anlaşılandır. Müteşâbih ise te'vîli bilinmeyen ve anlamı anlaşılmayandır. Câbir b. Abdillâh, Şa'bî ve Süfyân es-Sevrî bu görüşü savunmakta ve müteşâbihe örnek olarak da hurûf-u mukataayı vermektedirler. Hasan Hân'a göre bu görüşü ileri sürenler, muhkemin sadece “anlaşılması mümkün olan”, müteşâbihin ise “anlaşılması mümkün olmayan” özelliğinden yola çıkarak bu iki kavramı tanımlamaktadır. Halbuki hem muhkem hem de müteşâbih kavramı mezkûr özelliklerden çok daha geniş bir anlama sahiptir.

b) Muhkem, sadece bir anlama sahip olan, müteşâbih ise birçok anlama sahip olandır. Eğer bu anlamlardan biri seçilir diğerleri terk edilebilirse müteşâbih sayılan şey muhkem sayılır. Hasan Hân'a göre bu görüşün sahipleri muhkemi ihtimal barındıran, müteşâbihi ise ihtimal barındırmayan olarak algılamışlardır. Halbuki bu tanım da muhkem ve müteşâbihin sadece bir özelliğini yansıtmaktadır.

c) Muhkem Kur'ân'daki nâsîh âyetler, helâller, harâmlar, dinî farîzalar, iman ve amel edilmesi gereken şeylerdir. Müteşâbih ise Kur'ân'daki mensûh âyetler, meseller, kasemler, iman gerektirip amel gerektirmeyen hususlardır. Bu görüş İbn Abbâs'tan rivayet edilmiştir. Hasan Hân'a göre bu görüşü savunan âlimler muhkem ve müteşâbihi sadece belli özelliklerle sınırlandırmıştır.

⁷¹¹ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 175-176.

c) Muhkem aslî anlamı dışında kullanılmayan, müteşâbih ise aslî anlamı dışında kullanılan ve bunun anlaşılması için te'vîle ihtiyaç duyan âyetlerdir. Mücâhid ve İbn İshâk bu görüştedir. İbn Atiyye'ye göre en güzel görüş budur. Hasan Hân'a göre bu görüşün sahipleri, sadece aslî anlamı dışında kullanılıp kullanılmadığına bakarak bu iki kavramı tanımlamışlar ve böylece bir anlam daraltmasına gitmişlerdir. Halbuki bu görüşte olanlar, aslî anlamı dışında kullanılmamalarına rağmen huruf-u mukataanın müteşâbih olduğunu gözden kaçırmışlardır.

d) Muhkem tek başına anlam ifade eden ve anlaşılması için başka bir şeye ihtiyaç duymayan, müteşâbih ise tek başına bir anlam ifade etmeyen, bunun için başka karînelere ihtiyaç duyandır. Nehhâs'a göre muhkem-müteşâbih konusunda ileri sürülen en güzel görüş budur. Hasan Hân birinci görüşe yönelttiği eleştiriyi buna da yöneltmektedir.

e) Müteşâbih, âlimlerin ihtilâf ettiği konulardır. Örneğin iki âyet arasında nesih söz konusu ise ve hangisinin nâsîh hangisinin mensûh olduğu bilinmiyorsa burada bir müteşâbihlik söz konusudur. Hadisler arasındaki yüzeysel çelişkiler ve kıyas yöntemiyle ortaya çıkan hükümler arasındaki çelişkiler de buna örnektir. Bu görüşü İbn Huvâzmendâd savunmuştur. Hasan Hân'a göre bu görüşün sahibi, sadece bir konuda ittifak ve ihtilâf çerçevesinde doğrudan müteşâbihi, dolaylı olarak da muhkemi tanımlamış ve bu iki kavramın en önemli özelliği olan “anlaşılma ve anlaşılmama” göz önünde bulundurmamıştır.⁷¹²

2.2.3.3. Muhkem ve Müteşâbih Örnekleri

Hasan Hân muhkem ve müteşâbihe verilen tanımlardan yola çıkaran bazı örnekler zikretmektedir. İlk önce müteşâbih için şu örnekleri vermektedir:

a) **Hurûf-u mukataa;** Bu harfler, ne asıl anlam ne de delâlet ettikleri diğer anlamlar açısından açıktırlar. Ne müstakil olarak ne de başka bir karîneyle bunların gerçek anlamının bilinmesi mümkün değildir.

⁷¹² Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 176-177.

b) Gerçek anlamı bilinmeyen kelime ve kavramlar; Arapça olmayan veya Arapça olup da Arap lûgatında ve şerîatta herhangi bir açıklaması olmayan kelime ve kavramlar buna örnek olarak gösterilebilir.

c) Sadece Allah'ın bildiği konular; Ruhla ilgili bilgiler, kıyametin ne zaman kopacağı, yağmurun ne zaman yağacağı ve ana rahmindeki ceninin özellikleri buna örnek olarak verilebilir. Çünkü Allah âyet-i kerimede bu bilgileri sadece kendisinin bildiğini apaçık bir şekilde ifade etmektedir.⁷¹³

d) Müsterek kelimeler; Bunlar farklı anlamlar taşıyan kelimelerdir. Sahip olduğu anlamlar içerisinde sadece bir anlamın tercih edileceğine dair haricî bir delil bulunmadıkça müteşâbih sayılırlar.

e) Birbiriyle çelişen deliller; Bunlar da, birisinin tercih edilebileceğine dair bir delil bulunmadıkça müteşâbih sayılırlar.

Hasan Hân, muhkem için de şu örnekleri vermektedir:

a) Her açıdan anlaşılır olan ifadeler; Arap dilinde ve şerîatta açıklaması mevcut olduğundan dolayı bunlar muhkem sayılmaktadır.

b) Başka bir yerde açıklaması bulunan mücmel ifadeler; Bunlar her ne kadar ilk başta anlamsal açıdan belirsizlik arz etseler de Kur'ân ve sünnette yer alan kayıt veya açıklamalar sayesinde açıklığa kavuşmakta ve muhkem sayılmaktadır.

c) Birbiriyle çelişmekle beraber birini tercih etme sebebi bulunan deliller; Bu delillerden birini tercih etmeye vesile olan sebebin sadece Kur'ân ve sünnette bulunması gerekmiyor. Bu konuda usûl âlimlerince kabul edilen herhangi bir tercih sebebinin varlığı da kâfidir.⁷¹⁴

⁷¹³ İsrâ 17/85; Lokman 31/34.

⁷¹⁴ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 187-188.

2.2.3.4. Miktar Açısından Muhkem ve Müteşâbih

Hasan Hân, “الرَّكِيبُ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتُ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَيْرٍ (Elif. Lâm. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır.)”⁷¹⁵ ile “تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ (İşte bunlar hikmet dolu kitâb’ın âyetleridir.)”⁷¹⁶ âyetlerine istinaden Kur’ân’ın tümünün muhkem olduğunu; fakat Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde geçen muhkem anlamında değil, belki lafız ve mana açısından doğru, bütün konuşmalardan daha fesâhatli ve daha belâğatli anlamında muhkem olduğunu ifade etmektedir.⁷¹⁷

O, “اللَّهُ نَزَلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي (Allah söziin en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi.)”⁷¹⁸ âyetine işaret ederek de bütün Kur’ân’ın aynı zamanda müteşâbih olduğunu ifade etmekte; fakat bu müteşâbihliğin de Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde geçen müteşâbihlikle aynı anlama gelmediğini belirtmektedir. Belki bu müteşâbihlikten maksat Kur’ân’ın bütün âyetlerinin doğruluk, güzellik, fesâhat ve belâğatta birbirine benzerliğidir.

O, bunları ifade ettikten sonra Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde geçen ve yukarıda tanımlanan muhkem ve müteşâbih kavramlarına uygunluk arz eden âyetlerin sayısı hakkında bazı bilgiler vermektedir. O İbn Abbâs’ın bir görüşüne istinaden Kur’ân’daki mezkûr âyette işaret edilen muhkem âyetlerin sayısının üç olduğunu söylemektedir. Bunlar, En’âm sûresindeki “قُلْ تَعَالَوْا (De ki: Gelin)”⁷¹⁹ emriyle başlayan âyetle beraber bunu takip eden iki âyettir. O, İbn Abbâs’ın bir diğer görüşüne istinaden muhkem âyetlerin sayısının sekiz olduğunu söylemektedir. Bunlar “قُلْ تَعَالَوْا” âyeti ve bunu takip eden üç âyet, “وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ (Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi kesin bir şekilde emretti.)”⁷²⁰ âyeti ve bunu takip eden üç âyettir. Fakat o, İbn Abbâs’ın bu görüşlerini eleştirmekte ve Kur’ân’ın

⁷¹⁵ Hûd 11/1.

⁷¹⁶ Yûnus 10/1; Lokman 31/1.

⁷¹⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 177-178.

⁷¹⁸ Zümer 39/23.

⁷¹⁹ En’âm 6/151.

⁷²⁰ İsrâ 17/23.

çoğunun muhkem âyetlerden oluştuğunu ifade etmektedir. Bunu da yine İbn Abbâs’a isnad edilen bir başka görüşe dayandırmaktadır. Hasan Hân’ın aktardığı bir diğer görüşe göre de huruf-u mukataa hariç Kur’ân’ın tümü muhkemdir. Onun aktardığı diğer bir görüşe göre ise muhkem âyetler tekrar edilmeyen, müteşâbih âyetler ise tekrar edilen âyetlerdir.⁷²¹

2.2.3.5. Müteşâbih Âyetleri Yorumlama Meselesi

Müteşâbih âyetlerin insanlar tarafından anlaşılıp anlaşılamayacağı ve kimler tarafından yorumlanabileceği hususu öteden beri tartışıl原因 bir mevzûdur. Aslında bu tartışmanın kaynağı Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde geçen “وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ” (*İlimde yüksek pâyeye erişenler*)⁷²² kelimesinin i’râbıdır. Allah, bundan önceki âyette kalplerinde eğrilik olanların fitne çıkarmak için söz konusu müteşâbih âyetlerin peşine düştüklerini ifade etmektedir. Ardından “وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ” (*Halbuki onun tev’îlini ancak Allah bilir.*)⁷²³ buyurarak bunların te’vîlini sadece kendisinin bilebileceğini bildirmektedir. Bu cümleden sonra ise “وَالرَّاسِخُونَ” ifadesi gelmektedir. İşte tam da burada müteşâbih âyetlerin insanlar tarafından anlaşılıp anlaşılamayacağı meselesi zuhûr etmektedir. Tartışmanın kaynağı, nerede vakıf yapılacağıdır. Bununla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Hasan Hân’ın zikrettiği bu görüşleri şöyle özetleyebiliriz:

a) Ulemânın çoğu, buradaki vakfın “اللَّهُ” kelimesinin üzerinde olduğunu söylemektedir. Bu durumda “وَالرَّاسِخُونَ” kelimesi, öncesine atfolunmayan bağımsız ve yeni bir cümle başlangıcıdır. Zira bu görüşü savunanlara göre “وَالرَّاسِخُونَ” kelimesinin başındaki “و”, atıf harfi değil isti’nâf (*başlangıç*) harfidir. Dolayısıyla Allah’a isnad edilen müteşâbih âyetlerin te’vîlini bilme hükmü (وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ) âlimler için geçerli değildir. Bu yönde görüş beyân eden âlimler, görüşlerini şu delillerle desteklemektedir:

⁷²¹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 2, s. 177-178.

⁷²² Âl-i İmrân 3/7.

⁷²³ Âl-i İmrân 3/7.

1) “الرَّاسِخُونَ” kelimesinin kökü bir şeyde sabit kalma anlamındaki “الرسوخ” kelimesidir. Bu da âlimlerin, müteşâbihâtın ardına düşmeme ve anlamlarını Allah’a havale etme noktasında sabit kaldıklarını ifade etmektedir.

2) Eğer âlimler müteşâbihâtın anlamını bilseydi “يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ (Ona inandık derler.)”⁷²⁴ şeklinde övülmeleri anlamsız olacaktı. Çünkü delillerle olsa bile müteşâbihin anlamını bilen ve ona iman eden muhkemi de bilir ve ona iman eder. Bu durumda eşit düzeydeki iki konudan birine iman etmeyi methetmenin bir anlamı olmazdı.

b) Bazı âlimler ise “الرَّاسِخُونَ” kelimesinin öncesinden bağımsız düşünülmemeyeceğini ve buradaki vakfın “الرَّاسِخُونَ” kelimesi üzerinde olduğunu iddia etmektedirler. Çünkü bunlara göre “الرَّاسِخُونَ” kelimesinin başındaki “و”, atıf harfidir ve “اللَّهُ” lafzına ma’tûftur. Bu durumda Allah’a isnad edilen müteşâbih âyetlerin te’vîlini bilme hükmü, ilimde kök salmış âlimler için de geçerli olmaktadır. Zira bu görüşü savunanlara göre eğer âlimler müteşâbihâtın anlamını bilmeseydi Allah, onları ilimde rusûh etmiş kişiler olarak övmezdi.

c) Bazı alimlerin iddialarına göre ise Âl-i İmrân sûresinin 7. âyeti, mezkûr her iki anlama gelebilmektedir. Bu görüşte olan âlimler bunu şöyle izah etmektedirler: Kur’ân’da te’vîlden iki şey kastedilmektedir:

1) **Bir şeyin gerçek anlamı;** “هَذَا تَأْوِيلُ رُؤْيَايَ (İşte bu, daha önce (gördüğüm) rüyanın yorumudur.)”⁷²⁵ ve “هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ [(Fakat onlar), onun tev’îlinden başka bir şey beklemiyorlar. Te’vîli geldiği (haber verdiği şeyler ortaya çıktığı) gün]”⁷²⁶ âyetlerinde geçen te’vîlden maksat budur. Eğer Âl-i İmrân 7. âyetindeki te’vîlden maksat buysa âyetteki vakıf, “اللَّهُ” kelimesin üzerinde olacak ve “الرَّاسِخُونَ” kelimesi sonradan gelen cümlelerin başlangıcı sayılacaktır. Bu durumda

⁷²⁴ Âl-i İmrân 3/7.

⁷²⁵ Yûsuf 12/100.

⁷²⁶ A‘râf 7/53.

âlimlerin müteşâbih âyetlerin anlamını bilmesi mümkün değildir. Çünkü bunların gerçek anlamını sadece Allah bilmektedir.

2) Bir şeyi tefsir etmek ve açıklığa kavuşturmak; “ نَبَّأْنَا بِتَأْوِيلِهِ (Bunun yorumunu bize haber ver.)”⁷²⁷ âyetinde geçen te’vîlden maksat budur. Eğer Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetindeki te’vîlden de maksat buysa o zaman vakıf, “وَالرَّاسِخُونَ” kelimesi üzerindedir ve bu kelime “اللَّهُ” lafzına ma‘tûftur. Dolayısıyla Allah’a isnad edilen müteşâbih âyetlerin te’vîlini bilme hükmü, ilimde kök salmış âlimler için de geçerlidir.⁷²⁸

Hasan Hân müteşâbih âyetlerin âlimler tarafından bilinip bilinemeyeceğine dair net bir şey söylememektedir. Sadece bu konudaki ihtimalleri zikretmekle yetinmektedir. Fakat onun yukarıda muhkem ve müteşâbihe verdiği tanım ve örneklerden yola çıkarak, bu konudaki fikirlerinin ne olduğunu az çok bilmek mümkündür. Zira o, burada müteşâbihe örnek verdiği hurûf-u mukataa ve sadece Allah’ın bildiği konuların hiç kimse tarafından bilinemeyeceğini söylemektedir. Yine müteşâbihten saydığı Kur’ân’daki müşterek kelimeler ise, sadece bir anlamın tercih edileceğine dair haricî bir delil bulunması durumunda herkes tarafından bilinebileceğini ifade etmektedir.

⁷²⁷ Yûsuf 12/36.

⁷²⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 184-187.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FETHU'L-BEYÂN'DA DİRAYET

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'da Kur'ân'ı ağırlıklı olarak rivayet yöntemiyle tefsir etmekle beraber dirayeti de ihmal etmemiştir. Bu konuda lugat, nahiv, sarf, belâgat, kelâm, siyer, tarih, fıkıh vb. ilimlerden faydalanmaktadır. Hasan Hân'ın *Fethu'l-Beyân*'da Kur'ân'ı dirayetle tefsir etme metodunu şu başlıklar altında izah etmek mümkündür:

3.1. ALLAH'IN KUR'ÂN'DAKİ BAZI İFADELERİ TERCİH ETME SEBEBİNE İŞARET ETMESİ

Hasan Hân, Allah'ın Kur'ân'da geçen birçok ifadeyi değişik tâbirlerle ifade etmesi, mümkün olduğu halde, özellikle belli ifadeleri tercih etme sebebine işaret etmektedir.⁷²⁹ Örneğin A'lâ, Teğâbun, Cum'a, Saff, Haşr, Hadîd ve İsrâ gibi sûrelerin niye mazî, müzâri', emir ve mastar gibi “سَجَّ”nin değişik türevleriyle başladığına değinen müellif, bunun sebebini şu şekilde açıklamaktadır: Allah bütün zaman dilimlerinde tespih edilmeye layık bir zattır. Dolayısıyla bu liyakati ifade etmek için bazı sûrelerde mazî olan “سَجَّ” ile, bazı sûrelerde müzâri' olan “يَسَجَّ” ile bir sûrede emir sığası olan “سَجَّ” ile başka bir sûre de ise mastar olan “سَجَّحَانَّ” ile başlanmıştır.⁷³⁰

⁷²⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 2, s. 12, 21, 332; c. 3, s. 272, 241; c. 4, s. 392; c. 5, s. 30, 57, 110; c. 6, s. 154; c. 7, s. 20, 341; c. 8, s. 95, 197; c. 9, s. 32, 368; c. 10, s. 47, 166, 173, 209; c. 13, s. 175, 326, 386, 345, 394; c. 14, s. 97, 122, 242, 436, 486; c. 15, s. 429, 450.

⁷³⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 13, s. 391; c. 14, s. 97.

Allah'ın Kur'ân'daki bazı ifadeleri özellikle neden tercih ettiği hususunda verilebilecek diğer bir örnek de “ *أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأُنْصَحُ لَكُمْ* (Size Rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum ve size öğüt veriyorum.)”⁷³¹ ile “ *أُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّي وَأَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ أَمِينٌ* (Size Rabbimin vahyettiklerini duyuruyorum ve ben sizin için güvenilir bir öğütçüyüm.)”⁷³² âyetleridir. Bu âyetlerin ilkinde geçen konuşma Hz. Nûh (a.s.)'a, ikinci âyetteki konuşma ise Hz. Hûd (a.s.)'a aittir. Bu iki peygamberin zikredilen âyetlerde kavimlerine yönelik tebliğ ve nasihat görevinde bulunduğu ifade edilmektedir. Hasan Hân, bu iki âyette geçen “nasihatte bulunma” anlamını ifade etmek için farklı ibârelerin tercih sebebini şu şekilde izah etmektedir: Hz. Nûh (a.s.), nasihat görevini her saat başı yinelemekteydi. Bu nedenle yineleme ifade eden “*أُنْصَحُ*” ifadesi tercih edilmiştir.⁷³³ Hz. Hûd (a.s.)'a gelince o, bu görevi her zaman değil de belli aralıklarla yerine getirdiği için yineleme ifade etmeyen “*أَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ* (Ben sizin için güvenilir bir öğütçüyüm)” ifadesi tercih edilmiştir.⁷³⁴

3.2. KUR'ÂN'DAKİ İFADELERDEN KASTEDİLENİ BELİRTMESİ

Hasan Hân, çoğu zaman Kur'ân'da geçen bazı ifadeleri tanımlamakta ve âyetin bağlamını da göz önünde bulundurarak bunlardan ne kastedildiğini açıklamaktadır. Bu açıklamaları çoğu zaman kendi görüşlerine istinaden bazen de diğer âlimlerin görüşlerinden faydalanarak yapmaktadır. Bu ifadeler genellikle isim, sıfat veya tamlamalardan ibarettir. Bir cümle veya birden çok cümleden müteşekkil ifadelere de nâdiren rastlamak mümkündür. O, bu durumda cümle içerisinde bulunan öğeleri teker teker tefsir ettikten sonra toplu olarak bunlardan ne kastedildiğini izah etmektedir.

Örneğin Allah “ *لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللَّهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَا أَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ* (Allah tarafından önceden verilmiş bir hüküm olmasaydı, aldığınız fidyeden ötürü size mutlaka büyük

⁷³¹ A'râf 7/62.

⁷³² A'râf 7/68.

⁷³³ A'râf 7/62.

⁷³⁴ A'râf 7/68; Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 387, 392.

bir azap dokunurdu.)”⁷³⁵ âyetinin öncesinde⁷³⁶ Müslümanlara, güçlü olup yeryüzünde tamamen hâkimiyet sağlamadan, savaşta mağlûp ettikleri insanları esir almamalarını ve buna karşılık fidye almamalarını emretmektedir. Fakat buna rağmen Bedir savaşına katılan bazı Müslümanlar tarafından bu yasak ihlâl edilmiştir. Bu tutum -yukarıda zikrettiğimiz âyette ifade edildiği gibi- Allah katında büyük bir azap gerektirse de herhangi bir cezalandırma gerçekleşmemiştir. Allah bunun nedenini, “kitab”ın devreye girmesi olarak açıklamaktadır. Âyette geçen kitaptan ne kastedildiği konusunda ihtilâf olduğunu belirten Hasan Hân, bunu şöyle açıklamaktadır:

- Allah’ın daha sonra esir alma ve ganimeti serbest kılacağına dair ilmi,
- Bedir savaşına katılan sahâbenin önce ve sonra olmak üzere yaptığı bütün günahlarının bağışlanacağı vaadi,⁷³⁷
- Hz. Peygamber (s.a.v.) sahâbenin arasındayken, azâbın infaz edilmeyeceğine dair Allah’ın vaadi,⁷³⁸
- Allah’ın cehaletle günah işleyenleri cezalandırmayacağı vaadi,
- Kebâir denilen büyük günahlar işlenmediği takdirde, küçük günahların affedileceği vaadi,
- Bir şeyin yasak olduğu bildirilmeden herhangi bir cezalandırmanın söz konusu olmayacağı ilkesi.⁷³⁹

Hasan Hân, Kur’ân’daki ifadelerden kastedileni belirtme çerçevesinde “اُخْشَرُوا” (Zulmedenleri, eşlerini ve Allah’ı bırakıp da tapmakta olduklarını toplayın.)”⁷⁴⁰ âyetinde geçen ve sözlükte eşler anlamına gelen “أَرْوَاحُ”

⁷³⁵ Enfâl 8/68.

⁷³⁶ “ مَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُكُونَ لَهُ أَسْرَى حَتَّى يُخْرَجَ فِي الْأَرْضِ تُرِيدُونَ عَرَصَ الدُّنْيَا وَاللَّهُ يُرِيدُ الْآخِرَةَ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar, hiçbir peygambere esirleri bulunması yaraşmaz. Siz geçici dünya malını istiyorsunuz, hâlbuki Allah (sizin için) âhireti istiyor. Allah güçlüdür, hikmet sahibidir.)” (Enfâl 8/67.)

⁷³⁷ Bzk. Buhârî, “Megâzî”, 10; Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe”, 36; Tirmizî, “Tefsîr”, 60; Ebû Dâvud, “Cihâd”, 108; Dârimî, “Rikâk”, 49.

⁷³⁸ Bkz. Enfâl 8/33.

⁷³⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 214-215.

⁷⁴⁰ Sâffât 37/22.

kelimesinden ne kastedildiğini de izah etmeye çalışmaktadır. O, bu kelimeyi, bazı âlimlerin görüşlerinden de istifade ederek şu şekilde yorumlamaktadır.

- Bundan maksat küfür ve zulümde kocaları gibi olan müşriklerin eşleridir.
- “Her bir kâfir şeytanıyla haşredilir” ilkesi gereği mezkûr kelimeden maksat şeytandır.
- Bu ifadeden maksat günah işleme cihetiyle müşriklere benzeyenlerdir. Dolayısıyla faiz yiyenler faiz yiyen müşriklerle, zina edenler zina eden müşriklerle, içki içenler de içki içen müşriklerle beraber haşredilecektir.
- Bundan maksat Allah dışındaki varlıklara tapmada müşriklere benzeyenlerdir. Dolayısıyla putlara tapanlar putlara tapan müşriklerle, yıldızlara tapanlar da yıldızlara tapan müşriklerle beraber haşredilecektir.⁷⁴¹

Hasan Hân, verdiğimiz bu iki örnek dışında anlam açısından açık olmayan birçok ifadeden ne kastedildiğini açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin “قَدَمَ صَدَقٍ” ifadesinden maksadın “*salih ameller*”;⁷⁴² “قَوْلًا ثَقِيلًا” ifadesinden maksadın “*dinî mükellefiyetler*”;⁷⁴³ “سَسْتَدْرِيهِمْ” ifadesinden maksadın “*azar azar helak edeceğiz*”;⁷⁴⁴ “عَلَى حَرْفٍ” ifadesinden maksadın “*yakînen inanarak*”;⁷⁴⁵ “قُبْلًا” ifadesinden maksadın “*gözle görünür bir şekilde*”;⁷⁴⁶ “ذَاتِ الْخُبْكِ” ifadesinden maksadın “*güzel*”;⁷⁴⁷ “عُرْضَةً” ifadesinden maksadın “*bahane*”;⁷⁴⁸ “دَمْرُنَا” ifadesinden maksadın “*helak ettik*”;⁷⁴⁹ “تَوَارَتْ” ifadesinden maksadın “*gizlendi*” olduğunu söylemektedir.⁷⁵⁰

⁷⁴¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 378.

⁷⁴² Yûnus 10/2; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, s. 11

⁷⁴³ Müzzemmil 73/5; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 383.

⁷⁴⁴ A'râf 7/182; Kalem 68/44; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 88.

⁷⁴⁵ Hac 22/11; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 20.

⁷⁴⁶ En'âm 6/111; Kehf 18/55; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 221.

⁷⁴⁷ Zâriyât 51/7;; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 191.

⁷⁴⁸ Bakara 2/224; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 7.

3.3. AYETLERDEKİ ÇELİŞKİ VEHMİNİ GİDERMESİ

Hasan Hân, bazı âyetler arasında çelişki gibi görünen noktalara değinir, bunlar arasında gerçek bir çelişkinin olup olmadığını araştırır. Eğer bunlar arasında bir çelişki vehmi varsa bunun nedenini bulur, en sonunda ise bu vehmi gidermeye çalışır. Bu yüzeysel çelişkiler genellikle insanın yaratılış süreci,⁷⁵¹ yerin yaratılışı,⁷⁵² Allah'a şirk koşma dışındaki günahların affedilip affedilmeyeceği,⁷⁵³ cehennemde ebedî olarak kalma,⁷⁵⁴ evrendeki varlıkların gönüllü olarak veya zorla Allah'a secde etmesi,⁷⁵⁵ tevbelerin kabulü⁷⁵⁶ ve suçun şahsiliği⁷⁵⁷ gibi kelâmî ve gaybî konulardan bahseden âyetler arasında görünmektedir.

Bilindiği gibi Allah insanın yaratılış evrelerini anlatırken muhtelif sûrelerde değişik ifadeler kullanmaktadır. Örneğin; Âl-i İmrân, Kehf, Hac, Rûm, Fâtır ve Gâfir sûrelerinde insanın topraktan,⁷⁵⁸ Hicr sûresinde kuru bir çamurdan,⁷⁵⁹ Sâffât sûresinde yapışkan bir çamurdan,⁷⁶⁰ Secde ve Mürselât sûrelerinde değersiz bir sudan⁷⁶¹ ve Rahmân sûresinde pişmiş çamura benzeyen balçıktan⁷⁶² yaratıldığını bildirmektedir. İlk bakışta bu âyetler arasından çelişki vehmi uyansa da müellif, bu âyetler arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını söylemekte ve bu âyetler arasında şu şekilde bir mutabakat sağlamaktadır: Allah toprağı suyla karıştırarak yapışkan bir çamur haline getirdi, sonra da bunu kuru bir çamura dönüştürdü, bu çamur iyice kuruduktan sonra pişmiş çamura benzeyen bir balçık haline geldi. Allah, en sonunda insanı bundan yarattı.⁷⁶³

⁷⁴⁹ Şuarâ 66/172; Sâffât 37/136; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 445.

⁷⁵⁰ Sâd 38/38; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 39.

⁷⁵¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 321.

⁷⁵² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 231.

⁷⁵³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 131.

⁷⁵⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, s. 246.

⁷⁵⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 7, s. 36.

⁷⁵⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 281.

⁷⁵⁷ Bzk. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 281; c. 4, s. 303; c. 5, s. 160.

⁷⁵⁸ Âl-i İmrân 3/59; Kehf 18/37; Hac 22/5; Rûm 30/20; Fâtır 35/11; Gâfir 40/67.

⁷⁵⁹ Hicr 15/26, 28, 33.

⁷⁶⁰ Sâffât 37/11.

⁷⁶¹ Secde 32/8; Mürselât 72/20.

⁷⁶² Rahmân 55/14.

⁷⁶³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 321.

Yüzeysel olarak bazı âyetlerle çelişir gibi görünen bir diğer âyet de “خَالِدِينَ فِيهَا”

⁷⁶⁴” (Gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır.)”⁷⁶⁴

âyetidir. Zira Allah, bunun öncesinde âhiret hayatında iki grup insanın varlığından söz etmektedir. Bunlar “şakî” ve “saîd”⁷⁶⁵ olan insanlardır. Saîdler cennete, şakîler ise cehenneme girecek kimseleri ifade etmektedir. Allah, şakîlerin cehennemde kalışlarını göklerin ve yerin varlığı ile sınırlandırmaktadır. Gökler ve yerin varlığı ise dünya günlerinin son bulmasıyla son bulacaktır. Halbuki Kur’ân’daki diğer âyetlere bakıldığında bunların kayıtsız şartsız cehennemde ebedî olarak kalacakları ifade edilmektedir.⁷⁶⁶ Bu nedenle yukarıdaki âyetle diğer kat’î deliller arasında zâhiren bir çelişki vehmi sezen müellif, bu âyeti değişik şekillerde yorumlayarak zihinlerde meydana gelen bu çelişki vehmini gidermektedir. Bu konuda Arap dili örneklerine başvurmaktadır. Çünkü onun ifade ettiğine göre Araplar bir şeyin sonsuza kadar devam edeceğini kastetmek istediklerinde “O, gökler ve yer (O, göklerin ve yerin) devam ettiği sürece daim olacaktır.”⁷⁶⁷ “لا آتيك ما جن الليل وما اختلف الليل والنهار وما ناح الحمام”⁷⁶⁸ (Gece karanlığı etrafı kapladığı, gece ve gündüz değiştiği ve güvercin gugu guk sesiyle öttüğü sürece sana gelmem.)⁷⁶⁸ gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Bu âyetle de aynı şey söz konusu olduğundan dolayı, şakî olan kimselerin ebedî olarak cehennemde kalmasında herhangi bir tartışma yoktur.⁷⁶⁹

Hasan Hân’ın âyetlerdeki çelişki vehmini gidermesi hususunda verilebilecek bir örnek de “(De ki: قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا) (Rabbimin sözleri için deniz mürekkep olsa ve bir o kadar da ilâve getirsek dahi,

⁷⁶⁴ Hûd 11/107.

⁷⁶⁵ Bu iki kavramın ne anlama geldiği hakkında şu hadislere bakınız: “الشقي من شقي في بطن أمه، والسعيد من وعظ بغيره (Şakî annesinin karnında şakî olandır. Saîd ise başkalarının vaazıyla hidâyete erendir.)” (İbn Mâce “Sünnet”, 7; Müslim, “Kader”, 1;). “لا يدخل النار إلا شقي قيل ومن الشقي قال الذي لا يعمل بطاعة ولا يترك لله معصية (Sadece şakî olan ateşe girecektir. Denildi ki şakî kimdir? (Hz.. Peygamber) dedi ki itaat etmeyen ve Allah’a karşı her türlü günahı işleyendir)” (İbn Hanbel, Müsned, c. 14, s. 252, hadis no. 8594.).

⁷⁶⁶ Bakara 2/162; Âl-i İmrân 3/82; Nisâ 4/169; Tevbe 9/68; Nahl 16/29; Ahzâb 33/65.

⁷⁶⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 246.

⁷⁶⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 246.

⁷⁶⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 246.

Rabbimin kelimeleri bitmeden önce deniz tükenecektir)”⁷⁷⁰ âyetidir. Zira o bununla ilgili Cübbâî’den şunları nakletmektedir: “*Rabbimin kelimeleri bitmeden önce*” ifadesinden Allah’ın mâlumâtı anlamındaki “kelimeler”in tükenebileceği anlamı çıkmaktadır. Tükenmeye mahkûm olan bir şeyin de kadîm olması mümkün değildir. Halbuki Allah’ın mâlumâtı kıdem sıfatına sahip olup hiçbir şekilde tükenmezler.⁷⁷¹ Hasan Hân, bu çelişki vehmini âyette geçen “kelimeler”i “Allah’ın ezeli sıfatlarına delâlet eden lafızlar” şeklinde yorumlamak suretiyle gidermektedir. Bu durumda tükenen şeyler, Allah’ın mâlumâtı değil, bunlara delâlet eden lafızlardır. Onun, bu vehmi giderme mahiyetinde verdiği bir diğer cevap da şöyledir: Mürekkepten oluşan denizlerin Allah’ın kelimelerinden önce tükeneceğini söylemek, Allah’ın kelimelerinin de tükeneceği anlamına gelmez. Dolayısıyla bu âyetten çıkan anlam, Allah’ın “kelimeler”inin insan aklının kavrayamayacağı kadar çok olduğudur. İster bunlar tükensin ister tükenmesin Allah’ın mâlumâtı tükenmez. Kaldı ki bu âyette “kelimeler”in tükenebileceğine dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Netice olarak Allah’ın “kelimeler”i onun mâlumâtına tabidir. Allah’ın mâlumâtının tükenmesi mümkün olmadığına göre bunları ifade eden “kelimeler”in de tükenmesi mümkün değildir.⁷⁷²

Bu konuda verilebilecek başka örnek de “ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلَى أَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلَى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا

(Ey Rabbimiz, onların mallarını yok et, kalplerine sıkıntı ver ki, iman etmesinler.)”⁷⁷³ âyetidir. Zira bazı âlimler, “Peygamberler Allah tarafından kavimlerini hidâyete erdirmek ve iman etmelerini sağlamak üzere gönderilmişlerdir” tezini savunarak bu âyette çelişki vehmi olduğunu iddia etmişlerdir. Zira Hz. Mûsâ (a.s.) burada Allah’tan açık bir şekilde kavminin iman etmesine izin vermemesi talebinde bulunmaktadır. Hasan Hân bu vehmi şu şekilde gidermektedir: Hiçbir peygamberin Allah’tan onay almadan, kavmi hakkında bu gibi temennîlerde bulunması mümkün değildir. Allah, ezeli ilmiyle bu kavmin hidâyete ermeyeceğini bildiği için, Hz. Mûsâ (a.s.) ya böyle bir talepte bulunmasına onay vermiştir. Aynı şeyi Hz. Nuh (a.s.) kavmi için de söylemek mümkündür. Zira o da, bütün çabalara

⁷⁷⁰ Kehf 18/109.

⁷⁷¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 8, s. 125-126.

⁷⁷² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 8, s. 125-126.

⁷⁷³ Yûnus 10/88.

rağmen, kavminin iman etmeyeceği kanaatine vardıktan sonra onlara, “ لَا تَدْرُ عَلَى الْأَرْضِ ”
مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا (Yeryüzünde kâfirlerden hiç kimseyi bırakma!)”⁷⁷⁴ şeklinde beddua
emiştir.⁷⁷⁵

3.4. KUR’ÂN’DAKİ KELİMELEİN İSİMLENDİRME SEBEPLERİ- NE İŞARET ETMESİ

Hasan Hân’ın, Kur’ân tefsirinde izlediği yöntemlerden birisi de bazı kelimelerin anlamını açıklaması ve bu anlamların bu kelimelerle isimlendirme sebebini belirtmesidir.⁷⁷⁶ Onun bundaki amacı, âyetin anlamını daha da anlaşılır hale getirmektir. Bunlar bazen bir şahıs ismi bazen bir nitelik bazen bir eylem bazen de bir olgudan ibaret olmaktadır. Müellif, isimlendirme sebeplerini belirtirken, genellikle söz konusu kelimenin köküne işaret eder ve bunun ifade ettiği anlamı hâlihazırdaki anlamla irtibatlandırır. Örneğin, Mescid-i Aksa’nın niye “أقصى” ile isimlendirildiğini ifade ederken şunları söyler: “أقصى”nın kök anlamı uzaklıktır. Bu mescidin maddî olarak Hicaz’a nispetle en uzak mescid olduğu, manevî olarak da bütün kötülük ve kirlilerden uzak olduğu için bu şekilde bir isimlendirme gerçekleştirilmiştir.⁷⁷⁷

Müellif, başka bir yerde de cennet ve cehennem arasındaki A‘râf’ın, bu isimle adlandırılmasını, “أعراف”ın tanıma anlamındaki “عرف” kökünden türemesine bağlamaktadır. Çünkü A‘râf takiler hem cennet hem de cehennemdekileri görüyor ve tanıyorlar. Aynı şekilde A‘râf’ın yüksek bir mevkide bulunmasından dolayı cennet ve cehennemdekiler de A‘râf takileri görüyor ve tanıyorlar.⁷⁷⁸

⁷⁷⁴ Nûh 71/26.

⁷⁷⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 112-113.

⁷⁷⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 126, 129, 132; c. 2, s. 36, 275; c. 3, s. 84, 230; c. 4, s. 385; c. 5, s. 365, 408, 433; c. 6, s. 106, 121, 256; c. 7, s. 53, 124, 394; c. 8, s. 15, 50, 62; c. 9, s. 43, 131, 193; c. 10, s. 102, 141; c. 11, s. 110; c. 12, s. 293, 318; c. 13, s. 168; c. 14, s. 341, 404, 460; c. 15, s. 60, 180, 215.

⁷⁷⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 349.

⁷⁷⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 364-367.

Müellifin adlandırılma sebebini belirttiği bir başka kelime de “Musa” kelimesidir. O, İbranîce bir isim olan “موسى” adının Hz. Mûsâ (a.s.)’ya verilmesinin sebebini şu şekilde izah etmektedir: Kıptî dilinde “مو” su, “سى” ise ağaç anlamındadır. Hz. Mûsâ (a.s.), daha bebekken Firavun tarafından su içindeki çalılıklar arasında bulunduğu için bu isimle adlandırılmıştır.⁷⁷⁹

3.5. KUR’ÂN’DAKİ HİTAPLARIN MUHATAPLARINA İŞARET ETMESİ

Hasan Hân’ın *Fethu’l-Beyân*’da en çok başvurduğu yöntemlerden birisi de Kur’ân’da geçen hitap ifadelerinin muhataplarına işaret etmesidir.⁷⁸⁰ Çünkü bu muhatapların kim olduğunu bilmek, âyetlerin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Kur’ân’da geçen hitaplar genellikle “يَا” veya “يَا أَيُّهَا” gibi nidâ edatlarıyla yapılmaktadır. Bazen “كُ” , “كُما” ve “كُم” gibi hitap zamirlerinin değişik isim ve fiillere eklenmesiyle bazen “أَلَمْ تَعْلَمْ (bilmez misin ki?)”⁷⁸¹ gibi müzâri‘ fiilinin muhatap sigasıyla, bazen de “فُلْ (de ki)”⁷⁸² ve “لَا تَحْسَبَنَّ (sanma ki)”⁷⁸³ gibi emir ve nehiy sigalarıyla yapılmaktadır. Fakat bunların birçoğunda muhataplar açıkça zikredilmediği için bir belirsizlik söz konusudur. Bu nedenle müellif zaman zaman bu hitap ifadelerinin muhataplarını zikretmeye ihtiyacı hissetmektedir. Örneğin, İbn Abbâs’ın iddia ettiğine göre “يَا أَيُّهَا النَّاسُ (Ey İnsanlar!)”⁷⁸⁴ hitabı Mekkelilere “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا (Ey İman edenler!)”⁷⁸⁵ ise Medinelilere olsa da Hasan Hân her yerde onun bu görüşüne katılmaz. Çünkü ona göre bu, çoğunlukla böyle olsa da genel bir kural değildir. Zira Bakara, Nisâ ve Hucurât sûreleri medenî olduğu halde içinde “يَا أَيُّهَا

⁷⁷⁹ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 167; c. 4, s. 421.

⁷⁸⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 131, 134, 251, 306, 365; c. 2, s. 397; c. 3, s. 31, 152, 306, 314, 447; 256, 332; c. 5, s. 101, 151, 158, 431; c. 7, s. 130, 251, 384, 386; c. 8, s. 24, 172; c. 10, s. 178, 182; c. 11, s. 430; c. 12, s. 295; c. 13, s. 277, 399; c. 14, s. 39, 122, 153, 177; c. 15, s. 22, 77, 115, 151.

⁷⁸¹ Bakara 2/106-107; Mâide 5/40; Hac 22/70.

⁷⁸² Kâfirûn 106/1; İhlâs 112/1; Felak 113/1; Nâs 114/1.

⁷⁸³ Âl-i İmrân 3/188; Nûr 24/57.

⁷⁸⁴ Bakara 2/21, 168; Nisâ 4/1.

⁷⁸⁵ Bakara 2/178; Nisâ 4/29, 43.

”النَّاسُ“ hitabı geçmektedir.⁷⁸⁶ Demek ki bunlardan hangi muhatapların kastedildiği zaman zaman değişmektedir. Bu nedenle o, bunlardan kastedilen muhatapları genellikle belirtmeye çalışmaktadır. Örneğin, medenî bir âyet olan “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ” (Ey insanlar, sizleri bir tek şahıstan yaratan, Rabbinize karşı gelmekten sakının!)⁷⁸⁷ âyetinin muhatap kitlesinin Medine’de bulunanlardan ziyade, hitap esnasında nüzûl mekanındaki insanlar olduğunu, fakat icmâ deliline göre bunlardan sonra gelecek neslin de bu hitabın muhatabı olduğunu bildirmektedir. Hatta, bu hitabı henüz mükellef olmayanlara da genelleştirmekte ve bunun kıyamete kadar gelecek bütün insanları kapsadığını ifade etmektedir.⁷⁸⁸ O, “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا خُذُوا” (Ey iman edenler, tedbirinizi alın!)⁷⁸⁹ hitabının ise hâlis olan mü’minlere yönelik olduğunu belirtmektedir.⁷⁹⁰ Hâzin’den nakilde bulunmak suretiyle Kur’ân’da geçen “أَلَمْ تَعْلَمُ” gibi hitapların, bir şeyi bilip sonra unutan ve inkâr eden kişilere yönelik olduğunu dile getirmektedir.⁷⁹¹

3.6. KUR’ÂN’DAKİ TEKRARLARI DEĞERLENDİRMESİ

Kur’ân’a baktığımızda harflerin, isimlerin, fiillerin, cümlelerin, bir âyetin tümünün ve bazı kıssaların muhtelif yerlerde tekrarlandığını görmekteyiz. Bazen bu tekrarlarla beraber hazif, takdîm ve te’hîr gibi değişiklikler olmaktadır. Birçok müfessir bu tekrarların hikmetlerini değişik şekillerde izah etmeye çalışmaktadır.⁷⁹²

Hasan Hân, Kur’ân’daki konu tekrarlarından ziyade lâfzî tekrarlar üzerinde durmaktadır. O, bu tekrarlar konusunda orta bir yol izlemektedir. Örneğin tekrarın söz konusu olduğu bazı yerlerde gerçek anlamda bir tekrar söz konusu olmadığını iddia etmekte ve buna dair delillerini açıklamaktadır. Bazı yerlerde ise tekrarın mevcudiyetini kabul etmekle beraber, bunun hikmetlerini açıklamaya çalışmaktadır.

⁷⁸⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 103.

⁷⁸⁷ Nisâ 4/1.

⁷⁸⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 9.

⁷⁸⁹ Nisâ 4/71.

⁷⁹⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 174.

⁷⁹¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 336.

⁷⁹² Menâhîcu Câmi’ati’l-Medîne, **el-İ‘câzü’l-Lagavî fi’l-Kur’âni’l-Kerîm**, Câmi’atü’l-Medîneti’l-‘Âlemîyye, Medine tsz. s. 369.

Örneğin kıssaların Kur’ân-ı Kerîm’in birçok yerinde tekrar edilmesini, bu ibretlik mesajların kalplerde her zaman diri tutulmasına ve hiç unutulmamasına bağlamaktadır.⁷⁹³

3.6.1. Kur’ân’da Tekrarın Olmadığını İleri Sürmesi

Hasan Hân’ın Kur’ân’da tekrar olmadığını ileri sürmesine şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ وَإِذْ يَعِدُّكُمْ اللَّهُ إِحْدَى الطَّائِفَتَيْنِ أَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ أَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشُّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُرِيدُ اللَّهُ أَنْ

يُحَقِّقَ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهِ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِرِينَ لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ (Hatırlayın ki, Allah size, iki tâifeden (kervan veya Kureyş ordusundan) birinin sizin olduğunu vaad ediyordu; siz de kuvvetsiz olanın (kervanın) sizin olmasını istiyordunuz. Oysa Allah, sözleriyle hakkı gerçekleştirmek ve (Kureyş ordusunu yok ederek) kâfirlerin ardını kesmek istiyordu. (Bunlar,) günahkârlar istemese de hakkı gerçekleştirmek ve bâtılı ortadan kaldırmak içindi.)”⁷⁹⁴

Bu âyete bakıldığında “أَنْ يُحَقِّقَ الْحَقَّ” ve “لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ” ifadeleri arasında tekrar olduğu görülmektedir. Fakat müellif, burada herhangi bir tekrarın olmadığını savunmakta, bunun gerekçesini de şu şekilde açıklamaktadır: İlkinde mü’minlerin isteği ve Allah’ın iradesinin çeliştiği anlatılmaktadır, çünkü mü’minler ganimet elde etmeyi, Allah ise düşmanın mağlûp edilmesini istemektedir. İkincisinde ise Allah’ın düşmanı mağlûp etmesinin niçin gerçekleşmesi gerektiğinin hikmeti açıklanmaktadır. Buna göre birinci “لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ”dan maksat, Kureyş ordusunun yok edilmesi, ikinci “أَنْ يُحَقِّقَ الْحَقَّ”dan maksat ise İslâm’ın yüceltilmesidir. Bu durumda “أَنْ يُحَقِّقَ الْحَقَّ” ve “لِيُحَقِّقَ الْحَقَّ” arasında tekrar değil, sebep-müsebbep ilişkisi söz konusudur, çünkü Kureyş ordusunun yok edilmesi, İslâm’ın yüceltilmesine vesile olmuştur.⁷⁹⁵

⁷⁹³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 13, s. 302.

⁷⁹⁴ Enfâl 8/7-8.

⁷⁹⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 135-137.

Örnek 2: “ فَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ (Nitekim birçok memleket vardı ki, o memleket (halkı) zulmetmekte iken, biz onları helâk ettik.)”⁷⁹⁶ “ وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا وَهِيَ ظَالِمَةٌ (Nice ülkeler var ki, zulmedip dururlarken onlara mühlet verdim. Sonunda onları yakaladım. Dönüş yalnız banadır.)”⁷⁹⁷

Aralarında sadece iki âyet bulunan bu âyetlerde kavimlerin helâkından bahsedilmektedir. Bu da tekrar vehmini akla getirmektedir. Müellif bu vehmi giderme ve tekrarın olmadığını ispatlama maksadıyla şöyle bir açıklamada bulunmaktadır: Birinci âyet, kendisinden önce zikredilen “ وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكَذَّبَ مُوسَى فَأَمْلَيْتُ ” (Medyen halkı da (peygamberlerini) yalanladılar. Mûsâ da yalanlanmıştı. İşte ben o kâfirlere süre tanıdım, sonra onları yakaladım. Nasıl oldu benim onları reddim (cezalandırmam)!)”⁷⁹⁸ âyetindeki “ فَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ ” ifadesine örnek olması için zikredilmişken, ikinci âyet ise ondan bir önceki âyet olan “ وَبَشِّرِ الصَّالِينَ ” (Resûlüm!) Onlar senden azâbın çabuk gelmesini istiyorlar. Allah vaadinden asla dönmez.”⁷⁹⁹ âyetini doğrulama ve teyid etme maksadıyla zikredilmiştir. Dolayısıyla burada bir tekrardan bahsetmek mümkün değildir.⁸⁰⁰

3.6.2. Kur’ân’daki Tekrarların Hikmetini Belirtmesi

Hasan Hân’ın Kur’ân’daki tekrarların hikmetini belirtmesine şu örnekleri verebiliriz:

Örnek 1: “ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ قَوْلٌ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ لِقَاءَ يَوْمٍ يَكُونُ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلَا تَمْنُوا بَعْدَ الْغَلَبَةِ عَلَيْهِمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (Nereden yola çıkarsan çık (namazda) yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Bu emir Rabbinden sana gelen

⁷⁹⁶ Hac 22/45.

⁷⁹⁷ Hac 22/48.

⁷⁹⁸ Hac 22/44.

⁷⁹⁹ Hac 22/47.

⁸⁰⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 59-65.

gerçektir. (Biliniz ki) Allah yaptıklarınızdan habersiz değildir. (Evet Resûlüm!) Nereden yola çıkarsan çık (namazda) yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Nerede olursanız olun, yüzünüzü o yana çevirin ki, aralarından haksızlık edenler (kuru inatçılar) müstesna, insanların aleyhinizde (kullanabilecekleri) bir delili bulunmasın. Sakın onlardan korkmayın! Yalnız benden korkun. Böylece size olan nimetimi tamamlayayım da doğru yolu bulasınız.)⁸⁰¹

Dikkat edilirse burada Mescid-i Harâm tarafına yönelme emri, iki defa “قُلْ”⁸⁰², bir defa da “قُولُوا وَخُوهَاكُمْ شَطْرَهُ”⁸⁰³ şeklinde olmak üzere üç defa tekrarlanmıştır. Bazı âlimler buradaki tekrarın hikmetini şu şekilde açıklamaktadırlar: Birinci emir Mescid-i Harâm etrafında namaz kılanlara, ikinci emir Medine'nin herhangi bir mescidinde namaz kılanlara, üçüncü emir ise yolculuk esnasında namaz kılanlara yöneliktir. Hasan Hân ise, bu tekrarın hikmetini şu şekilde açıklamaktadır: Müslümanlar daha önce Mescid-i Aksâ'ya yöneliyorlardı. Allah mezkûr ayette bunu neshederek onların Mescid-i Harâm yönelmelerini emretmiştir. Fakat nesih şüpheye ve ihtilâfa açık bir konu olduğu için bu yeni emri pekiştirmek istemiştir. Böylece Allah, muhatapların buna itaat etmelerini sağlamış ve kalplerindeki şüpheyi gidermiştir.⁸⁰⁴

Örnek 2: “قُلْ إِنِّي نُهَيْتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذَا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُهْتَدِينَ (De ki: Allah'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam.)”⁸⁰⁵

Görüldüğü gibi bu âyette “قُلْ” emri iki defa tekrarlanmıştır. Hasan Hân bu tekrarın sebebini şöyle izah etmektedir: Allah, bu iki emirle Hz. Muhammed (s.a.v.)'in bir şeyler söylemesini istemektedir. Fakat birinci emir ve ikinci emirle söylenmesi istenen sözler, kaynak açısından farklı olduğu için tekrar meydana

⁸⁰¹ Bakara 2/149, 150.

⁸⁰² Bakara 2/149, 150.

⁸⁰³ Bakara 2/150.

⁸⁰⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 313.

⁸⁰⁵ En'âm 6/56.

gelmiştir. Çünkü birinci emir olan “ *قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ* (Deki: Allah’ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi)”⁸⁰⁶ mesajında Allah tarafından söylenen bir sakındırma söz konusudur. İkinci emir olan “ *قُلْ لَا أَتَّبِعُ أَهْوَاءَكُمْ قَدْ ضَلَلْتُ إِذًا وَمَا أَنَا* (De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam.)”⁸⁰⁷ mesajında ise Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından dile getirilen bir sakınma söz konusudur.⁸⁰⁸

3.7. DİLSEL AÇIDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM

“ *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ* (Anlayasınız diye biz onu Arapça bir Kur’ân olarak indirdik.)”⁸⁰⁹ ve benzeri birçok âyette ifade edildiği gibi Kur’ân Arap diliyle indirilmiş bir kitaptır.⁸¹⁰ Dolayısıyla onu anlamının en doğru yollarından birisi Arapçaya vâkıf olmaktır. Bu nedenle Hasan Hân lügat, nahiv, sarf ve belâğat gibi Arapça’yla ilgili ilimlere vâkıf olmayı Kur’ân’ı tefsir edebilmenin bir şartı olduğunu söylemekte⁸¹¹ ve sağlıklı bir Kur’ân tefsirinin ortaya çıkması için her fırsatta bu ilimlerden faydalanmaktadır.

3.7.1. Lügat İlmi Açısından

Arapçaya vukûfiyete büyük önem atfeden Hasan Hân, Kur’ân’da geçen, özellikle Arapların günlük konuşmalarında pek fazla kullanmadığı bazı isim, sıfat ve fiilleri lügat açısından açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır. İlk önce bunların kökünü zikretmekte daha sonra asıl anlam ve hâlihazırda ifade edilen anlam arasındaki münasebete işaret etmektedir.⁸¹² Bazen bu kelimelerin nokta, hareke ve vezinleri hakkında bilgi vermektedir.⁸¹³ Bazen de bu kelimelerin çoğul veya tekil

⁸⁰⁶ En’âm 6/56.

⁸⁰⁷ En’âm 6/56.

⁸⁰⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 152.

⁸⁰⁹ Yûsuf 12/2.

⁸¹⁰ Ra’d 12/37; Tâhâ 20/113; Zümer 39/28; Fussilet 41/3; Şûrâ 42/7; Zuhuruf 43/3; Ahkâf 46/12.

⁸¹¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 17.

⁸¹² Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân** c. 1, s. 87, 88, 166, 186, 194, 377, 402, 416; c. 3, s. 190; c. 4, s. 88; c. 5, s. 241; c. 12, s. 19; c. 13, s. 212, 286.

⁸¹³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 198, 292; c. 7, s. 33; c. 8, s. 276; c. 9, s. 319; c. 13, s. 329; c. 14, s. 404.

kalıplarına işaret etmektedir.⁸¹⁴ Kimi zaman da lügat açısından izah etmeye çalıştığı kelimeleri daha anlaşılır hale getirmek için zıt anlamlarını da zikretmektedir.⁸¹⁵ Çoğu zaman da kelimelerin kökünü ve asıl anlamını belirttikten sonra bunların Arap dilinde cümle içerisinde kullanılmış hallerine örnekler vermektedir.⁸¹⁶

Hasan Hân'ın lügat anlamını açıklamaya çalıştığı kelimeler, genellikle birden fazla anlam ifade eden kelimelerdir. O, elinden geldiği kadar bu nitelikteki kelimelerin ifade ettiği farklı anlamları da zikretmektedir. Çoğu zaman bunları herhangi bir tercihte bulunmadan nakletmektedir.⁸¹⁷ Bazen de benimsediği anlamı vurgulamak suretiyle tercihte bulunmakta ve bunu esas almaktadır.⁸¹⁸ Bazen de kelimelerin lügat anlamını aktardıktan sonra bunların İslâm dininde ifade ettiği anlamı belirtmektedir.⁸¹⁹ O, nâdir de olsa kelimelerin anlamını açıklamak için Arap şiiirinden örnekler vermekte ve bunların Arap lüğatinde ne anlam ifade ettiğini ortaya koymaya çalışmaktadır.⁸²⁰

Örneğin “ *كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً* (Onların bir ahdi nasıl olabilir ki! Eğer onlar size üstün gelselerdi, sizin hakkınızda ne akrabalık (bağlarını), ne de antlaşma (yükümlülüğünü) gözetirlerdi.)”⁸²¹ âyetinde geçen “إِلَّا” kelimesinin ne anlama geldiğini açıklığa kavuşturmak için Arap lüğatine başvurmakta ve bu konuda uzman olan bilginlerden şunları nakletmektedir: Ebû Bekr er-Râzî'ye göre âyette geçen “إِلَّا” kelimesi sözleşme ve yakınlık anlamındadır. Zeccâc'a göre ise bu kelimenin anlamı keskinliktir. O, bu görüşünü desteklemek için “ *الإِلهَ لِلْحَرَبَةِ وَمِنْهُ أَذُنٌ مُؤَلَّلَةٌ* ”

⁸¹⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 164; c. 5, s. 241; c. 6, s. 295; c. 8, s. 280; c. 9, s. 147; c. 12, s. 424.

⁸¹⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 120, 169; c. 4, s. 443; c. 5, s. 19; c. 8, s. 277.

⁸¹⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 377; c. 3, s. 190, 280, 337; c. 4, s. 164, 168; c. 5, s. 82, 194, 292, 336; c. 9, s. 104, 279; c. 11, s. 96, 146; c. 13, s. 136, 164, 185, 268.

⁸¹⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 263, 278, 396; c. 3, s. 65; c. 4, s. 137; c. 5, s. 110, 190; c. 5, s. 292; c. 6, s. 295; c. 7, s. 282; c. 8, s. 93; c. 12, s. 123, 124; c. 12, s. 399; c. 14, s. 316, 365, 389.

⁸¹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 190, 278; c. 4, s. 137; c. 7, s. 282; c. 13, s. 195.

⁸¹⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 179, 321, 362, 377; c. 3, s. 337; c. 5, s. 176, 273; c. 9, s. 217; c. 14, s. 462.

⁸²⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 55; c. 6, s. 220; c. 7, s. 26, 250; c. 8, s. 107; c. 9, s. 233; c. 11, s. 208, 385, 388; c. 13, s. 213; c. 14, s. 273, 386; c. 15, s. 65, 144, 162, 166, 185.

⁸²¹ Tevbe 9/8.

أي محددة” (*“İlle” keskin mızrak için kullanılır, “keskin kulak” bundan gelmektedir.*)”⁸²² örneğini vererek bu kelimenin Arap dilindeki kullanımını ve türevlerini açıklamaktadır. Zeccâc’a göre bu kelimenin, keskin mızrak (حربة) için kullanılması ve ism-i mef’ûl formundaki türevi olan “مؤلة” sıfatının kulakların keskinliğini ifade etmesi, “إلّ”nin keskinlik anlamında olduğunu desteklemektedir. Ferrâ ise, bu kelimenin yakınlık anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bazı âlimler de bu kelimenin yüksek sesle konuşmayı ifade ettiğini söylemektedir. Buna göre âyette bahsedilen kişiler anlaşma yaptıklarında seslerini yükselttikleri için böyle bir isimlendirme gerçekleşmiştir. Yine Ebû Bekr er-Râzî’ye göre “إلّ” kelimesinin başındaki hemze fethayla okunduğu gibi kesreyle de okunabilmektedir. Fethayla okunduğunda musibet anındaki ümitsizliği ifade etmektedir. Örneğin “عَجِبَ رَبُّكُمْ مِنْ أَلِكُمْ” (*Rabbiniz sizin ümitsizliğinize hayret etmektedir.*)”⁸²³ hadisinde geçen “ألّ” den maksat budur. İbn Zeyd, Süddî ve Ebû Ubeyde’ye göre ise bu kelimenin kesreli hali sözleşme, yemin, maden, komşuluk, akrabalık, konu, kin düşmanlık, rubûbiyet, vahiy, güven ve ümitsizlik gibi anlamlara gelmektedir. Yukarıda zikredilen hadiste geçen “ألّ” kelimesinin hemzesi daha çok fethayla okunmakla beraber kesreyle de okunabilmektedir. Kesreyle okunduğunda anlamında herhangi bir değişiklik meydana gelmez. Zira bunun kesreli halinde de ümitsizlik anlamı vardır. Ayrıca “ألّ”in başındaki hemze kesreyle okunduğunda Allah’ın bir ismi de olabilir. Bu nedenle Kur’ân’da “ألّ” ve “إلّ” kelimeleriyle biten her isim Allah’a izafe edilmiş sayılır. Müellif, bu tespitlerden sonra bu kelimenin çoğuluna da işaret etmektedir. Ona göre bunun birden fazla çoğulu bulunmaktadır. Azlık ifade eden çoğulu “ألّ”, çokluk ifade eden çoğulu ise “قَدْح قِداح” örneğinde olduğu gibi “إلال”dir.⁸²⁴

⁸²² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, 241.

⁸²³ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Begavî, **Şerhu’s-Sünne**, thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed Züheyr eş-Şâviş, Mektebetü’l-İslâmî, Şam 1983, c. 14, s. 365.

⁸²⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 241-242.

3.7.2. Sarf İlmi Açısından

Hasan Hân, tefsirinin birçok yerinde sarf ilmi çerçevesinde Arapçadaki fiillerin geçişlilik-geçişsizlik durumuyla alâkalı olan müte‘addî-lâzım özelliğine,⁸²⁵ bunun Kur’ân’daki örneklerine ve anlam değişimine etkisine işaret etmektedir. Ayrıca Kur’ân’da geçen fiillerin köklerine, vezinlerine, istikâklarına, bâblarına, çekimlerine, fazla harf içerip içermediklerine ve sahip olduğu mezkûr özellikler gereği nasıl bir anlam ifade ettiklerine işaret etmektedir. Diğer yandan bazı fiillerin tad’îf,⁸²⁶ mehmûz⁸²⁷ ve ma‘lûm-mechûl⁸²⁸ gibi özelliklerine de işaret etmektedir.⁸²⁹

Örneğin, “ وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَى (Evlerinizde oturun, eski câhiliyye âdetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın.)”⁸³⁰ âyetindeki “قَرْنَ” kelimesinin sarf ilmi açısından açılımını yapmakta ve buna bağlı olarak ortaya çıkan anlamlara işaret etmektedir. Onun cumhurdan aktardığına göre bu kelimenin başındaki “kâf” harfi kesreyle okunmaktadır. Bu takdirde “قَرْنَ” kelimesi, “فَعَلَ يَفْعُلُ” veznindeki “وَقَرَّ يَقَرُّ” bâbının emir sigasıdır. İlk başta “قَرَّ” olan bu kelimenin sonuna nisvet nûnu eklenerek kadınlara hitap eder forma sokulmuştur. Kelime, bu kalıpla bir yerde durma ve karar kılmaya yönelik bir emirdir.

Hasan Hân, Müberred’den aktardığına göre bu kelimenin başındaki hemze kesreyle okunmaktadır. Buna göre “قَرْنَ” kelimesi “فَعَلَ يَفْعُلُ” veznindeki “قَرَّ يَقَرُّ قَرَّارٌ” bâbının emir sigasıdır, aslı ise “قَرَّرُنْ”dır. Tahfîf için birinci “râ” hazfedilmiş, kesre

⁸²⁵ Fiillerin müteddî-lâzım özellikleri için bkz. Abdulkâhîr el-Cürcânî **el-Miftâh fi’s-Sarf**, thk. Ali Tevfîk el-Hamed, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1987. s. 56.

⁸²⁶ Tad’îf, bir kelimedede art arda gelen iki harfin birleşmesi ve şeddeli okunmasıdır; Bkz. Ebu’l-Hasen Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk, **İlelü’n-Nahv**, thk. Mahmûd Câsim ve Muhammed ed-Dervîş, Mektebetü’r-Ruşd, Riyad 1999. s. 555.

⁸²⁷ Mehmûz “أَخَذَ”, “سَأَلَ” ve “قَرَأَ” örneklerinde olduğu gibi aslî harflerinden birisi hemze olan kelimeleridir. Bkz. Abdullâh b. Yûsuf el-Cüdey’ el-Anzî, **el-Minhâcü’l-Muhtasar fi İlme’i’n-Nahvi ve’s-Sarf**, Mektebetü’r-Reyyân, Beyrut 2007. s. 148.

⁸²⁸ Fiillerin binâ fâil ve binâ mef’ûl özellikleri için bkz. Cürcânî **el-Miftâh fi’s-Sarf**, s. 56-57.

⁸²⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 50, 95; c. 2, s. 33, 135; c. 3, s. 229; c. 6, s. 45, 60, 79, 256, 262, 301, 309, 362, 404; c. 7, s. 241, 306; c. 8, s. 114; c. 9, s. 203, 189, 279; c. 11, s. 57, 82, 371; c. 12, s. 186, 307; c. 13, s. 141, 154, 185, 225, 278, 324, 393, 406; c. 14, s. 40, 244, 379, 417, 468; c. 15, s. 36, 382, 403, 405, 414.

⁸³⁰ Ahzâb 33/33.

olan harekesi, bir önceki harf olan “kâf” harfine aktarılmış, kelimenin başındaki vasıl hemzesi de gerek kalmadığı için hazfedilmiştir. Müellifin Ebû Alî el-Fârisî’den aktardığına göre ise “اِفْرَنْ”nin “قَرَنْ”ye dönüşüm aşaması şu şekildedir: “قيراط” ve “دينار” örneklerinde olduğu gibi ilk önce iki aynı harfin yan yana gelmesiyle oluşan tad’îften korunmak için birinci “râ”, “ye” harfine çevrilmiş ve bu kelime “اِفْيَرَنْ” halini almıştır. Daha sonra “ye”nin esresi “kâf”a aktarılmıştır. Bu işlem sonucu iki harekesiz harf yan yana geldiği için birinci harf olan “ye” hazfedilmiştir. Sonra ondan bir sonraki harfin harekeye kavuşması sonucu hemze, hazfedilmiş ve bu kelime “قَرَنْ”ye dönüşmüştür.

Hasan Hân’a göre Hicâz ehli, bu kelimeyi Mushaf’ta olduğu gibi “قَرَنْ” şeklinde yani baştaki “kâf” harfinin fethasıyla okumaktadır. Bu okuyuşa göre söz konusu kelime, “فَعْلٌ يَفْعَلُ” veznindeki “قَرَّ يَقَرُّ قَرَارٌ” bâbından gelmektedir. Kökü ise bâb farklılığından dolayı bir öncekinin aksine “اِفْرَنْ” yani “râ” harfinin fethasıyla. Daha sonra bunun harekesi “kâf”a aktarılmış, iki harekesiz “râ” yan yana geldiği için birisi hazfedilmiş, en sonunda da gerek kalmadığı için başındaki hemze hazfedilmiş ve bu kelime “قَرَنْ” halini almıştır. Müellife göre bu son kırâatı savunan bir diğer âlim de Alî b. Süleymân el-Ahfeş’tir. Fakat o, buna farklı bir anlam vermektedir. Zira ona göre bu kelime, “قَرَّتُ بِهِ عَيْنًا” (*Onunla güzüm aydınlandı.*) deyiminin ifade ettiği anlamı ifade etmektedir. Bu deyimdeki “قَرَّ” fiili, mecâzî olarak mutluluk anlamını ifade eden “gözyaşlarının soğukluğu” anlamına gelmektedir.⁸³¹ Buna göre Allah, bu âyette hitap ettiği mü’mine kadınlara mutlu ve mesut bir şekilde evlerinde kalmalarını emretmektedir.⁸³²

3.7.3. Nahiv İlmi Açısından

Hasan Hân *Fethu’l-Beyân*’da âyetlerin anlamını açıklama maksadıyla nahiv ilminden de çok yararlanmaktadır. Bu çerçevede âyetlerin i’râb analizini yapmakta,

⁸³¹ Râzî, *Muhtâru’s-Sihâh*, s. 560.

⁸³² Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 11, s. 82-83.

âyetlerde geçen ve değişik anlamlar için kelimelere eklenen harflerin; edatların ve atıf harflerinin işlevini belirtmekte, zamir ve ism-i işaretlerle ilgili kurallara ve bunların mercilerine işaret etmektedir. Çünkü Arap dili kurallarına uygun bir şekilde bu hususlar açıklığa kavuşturulmadan, sağlıklı bir Kur'ân tefsirinden söz etmek mümkün değildir. Özellikle de cümle içerisinde bulunan öğelerin konumunu belirlemeye yarayan i'râb analizi titizlikle yapılmalıdır. Müellif yaptığı i'râb analizleri sayesinde âyetlerde bulunan mübtedâ-haber,⁸³³ fiil, fâil ve mef'ûl⁸³⁴ gibi cümlelerin temel öğelerini tespit etmektedir. Bunun dışında istisna,⁸³⁵ izafet,⁸³⁶ sıfat,⁸³⁷ bedel,⁸³⁸ hâl,⁸³⁹ temyîz,⁸⁴⁰ nidâ',⁸⁴¹ te'kîd,⁸⁴² atıf,⁸⁴³ tenâzu',⁸⁴⁴ iştiğâl,⁸⁴⁵ ihtisâs,⁸⁴⁶

⁸³³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 229; c. 2, s. 89, 186, 378; c. 5, s. 19; c. 7, s. 55, 65; c. 9, s. 23; c. 12, s. 168, 261; c. 13, s. 59, 313, 358.

⁸³⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 172; c. 5, s. 203; c. 7, s. 134, 267, 423; c. 8, s. 61; c. 9, s. 128, 357; c. 10, s. 244; c. 11, s. 63, 172, 186; c. 12, s. 54; c. 13, s. 20, 74, 129, 155; c. 14, s. 126, 231, 392.

⁸³⁵ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 285, 314; c. 2, s. 44, 285; c. 3, s. 324; c. 4, s. 222, 229, 240, 309; c. 5, s. 14; c. 6, s. 88, 181, 186, 246, 270; c. 8, s. 316; c. 9, s. 44, 226, 351, 393; c. 10, s. 173; c. 12, s. 38, 263, 413; c. 13, s. 263, 426; c. 14, s. 78, 370.

⁸³⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 23, 82; c. 7, s. 80; c. 12, s. 431; c. 13, s. 153, 163, 170, 341; c. 14, s. 186; c. 15, s. 335.

⁸³⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 84, 434; c. 2, s. 319, 378; c. 3, s. 93, 210, 244; c. 4, s. 45, 158, 387; c. 6, s. 285; c. 8, s. 240; c. 9, s. 158; c. 10, s. 177.

⁸³⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 52; c. 7, s. 80; c. 12, s. 431; c. 13, s. 178; c. 14, s. 241, 412, 46; c. 15, s. 382.

⁸³⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 176, 295; c. 4, s. 254; c. 7, s. 236, 237, 337; c. 10, s. 15, 27; c. 12, s. 109; c. 13, s. 164, 342; c. 14, s. 416; c. 15, s. 334;

⁸⁴⁰ Temyîz, belirsiz bir isimden ibaret olup kelime ve cümlelerden sonra gelerek bunlardaki anlam kapalılığını sayı, ölçü ve nitelik açısından gidermektedir. [Muhammed b. Hasen es-Sâyiğ, **el-Lemhe fî Şerhi'l-Mülhe**, thk. İbrâhîm b. Sâlim es-Sâ'idî, 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Medine 2004. s. 401-403.]

⁸⁴¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 128; c. 13, s. 131.

⁸⁴² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 8, s. 183.

⁸⁴³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 236, 422, 435; c. 3, s. 253; c. 4, s. 227, 339; c. 7, s. 360; c. 9, s. 33; c. 12, s. 308; c. 13, s. 73, 74, 413, 425; c. 14, s. 215; c. 15, s. 51, 451.

⁸⁴⁴ Tenâzu', cümlede geçen iki âmilin, daha sonra gelen bir ma'mûle talip olmasıdır. Örneğin "أَتُونِي أَفْرَغُ" [Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim; (Kehf 18/96)] âyetinde geçen "أَتُونِي أَفْرَغُ" kelimesi, hem "أَتُونِي" hem de "أَفْرَغُ" fiilinin mef'ûlûdudur. [Abdurrahmân b. Ali b. Sâlih el-Mekûdî, **Şerhu'l-Mekûdî 'ale'l-Elfiyye**, thk. Abdülhamîd Hindâvî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2005, s. 109]; bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 355; c. 3, s. 303; c. 4, s. 144; c. 5, s. 160; c. 7, s. 206; c. 11, s. 260; c. 13, s. 10; c. 14, s. 295; c. 15, s. 75.

⁸⁴⁵ İштиğâl, bir âmilin, kendisinden önce zikredilen ma'mûlünün zahirinde amel etmesidir. Bu durumda daha önce zikredilen ma'mûl için mezkûr âmilin cinsinden başka bir âmil takdir edilir. Örneğin "وَالْأَنْعَامَ خَلَقَهَا" [Hayvanları da O yarattı. (Nahl 16/5.)] âyetinde iştiğâl kuralı söz konusudur, çünkü âmil olan "خَلَقَ", ma'mûl olan "الْأَنْعَامَ" den önce zikredilmiş ve onun zahirinden amel etmiştir. Bu durumda âmilsiz kalan "الْأَنْعَامَ"nin başında yeni bir "خَلَقَ" âmili takdir edilir. [Muhammed b. Abdülmün'im el-Cevcerî, **Şüzûrâtü'z-Zeheb**, thk. Nevâf b. Cezâ el-Harisî, 'İmâdetü'l-Bahsi'l-

iğrâ',⁸⁴⁷ takdîm-te'hîr,⁸⁴⁸ takdîr,⁸⁴⁹ hazîf,⁸⁵⁰ nekîre-marîfe,⁸⁵¹ münсарif-gayr-i münсарif⁸⁵² ve esmâü'l-aded⁸⁵³ gibi konulara da temas etmektedir.

Ayrıca Arapçanın değişik anlamlar için kelimelere eklenen harfler; edatlar ve bağlaçlar açısından çok zengin bir dil olduğu malumdur. Bu ehemmiyete binâen müellif her fırsatta bunların işlevine işaret etmektedir. Arapça, zamir ve ism-i işaretler açısından da zengin bir dildir. Bunlarla ilgili kuralları bilmek okuduğumuz metni daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bunlarla alâkalı en çok belirsizlik arz eden şey mercileridir. Açıkça zikredilmeyen bu mercileri, bulunduğu bağlama göre tespit etmek çok büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle müellif, zamir ve ism-i işaretler ilgili kuralları zikretmeyi ve bunların mercilerini belirtmeyi ihmal etmemektedir.

3.7.3.1. İ'râb Analizinde Bulunması

Hasan Hân âyetlerin anlamını anlaşılır hale getirmek için özellikle kapalılık ve belirsizlik arz eden cümlelerde i'râb analizini yapmakta ve buna bağlı olarak

‘İlmî, Medine 2004. c. 2, s. 746]; bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 7, s. 164; c. 11, s. 228, 254, 276, 294; c. 13, s. 209, 298, 307, 375, 425; c. 14, s. 358; c. 15, s. 66, 67, 93.

⁸⁴⁶ İhtisâs, cümlede gizli olan “أَخْصَّ” (*tahsis ediyorum*) fiiline mef'ûl olan kelimelerde uygulanan bir i'râb türüdür. (Nedîm Hüseyin Da'kûr, **el-Kavâ'idu't-Tatbikiyye fi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, Müessesetü Bahsûn, Beyrut 1998, s. 278); (Abbâs Hasen, **en-Nahvu'l-Vâfi**, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1973, c. 4, s. 118 vd.), Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 178, 297; c. 7, s. 354; c. 9, s. 91; c. 12, s. 224, 390; c. 14, s. 315, 461.

⁸⁴⁷ İğrâ', yerine getirilmemesinden endişe edilen bir fiilin yapılmasını teşvik etmektir. Yerine getirilmesi istenen şey “muğrâ bih” denilir. Teşvik ifade eden bazı kelimelerin takdiriyle mansûbdur. (Sâyiğ, **el-Lemhe fi Şerhi'l-Mülhe**, s. 527-228.); bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 290; c. 3, s. 11; c. 4, s. 69, 272; c. 5, s. 220; c. 8, s. 406, 438; c. 9, s. 91; c. 10, s. 247; c. 12, s. 9, 71, 77; c. 13, s. 49; c. 14, s. 194.

⁸⁴⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 148, 300, 303, 332; c. 7, s. 73, 289; c. 10, s. 239.

⁸⁴⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 38; c. 4, s. 301; c. 5, s. 190; c. 6, s. 230, 240, 384; c. 7, s. 247; c. 9, s. 27, 295; c. 10, s. 31, 95; c. 11, s. 62; c. 12, s. 88; c. 13, s. 73, 133, 406; c. 14, s. 247; c. 15, s. 314.

⁸⁵⁰ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 148; c. 8, s. 71; c. 9, s. 295;

⁸⁵¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 63; c. 15, s. 294.

⁸⁵² Bu iki şey nahiv ilmiyle alakalı kavramlardır. Münсарif, cer ve tenvîni kabul eden isim anlamına gelmektedir. Gayr-i münсарif ise belli hareketler üzerine mebnî (sâbit) olan, mâzî fiiline bazı açılardan benzerlik taşıdığı için cer ve tenvîn kabul etmeyen kelimeleri ifade etmektedir. (Sâyiğ, **el-Lemhe fi Şerhi'l-Mülhe**, s. 743 vd.); bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 288; c. 7, s. 231; c. 11, s. 218; c. 14, s. 343; c. 15, s. 303.

⁸⁵³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 229; c. 2, s. 114; c. 5, s. 357; c. 11, s. 425; c. 14, s. 19, 310, 413; c. 15, s. 447.

Kur’ân’ı-Kerim’i tefsir etmektedir.⁸⁵⁴ Örneğin “إِنَّا أَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ”⁸⁵⁵ âyetinin anlamı için tefsir ve meâl kitaplarına baktığımızda diğer âyetlere nazaran değişik anlamlar karşımıza çıkmaktadır. Bunun sebebi i’râbındaki belirsizliktir. Hasan Hân, mezkûr âyete Kur’ân’ın ruhuna uygun bir anlam vermek maksadıyla âyetin i’râbındaki ihtimalleri zikretmektedir. Bu ihtimalleri şöyle açıklayabiliriz:

a) “خَالِصَةٍ” kelimesinin tenvînle okunması: Buna göre “خَالِصَةٍ” kelimesi, ikisi de mastar olan “إخلاص” veya “خلوص” anlamındadır. “إخلاص” anlamında ise “ذِكْرَى”, onun mef’ûlûdür ve nasb halindedir. “خلوص” anlamında ise “ذِكْرَى” onun fâilidir ve ref’ halindedir. Ya da “خَالِصَةٍ” ism-i fâ’ildir ve aslî anlamındadır, “ذِكْرَى” ise ona bedel veya atfu’l-beyân olup cer halindedir. Ya da “خَالِصَةٍ” kelimesi öncesinde gizli olan “أعني (kastediyorum)” fiilinin mef’ûlûdür ve nasb halindedir veya gizli bir mübtedânın haberidir ve ref’ halindedir. Bu ihtimallere göre “الدَّارِ” kelimesi uygun bir cer harfinin takdiriyle “ذِكْرَى”nın ya mef’ûlû ya da zarfıdır. Zarf olması durumunda zikrin gerçekleşeceği yer âhiret olacaktır. “خَالِصَةٍ” ise hazfe uğramış bir mevsûfun (خصلة) sıfatıdır. Başındaki “be” harfi ise sebebiyet ifade etmektedir. Bu i’râba göre âyet dört şekilde yorumlanabilmektedir:

1) “Halis bir haslet olan âhiret zikri, kendilerinde hâlis hale getirmeleri sebebiyle o peygamberleri ihlaslı kılmıştır.”

2) “Halis bir haslet olan âhiret zikri, kendilerinde halis olması sebebiyle o peygamberleri ihlaslı kılmıştır.”

3) “Halis bir haslet olan âhiretteki zikri, kendilerinde hâlis hale getirmeleri sebebiyle o peygamberleri ihlaslı kılmıştır.”

⁸⁵⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 194, 229, 332, 340, 419; c. 2, s. 131, 355; c. 3, s. 210; c. 4, s. 77; c. 5, s. 208, 209, 359; c. 6, s. 42, 95, 293; c. 7, s. 80, 83, 139, 236, 283, 354; c. 8, s. 139, 256; c. 9, s. 23, 295; c. 10, s. 277, 285; c. 11, s. 227, 294; c. 12, s. 54, 115, 182, 233, 235, 266, 356, 427, 431; c. 13, s. 59, 60, 308, 403; c. 14, s. 44, 74, 77, 133, 135, 148, 194, 271, 442, 457, 461, 467, 474; c. 15, s. 176, 451.

⁸⁵⁵ Sâd 38/46.

4) “Halis bir haslet olan âhiretteki zikir, kendilerinde hâlis olması sebebiyle o peygamberleri ihlaslı kılmıştır.”⁸⁵⁶

b) “خَالِصَة” kelimesinin izafetle okunması: Bu durumda, “بِشَّهَابٍ قَبَسٍ (Alev koruyla)” tamlamasında olduğu gibi “خَالِصَة” kelimesi “ذِكْرِي”ya izafe-i beyânîyye ile izafe edilmiştir. Dolayısıyla halislikten maksat âhîret zikridir. İzafetle okunduğunda ortaya çıkacak diğer bir olasılık da “خَالِصَة” kelimesinin, mef’ûlû olan “ذِكْرِي”ya izafe edilmesi, fâilinin de hazfedilmiş olmasıdır. Bu fâil peygamberlerdir. Bir diğer ihtimal de “خَالِصَة” kelimesinin, mastar olan “خلوص” anlamında olup fâili olan “ذِكْرِي”ya izafe edilmiş olmasıdır.⁸⁵⁷ Bu i’râba göre ayet iki şekilde yorumlanmaktadır:

1) “Âhîret zikrini kendilerinde halis kıldıkları için o peygamberleri ihlaslı kılmıştır.”

2) “Âhîret zikri kendilerinde halis olduğu için o peygamberleri ihlaslı kılmıştır.”⁸⁵⁸

3.7.3.2. Değişik Anlamlar İçin Kelimelere Eklenen Harflerin İşlevine İşaret Etmesi

Hasan Hân tefsirinde, kök açısından bulunduğu kelimelerden bağımsız olan ve değişik maksatlar için bunlara eklenen “ل”, “ف”, “ي”, “س”, “ب”, “و”⁸⁵⁹ vb. harflerin işlevine ve eklendiği kelimelere nasıl bir anlam kattığına işaret etmektedir. O, bu harflerden en çok “ل” harfinin işlevine temas etmektedir. Ona göre bu harf en çok “لام الموطئة للقسم” [(eklendiği kelime veya cümleyi) yemine hazırlayan lâm] olarak kullanılmakla beraber; “لام العجب” (hayret lâmu), “لام الجحود” (inkâr lâmu), “لام المؤكدة” (pekiştiren lâmu), “لام التوقيت” (vakit belirten lâmu), “لام كي” [edatıyla benzer anlam

⁸⁵⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 54.

⁸⁵⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 54.

⁸⁵⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 54.

⁸⁵⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 203, 267, 303; c. 6, s. 293; c. 10, s. 91; c. 12, s. 219; c. 13, s. 56, 73, 255, 380; c. 14, s. 73, 135, 367, 388, 422; c. 15, s. 403.

etmektedir.⁸⁷⁴ Örneğin “هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ” (*İyiliğin karşılığı iyilikten başka bir şey midir?*)⁸⁷⁵ âyetini tefsir ederken “هل” edatının Arapçada dört anlam ifade ettiğini, bazı âyetlerden örnekler vererek açıklamaktadır. Ona göre bu edat, “هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ” (*İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti.*)⁸⁷⁶ âyetinde cümlelin anlamını pekiştirmeye yarayan “قَدْ” edatı anlamında, “فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا” (*Siz de rabbinizin size vaad ettiğini gerçek buldunuz mu?*)⁸⁷⁷ âyetinde istifhâm anlamında, “فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ” (*Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?*)⁸⁷⁸ âyetinde emir anlamında, “فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ” (*Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi?*)⁸⁷⁹ âyetinde ise nefiy anlamındadır.⁸⁸⁰

3.7.3.4. Atıf Harflerinin İşlevine İşaret Etmesi

Hasan Hân, Kur’ân-ı Kerîm’de geçen değişik anlamlar için kelimelere eklenen harflerin ve edatların işlevlerine işaret ettiği gibi kelime ve cümleleri birbirine bağlamaya yarayan bazı atıf harflerinin de işlevine işaret etmektedir. Bunlardan en çok “و”, “ثم”, “ام” ve “او” harflerinin işlevine işaret etmektedir.⁸⁸¹

Örneğin,

- سَيَقُولُونَ ثَلَاثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْمًا بِالْغَيْبِ وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ

(Ey Muhammed (s.a.v.)! Bazıları bilmedikleri şey hakkında atıp tutarak, “Onlar üç kişidirler, dördüncüleri köpekleridir” diyecekler.

⁸⁷⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 133, 341, 422; c. 2, s. 91, 155, 406; c. 3, s. 360; c. 4, s. 29, 301; c. 5, s. 159, 313; c. 6, s. 124, 182, 260; c. 7, s. 52, 171, 226, 321; c. 8, s. 12, 139, 156, 185, 235; c. 10, s. 213, 285; c. 11, s. 433. c. 12, s. 249; c. 13, s. 344, 429; c. 14, s. 98, 131, 135, 367, 455, 458; c. 15, s. 312, 329, 389.

⁸⁷⁵ Rahmân 55/60.

⁸⁷⁶ İnsân 76/1.

⁸⁷⁷ A’râf 7/44.

⁸⁷⁸ Mâide 5/91.

⁸⁷⁹ Nahl 16/35.

⁸⁸⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 13, s. 344.

⁸⁸¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 281; c. 2, s. 117; c. 6, s. 72; c. 8, s. 32, 184; c. 10, s. 30; c. 11, s. 373; c. 12, s. 362; c. 13, s. 206, 478.

Yine, “Beş kişidirler, altıncıları köpekleridir” diyecekler. Şöyle de diyecekler: “Yedi kişidirler, sekizincileri köpekleridir.”⁸⁸²

- “ النَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ
[(Bu alış verişi yapanlar), tevbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler ve iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlardır.]”⁸⁸³
- “ وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا (Rablerine karşı gelmekten sakınanlar ise, bölük bölük cennete sevk edilir, oraya varıp da kapıları açıldığında)”⁸⁸⁴

âyetlerinde geçen “vâv”ın sekiz sayısı ile özdeşleşmiş olan “واو الثمانية” olabileceğini ifade etmekte ve bu konuda bazı görüşler aktarmaktadır. Dikkat edilirse birinci âyette sekiz sayısını ifade eden “ثَمَانِيَهُمْ”un başında, ikinci âyette sekizinci sıfat olan “النَّاهُونَ”ın başında, üçüncü âyette cennet kapılarının sekiz olması hasebiyle “وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا (kapıları açıldığında)”⁸⁸⁵ cümlesinin başında “vâv” gelmiştir. Bazı âlimler bu münasebetle bu vâvı “واو الثمانية” olarak adlandırmışlardır.⁸⁸⁶ Müellifin Kerhî’den aktardığına göre sekiz sayısı ile alâkalı kelime ve cümlelerin başına “vâv” harfinin konulmasının sebebi, Arapçada yedi sayısının on ve katları gibi grup oluşturacak mahiyette kabul edilmesidir. Bu yüzden öncesini ve sonrasını birbirinden ayırmak için sekiz sayısı ile ilişkili olan kelime ve cümlelerin başında bu harf zikredilmektedir. Fakat Hasan Hân’ın, Sa’lebî ve İbn Hâleveyh gibi bazı âlimlerden naklettiğine göre “واو الثمانية”nin Arapça’da yeri yoktur. Bu görüşte olanlar bunu değişik şekillerde yorumlamaktadırlar.⁸⁸⁷

⁸⁸² Kehf 18/22.

⁸⁸³ Tevbe 9/112.

⁸⁸⁴ Zümer 39/73.

⁸⁸⁵ Zümer 39/73.

⁸⁸⁶ Salâhuddîn Ebû Saîd Halîl ed-Dımaşkî, **el-Füsûlû'l-Müfîde fî'l-Vâvî'l-Mezîde**, thk. Hasan Mûsâ eş-Şâ'ir, Dâru'l-Beşîr, Amman 1990. s. 142.

⁸⁸⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 409; c. 8, s. 32; c. 12, s. 151.

3.7.3.5. Zamir ve İsm-i İşaretlerle İlgili Kurallara İşaret Etmesi

Hasan Hân, birçok yerde zamir ve ism-i işaretlerle ilgili kurallara ve onların mercilerine işaret etmektedir.⁸⁸⁸ Örneğin,

- Bir âyette bir tek zamirin hem Allah’a hem de melek veya Peygamber (s.a.v.) gibi bazı varlıklara döndüğünü tespit etmekte ve böyle bir şeyin câiz olup olmadığını açıklığa kavuşturmaktadır.⁸⁸⁹
- Bir âyette akıl sahibi olan ve olmayan iki varlığa bir tek zamirle işaretle bulunmanın “tağlîb”⁸⁹⁰ kuralı gereği câiz olduğuna işaret etmektedir.⁸⁹¹
- Bazı âyetlerde zamirlerin, konuşulandan apaçık bir şekilde anlaşılan, fakat sözel olarak zikri geçmeyen mercilere dönebileceğini ifade etmektedir.⁸⁹²
- Birçok âyette zamirin zikredilmesi gerekirken, mercisinin zikrediliş sebebine işaret etmektedir.⁸⁹³
- Bir âyette özne olan bir zamirin, yüklemi zikredilmeden mercisinin anlaşılamayacağını ifade etmektedir.⁸⁹⁴
- Bir âyette, açıkça yer verilmeyen merciin cümlede kullanılan bir ifadeden anlaşıldığına işaret etmektedir.⁸⁹⁵
- Bir âyette, zamirin mercisinin belirlenmesi köklü anlam değişimine neden olduğunu belirtmektedir.⁸⁹⁶
- Birden çok âyette, tek bir zamirin değişik mercilere dönebileceğini ortaya koymaktadır.⁸⁹⁷

⁸⁸⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 140, 254; c. 3, s. 63, 223, 420; c. 4, s. 41, 55, 91; 220, 298, 354; c. 6, s. 194, 304, 341; c. 7, s. 190, 315, 465; 150; c. 9, s. 47, 322, 417; c. 10, s. 42, 205; c. 11, s. 298; c. 13, s. 31; c. 14, s. 463.

⁸⁸⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 11, s. 134

⁸⁹⁰ Tağlîb, “أبوين (anne-baba)” ve “قمرين (ay ve güneş)” örneğinde olduğu gibi anlam açısından birbirleriyle ilişkili olan iki kavramı birleştirip bunlardan birisiyle ifade etmektedir. (Ebu’l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî, **Kitâbu’l-Küllîyyât**, thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1998. s. 281.)

⁸⁹¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 281.

⁸⁹² Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 311; c. 14, s. 297.

⁸⁹³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 288; c. 13, s. 13; c. 15, s. 383.

⁸⁹⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 126.

⁸⁹⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 277.

⁸⁹⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 10, 279.

- Bazı âyetlerde, önce zikredilmesi gerekirken merciin zamirden sonra zikredildiğine ve böyle bir şeyin niye câiz olduğuna işaret etmektedir.⁸⁹⁸
- Bir âyette zamirin, fiiliyle bitişik halde zikredilmesi gerekirken niye ondan ayrı zikredildiğine işaret etmektedir.⁸⁹⁹
- Bir âyette, fâil ve mef'ûle dönen iki ayrı zamirin bir tek fiilde toplandığını tespit eder ve bunun câizliği hususunda değişik yorumlarda bulunur.⁹⁰⁰
- Bir âyette, çoğul olmayan bir zamirin çoğul olan bir merciye dönme sebebine değinmekte ve bunların çoğul-tekil açısından birbirine uyduğuna dair değişik yorumlarda bulunmaktadır.⁹⁰¹
- Bir âyette ise merciin çoğul olması durumunda zamirin hem erkek hem de dişi zamiri olabileceğini ileri sürmektedir.⁹⁰²

Hasan Hân zamirlerde olduğu gibi ism-i işaretlerin mercilerine de işaret etmekte ve bunlarla ilgili bazı kurallara değinmektedir. Genellikle de “ذلك” ism-i işaretinin mercileriyle ilgili bilgilere yer vermektedir. Onun tespitlerinden anladığımız kadarıyla Kur’ân-ı Kerîm’de “ذلك” ile işaret edilen mercilerin çoğu genellikle o ana kadar sûrede zikredilenlerin tümünden ibarettir.⁹⁰³ Hasan Hân bunun dışında, bazı âyetlerde, konuşan kişinin bu edatla içinde bulunduğu duruma işaret ettiğini dile getirmektedir.⁹⁰⁴ Bir âyette de “ذلك”nin hangi ihtiyaca binâen zikredildiğine işaret etmektedir.⁹⁰⁵ Bir diğer âyette de dilsel açıdan dişi sayılan bir

⁸⁹⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 140; c. 3, s. 225; c. 4, s. 172; c. 7, s. 388.

⁸⁹⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, s. 380; c. 9, s. 135.

⁸⁹⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 74.

⁹⁰⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 14, s. 313.

⁹⁰¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 13, s. 341.

⁹⁰² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 7, s. 268.

⁹⁰³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 165; c. 3, s. 96; c. 7, s. 394.

⁹⁰⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 11, s. 67; c. 14, s. 181.

⁹⁰⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 43.

merciye, erkek ism-i işaretiyle,⁹⁰⁶ tekil olan bir merciye ise çoğul olan bir ism-i işaretle işaret edilme sebebini izah etmeye çalışmaktadır.⁹⁰⁷

3.7.4. Belâğat İlmi Açısından

Hasan Hân'ın, Fahrüddîn er-Râzî'den naklettiğine göre belâğat; bir kişinin konuşma esnasında, kelâmın anlamını bozacak kadar kısa tutmaktan ve okuru bıktıracak kadar uzatmaktan korunarak kalbindeki anlamların özüne ulaşması ve bunları en güzel bir şekilde ifade etmesidir.⁹⁰⁸ Onun Hatîb el-Kazvînî'den aktardığına göre de belâğat “kelâmın müktezâ-i hâle uygun ve fesâhatli olmasıdır.”⁹⁰⁹ Kendisinin verdiği tarife göre ise belâğat, “anlamın en güzel lafızlarla muhatabın zihnine ulaştırılması”dır. Onun başkalarından nakilde bulunarak belâğate verdiği diğer tanımlar da şu şekildedir:

- “Belâğat, ibarenin güzelliği yanında anlamın da doğru olmasıdır.”
- “Belâğat, özlü ifadelerle hızlı bir şekilde anlamın anlaşılmasını sağlamak ve dinleyiciyi bıktırmadan güzel bir şekilde ifadede bulunmaktır.”
- “Belâğat, lafzın az anlamın çok olmasıdır.”
- “Belâğat, lafzın anlamla örtüşmesi ve sesin kulağa ulaşmasından önce anlamın kalbe ulaşmasıdır.”⁹¹⁰

Belâğat ilmi, “me‘ânî, beyân ve bedî‘ adı verilen üç ayrı ilim dalından meydana gelmektedir. Me‘ânî ilmi, lafzın muktezâ-i hâle (*duruma, makama*) uygunluğunu bildiren hâllerden söz eden bir ilimdir. Bu ilim dalında; haber, inşâ,⁹¹¹

⁹⁰⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, s. 274.

⁹⁰⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 10, s. 277.

⁹⁰⁸ Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin el-Âmilî, **el-Keşkûl**, thk. Muhammed Abülkerîm en-Nemirî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, c. 1, s. 283; Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Ebşîhî, **el-Müstetraf fî Külli Fennin Müstezraf**, thk. Müfid Muhammed Kumeiha, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986, c. 1, s. 95.

⁹⁰⁹ Celâluddîn Muhammed b. Sa‘iddîn Hatîb el-Kazvînî, **el-Îdâh fî ‘Ulûmi'l-Belâğa**, Dâru İhyâi'l-‘Ulûm, Beyrut 1998, s. 13.

⁹¹⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 165.

⁹¹¹ Haber, konuşulanlardan bağımsız bir şekilde olup biten bir şeyden haber vermektir. Doğru da olabilir yanlış da. İnşâ ise, konuşma anı itibarıyla mefhumu ortaya çıkan şeydir. Bundan önce olup bitmiş bir şey içermez. Bu yüzden yalan ve doğru olma olasılığı yoktur. Genellikle talep, temennî ve seslenme ifadelerinden oluşmaktadır. (Seyyid Ahmed el-Hâşimî, **Cevâhirü'l-Belâğa**, thk. Yûsuf es-Sumaylî, el-Mektebetü'l-‘Asriyye, Beyrut tsz., s. 55-69.). Ayrıca bkz. Abdurrahmân

müsned, müsnedün ileyh,⁹¹² kasr,⁹¹³ fasl, vasl,⁹¹⁴ îcâz, itnâb gibi konular işlenir. Beyân ilmi, mütekellimin kast ettiği bir mânayı, o mânaya delâleti bakımından birbirinden farklı yollarla ifade edebilmesini inceleyen ilimdir. Teşbîh, isti‘are, mecâz, kinâye ve benzeri konular bu ilim dalında ele alınır. Bedî‘ ilmi, muktezâ-i hâle uygunluktan ve lafzın mânaya delâletinin açıklığından sonra, kendisiyle, kelâmın güzellikleri öğrenilen bir ilimdir. Bu ilimde, tıbâk,⁹¹⁵ mukâbele, müşâkele, cinâs,⁹¹⁶ tevriye gibi edebî sanatlar işlenir.”⁹¹⁷

3.7.4.1. Me‘ânî İlmi

a) Îcâz

Îcâz, lafzın manaya en kısa yoldan delâlet etmesidir. Eğer lafız ve mana birbirine uygunsa buna îcâz-ı takdîrî, eğer anlam lafızdan daha çoksa îcâz-ı kasr, eğer lafzın anlama en kısa yoldan delâlet etmesi cümlede bazı şeylerin hazfedilmesiyle sağlanıyorsa ise îcâz-ı hazf denilmektedir.⁹¹⁸ Örneğin Hasan Hân, “ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ (O halde sadece Müslümanlar olarak ölünüz)”⁹¹⁹ ayetinde îcâz olduğunu söylemektedir. Zira bu âyetin takdîri “ إِزْمُوا الْإِسْلَامَ وَلَا تَفَارِقُوهُ حَتَّى تَمُوتُوا (İslam’a sımsıkı

Hasan Hâbenneke el-Meydânî, **el-Belâğatü’l-‘Arabiyye**, Dâru’l-Kalem, Şam 1996, c. 1, s. 166-167.

⁹¹² Müsned, mahkûmu bih (onunla hüküm bildirilen şey)dir. Haber ve fiil gibi öğelerden oluşmaktadır. Müsnedün ileyh ise mahkûm-u aleyh (ona hüküm isnad edilen şey)dir. Müsnedü ileyhın muayyen olması gerekmektedir. (Hâşimî, **Cevâhirü’l-Belâğa**, s. 109, 131.)

⁹¹³ Kasr, cümlede herhangi bir hazif olmaksızın az kelimelerle çok anlam ifade etmektir. (Kazvîni, **el-İzâh**, s. 174.)

⁹¹⁴ Fasl, cümle öğelerinin birbirinden bağımsız olması, vasl ise cümle öğelerinin atıf harfleriyle birbiriyle irtibatlandırılmasıdır. (Meydânî, **el-Belâğatü’l-‘Arabiyye**, c. 1, s. 550.)

⁹¹⁵ Tıbâk, zıt olan iki şeyin beraber zikredilmesidir. Bunlar fiil, isim, harf vb. lafızlar olabilmektedir. (Hâşimî, **Cevâhirü’l-Belâğa**, s. 303.)

⁹¹⁶ Cinâs; anlamların değişik, lafızların ise benzer olmasını ifade etmektedir. (Abdülâtî Garîb Allâm, **Dirâsâtün fî’l-Lügati’l-‘Arabiyye**, Bingazi Üniversitesi Yayınları, Bingazi 1997. s. 205.)

⁹¹⁷ Süleyman Gür, **Kâzî Beyzâvî Tefsîrinde Belagat İlmi ve Uygulanışı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Erzurum 2014), s. 28-29.

⁹¹⁸ Nasurullâh b. Muhammed el-Cezerî İbnu’l-Esîr, **el-Câmi‘u’l-Kebîr fî Sinâ‘ati’l- Manzûm mine’l- Kelâmi ve’l-Mensûr**, thk. Mustafa Cevvâd, Matba‘atu’l-Mecme‘i’l-‘Âlemî, Irak 1953, s. 154; Hâşimî, **Cevâhirü’l-Belâğa**, s. 197 vd.; Kazvîni, **et-Telhîs fî ‘Ulûmi’l-Belâğa**, thk. Abdurrahmân el-Berkûkî, Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, byy. tsz., s. 209 vd.

⁹¹⁹ Bakara 2/132.

sarılın, ölene kadar ondan ayrılmayın)” şeklindedir. Burada bazı ifadeler hazfedilerek anlama daha az lafızla ulaşılmak istenmiştir.⁹²⁰

b) İhtibâk

İhtibâk, kök anlamı itibariyle arada boşluk kalmayacak şekilde elbiseyi sıkı ve sağlam bir şekilde örmeyi ifade etmektedir. Belâğat ıstılahında ise aynısı veya zıddı cümlelerin sonunda zikredildiği için bazı ifadelerin cümlelerin başında hazfedilmesidir. Bunun tam aksine de ihtibâk denmektedir.⁹²¹ Hasan Hân, “هُوَ الَّذِي جَعَلَ

لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ (Allah, geceyi içinde dinlenesiniz diye sizin için yaratan, (çalışıp kazanmanız için de) gündüzü aydınlık kılandır. Şüphesiz bunda dinleyen bir toplum için ibretler vardır.)”⁹²² âyetinde ihtibâk olduğunu bildirmekte ve bunu şöyle açıklamaktadır: “النَّهَارَ (gündüz)”den sonra “مُبْصِرًا (aydınlık)” zikredildiği için onun zıddı olan “مُظْلِمًا (karanlık)”, “اللَّيْلَ (gece)”den sonra hazfedilmiştir. Yine “اللَّيْلَ”den sonra “لِتَسْكُنُوا (dinlenesiniz diye)” zikredildiği için onun zıddı olan “لِتَحْرَكُوا (çalışıp kazanmanız için)”, “النَّهَارَ مُبْصِرًا (gündüzü aydınlık kılandır)” ifadesinden sonra hazfedilmiştir.⁹²³

c) İltifât

İltifât, bir anlamı belli bir lafızla ifade ettikten sonra kelâmın devamında onu değiştirmektir. İltifâtın üç çeşidi bulunmaktadır:

- 1) Mütakellimden muhatab veya gâibe geçiş yapmak.
- 2) Muhatabtan mütakellim veya gâibe geçiş yapmak.

⁹²⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 287.

⁹²¹ Meydânî, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, c. 2, s. 54 vd.; Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-'Arab*, thk. Muhammed Nebîl Turayfî ve Emîl Bedî' el-Ya'kûb, Dâru'l-Kütübi'l-'İmiyye, Beyrut 1998, c. 3, s. 236.

⁹²² Yûnus 10/67.

⁹²³ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 96.

3) Gâipten mütekellime geçiş yapmak.⁹²⁴

Hasan Hân'a göre iltifât, kelâmı monotonluk ve tekdüzelikten arındırır ve muktaza-i hale uygun hale getirir. Ayrıca kulağı yorgunluktan ve konuşulanları dinleme isteksizliğinden korur.⁹²⁵

فَإِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْكُمْ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ

*(Size apaçık deliller geldikten sonra, yine de kayarsanız, şunu iyi bilin ki Allah azîzdir, hakîmdir. Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler? Halbuki iş bitirilmiştir (Allah nizamı artık değişmez.) Bütün işler yalnızca Allah'a döndürülür)*⁹²⁶ âyetinde, Allah'ın “فَإِنْ زَلَلْتُمْ”den sonra “هَلْ يَنْظُرُونَ” diyerek muhataptan gâibe geçiş yaptığını ileri sürmekte ve bunun hikmetini de “kâfirlerin yaptığı şeyin çok kötü bir şey olduğundan dolayı onlardan yüz çevirmek ve uzaklaşmak gerektiğini ilan etme” şeklinde açıklamaktadır.⁹²⁷

3.7.4.2. Beyân İlmi

a) Kinâye

Kinaye, bir lafızdan aslî anlamın iktizâ ettiği başka bir anlamın kastedilmesidir. Tabi bu arada aslî anlam da tamamen unutulmaz. Örneğin “طويل” deyimi aslî anlam açısından kılıcının sapı uzun olan kimseleri, kinaî anlam açısından ise güçlü insanları ifade etmektedir. Çünkü kılıç sapının uzun olması sahibinin boyunun uzun olması, boyun uzun olması da kişinin güçlü olduğu anlamına gelmektedir.⁹²⁸ Hasan Hân Allah'ın Hz. Musa (a.s.)'ya yönelik söylediği “قَالَ سَتَشِدُّ”

⁹²⁴ Ahmed b. Ali Bahâüddîn es-Sübki, ‘Arûsu’l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi’l-Miftâh, thk. Abdülhamîd Hindâvî, el-Mektebetü’l-‘Asriye, Beyrut 2003, c. 1, s. 273 vd.; Kazvînî, el-Îzâh, s. 72 vd.; Muhammed b. Yûsuf b. Ali Şemsüddîn el-Kirmânî, Tahkîku’l-Fevâidi’l-Giyâsiye, thk. Ali b. Dehîlillâh, Mektebetü’l-‘Ulûmî ve’l-Hikem, Medine 2003, c. 1, s. 116 vd.

⁹²⁵ Hasan Hân, Fethu’l-Beyân, c. 4, s. 104.

⁹²⁶ Bakara 2/209-210.

⁹²⁷ Hasan Hân, Fethu’l-Beyân, c. 1, s. 421.

⁹²⁸ Hâşimî, Cevâhirü’l-Belâğa, s. 286 vd.; Kazvînî, et-Telhîs s. 337 vd.; Meydânî, el-Belâğatü’l-‘Arabiyye, c. 2, s. 135.

عَضُدُكَ بِأَخِيكَ (Allah buyurdu: Seni kardeşinle destekleyeceğiz)” sözünde buna benzer bir kinâye mevcut olduğunu söylemektedir. Zira “سَشَدُّ عَضُدِكَ”nin aslî anlamı “insanın kollarını omuzlarına bağlayan kasları sertleştirmek” olsa da Allah’ın bundan kastı Hz. Musa (a.s.)’yı desteklemektir.⁹²⁹

b) Ta‘rîz

Ta‘rîz, bir lafzın gerçek ve mecaz anlamı dışında başka bir anlamı ifade etmesidir. Örneğin “أنا محتاج ولا شيء في يدي (Ben muhtacım elimde de bir şey yoktur.)” diyen kişinin bundan kastı, cümlede talep ifade eden bir şey geçmemesine rağmen karşı taraftan bir şeyler talep etmektir.⁹³⁰ Hasan Hân, Kur’ân’da ta‘rîze örnek olarak “وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ (Onların yaptıkları hiçbir hayır karşılıksız bırakılmayacaktır. Allah, takvâ sahiplerini çok iyi bilir.)”⁹³¹ âyetini vermektedir. Zira Allah burada insanların nimetler karşısında nankörlük ettiği, buna rağmen yaptıkları iyilikler karşısında onlar gibi bir tavır sergilemeyeceği, aksine bunların karşılığında onları mükâfatlandıracağı imasında bulunmaktadır.⁹³²

c) Teşbîh

Teşbîh, bir şeyin bir veya birçok açıdan başka bir şeyle ortak olduğunu göstermektir. Bu ortaklık bazen tam bir ortaklıktır bazen de yakınlık anlamında bir ortaklıktır.⁹³³ Teşbihle aynı cins veya aynı niteliğe sahip olan şeyler birbirine benzetilebildiği gibi, farklı cins ve niteliğe sahip olan şeyler de birbirine benzetilebilir.⁹³⁴ Teşbihin “المُشَبَّه (benzeyen)”, “المُشَبَّه بِهِ (benzetilen)”, “أداة التشبيه (teşbih edatı)” ve “وجه الشبه (benzeme yönü)” olmak üzere dört ögesi bulunuyor.⁹³⁵ Teşbihin

⁹²⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 10, s. 117.

⁹³⁰ Abdülhamîd b. Hibbetillâh İzzuddîn, **Şerhu Nehci’l-Belâğa**, thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabî, Kahire tsz., c. 5, s. 63; Ali b. Abdillâh el-Hemevî el-Ezrârî, **Hizânetü’l-Edeb ve Gâyetü’l-Erib**, thk. İsmâ Şu‘aytû, Dâru ve Mektebetü Hilâl, Beyrut 1987, c. 1, s. 407.

⁹³¹ Âl-i İmrân 3/115.

⁹³² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 317.

⁹³³ Meydânî, **el-Belâğatü’l-‘Arabiyye**, c. 2, s. 162.

⁹³⁴ Ezrârî, **Hizânetü’l-Edeb**, c. 1, s. 384.

⁹³⁵ Meydânî, **el-Belâğatü’l-‘Arabiyye**, c. 2, s. 162.

birçok çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan birisi teşbîh-i mürekkeptir.⁹³⁶ Teşbîh-i mürekkeb, birçok öğeyi bir araya getirerek levha üzerinde gösterir gibi bir şeyi betimlemektir. Buna temsîl de denmektedir. Örneğin Hasan Hân, Neseî’den nakilde bulunarak, “ إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنَّزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّى إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنَّ لَمْ تَغْنِ بِالْأَمْسِ أَخَذَتْ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَاهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَنَّ لَمْ تَغْنِ بِالْأَمْسِ ” (Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Nihayet yeryüzü ziynetini takınıp, (rengârenk) süslendiği ve sahipleri de onun üzerinde kudret sahibi olduklarını sandıkları bir sırada, bir gece veya gündüz ona emrimiz (âfetimiz) gelir de onu sanki dün yerinde yokmuş gibi kökünden koparılıp biçilmiş bir hale getiririz. İşte iyi düşünecek kavimler için âyetlerimizi böyle açıklıyoruz.)⁹³⁷ âyetinde teşbîh-i mürekkep olduğunu belirtmekte ve bunu şu şekilde izah etmektedir: Allah dünya hayatının hızlıca bitmesini ve nimetlerinin tükenmesini birbirine sarılıp gürleşen, yeşilliği ve parlaklığıyla dünyayı süsleyen, sonra da kuruyan bitkilere benzetmektedir.⁹³⁸

d) Hakikat-Mecâz

Hakikat-mecâz, beyân ilminin en önemli konularından sayılmaktadır. Hakikat, konuşulan konunun ıstılahına göre kelimenin, kendisi için konulan anlama delâlet etmesidir. Mecâz ise, bir kelimenin hiçbir ıstılahta kendisine konulmayan bir anlama delâlet etmesidir.⁹³⁹ Bir kelimenin mecâz kuralı çerçevesinde aslî anlamının dışında bir anlama delâlet etmesi için aslî anlam ile mecâz anlam arasında bir karîne olması gerekir. Örneğin “أسد” kelimesinin aslî anlamı aslandır. Onun bu anlamı devre

⁹³⁶ Meydânî, *el-Belâğatü'l-‘Arabiyye*, c. 2, s. 186.

⁹³⁷ Yûnus 10/24.

⁹³⁸ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 6, s. 46.

⁹³⁹ Kazvînî, *el-İzâh*, s. 250; Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed, b. Abdülkerîm el-Mûsılî, *el-Meselü's-Sâir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâ'ir*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *el-Mektebetü'l-‘Asriye*, Beyrut 1995, c. 1, s. 74.

dışı bırakılarak bir insan için kullanılması o insanla aslan arasındaki güçlülük bağının varlığına bağlıdır.⁹⁴⁰

Âyetlerdeki mecâzın birçok çeşidi bulunmaktadır. Örneğin Hasan Hân Şihâbu'l-Haffâcî'den nakilde bulunarak “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنََّّ” (Ey iman edenler! Allah'ın ve Resûlünün (s.a.v.) önüne geçmeyin. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah işitendir, bilendir.)⁹⁴¹ âyetinde geçen “بَيْنَ يَدَيِ” tamlamasındaki “بَيْنَ” kelimesinde; “المُشَبَّهَ” ve “المُشَبَّهَ بِهِ” arasındaki benzerliğin (وجه الشبه) şart koşulmadığı bir mecâz türü olan mecâz-ı mürsel söz konusu olduğunu belirtmektedir.⁹⁴² Buna göre “بَيْنَ يَدَيِ” tamlamasının hakîki anlamı iki el arasındaki mesafe olsa da mecâz-ı mürsel kâidesi gereği, bundan kasıt iki elin sağ ve sol cihetidir.⁹⁴³

e) İsti'âre

İsti'âre, kelime olarak belli bir süre faydalanmak üzere karşılıksız bir şekilde bir şeyi talep etmek, bu süre sonunda veya iade talebinde bulunulduğunda iade etmektir. Beyân ilmine göre ise bir lafzın konuşulan konunun ıstılahına göre kendisine konulmuş anlamın dışında kullanılmasıdır. Burada aslî anlam ile hâlihazırda ifade edilen anlam arasında bir benzerlik ve aslî anlamın kast edilmediğine dair bir karîne olması gerekir.⁹⁴⁴ İsti'ârenin “المُشَبَّهَ بِهِ”ye denk gelen “مستعار له”, “المُشَبَّهَ”e denk gelen “مستعار منه”, ve isti'âre edilen lafız olan “مستعار” olmak üzere üç temel ögesi bulunmaktadır.⁹⁴⁵

Hasan Hân, “لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَأَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ وَفِيكُمْ سَمَاعُونَ لَهُمُ وَاللَّهُ” (Eğer içinizde (onlar da savaşa) çıksalardı, size bozgunculuktan başka bir

⁹⁴⁰ Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ*, thk. Yûsuf Alî, Tavîl, Dâru'l-Fikr, Şam 1987, c. 1, s. 190.

⁹⁴¹ Hucurât 49/1.

⁹⁴² Meydânî, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, c. 2, s. 224.

⁹⁴³ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 13, s. 130.

⁹⁴⁴ Meydânî, *el-Belâğatü'l-'Arabiyye*, c. 2, s. 229 vd.

⁹⁴⁵ Hâşimî, *Cevâhirü'l-Belâğa*, s. 258 vd.

katkıları olmazdı ve mutlaka fitne çıkarmak isteyerek aranızda koşarlardı. İçinizde, onlara iyice kulak verecekler de vardır. Allah zâlimleri gayet iyi bilir.)”⁹⁴⁶ âyetindeki “وَلَا أُضْعَوُا” filinin iki anlam taşıdığını belirtmektedir. Birincisi genel olarak süratli koşmaktır. İkincisi bineklere özgü bir süratli koşmaktır. İkinci anlama göre bu kelimede “tahyîliyye ve mekniyye” veya “tebe’iyye ve mekniyye”⁹⁴⁷ isti’âreleri söz konusudur. Çünkü Allah münâfıkların fitne ve fesat çıkarmak için Müslümanların arasında hızlıca koşuşturmalarını bineklerin süratli bir şekilde koşmalarına benzetmektedir. Sözün aslı şöyledir: “وَلَا أُضْعَوُا رُكَّابَ نَمَائِمِهِمْ خَالَكُمْ (Onlar dedikodu bineklerini aranızda hızlıca koşturacaklardı.)”⁹⁴⁸ Bu kelâm, “رُكَّابَ” ve “نَمَائِمِهِمْ” kelimeleri hafzedildikten sonra âyetteki halini almıştır. Daha sonra hayvanların bu süratli koşuşunu ifade eden “الإيضاع” ile aynı kökten olan “أُضْعَوُا” kelimesi, münâfıkların bu kötü amaçlarını ifade etmek için isti’âre edilmiştir.⁹⁴⁹

3.7.4.3. Bedî’ İlmi

a) Müşâkele

Müşâkele bir şeyi, yanında zikredilen ismin aynısıyla ifade etmektir. Örneğin “وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ (Allah’ı unutan ve bu yüzden Allah’ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın.)”⁹⁵⁰ âyetindeki “فَأَنْسَاهُمْ”den maksat Allah’ın, kendisini unutanları ihmal etmesidir. Fakat bu kelime “unuttular”

⁹⁴⁶ Tevbe 9/47.

⁹⁴⁷ Eğer bir isti’ârede sadece “مستعار منه” zikredilmişse buna “تصريحية”, sadece “مستعار له” zikredilmişse “مكتنية” denilmektedir. Eğer “تصريحية”deki “وجه الشبه” (benzerlik yönü) herkesin çabuk anlayabileceği derecede anlaşılır mahiyette ise “عامية”, değilse “غامضة” denilmektedir. Eğer “تصريحية”deki “مستعار منه” ve “مستعار له”nün belâğat açısından bir arada zikredilmesinde bir sakınca yoksa “وفاقية” varsa “عنادية” denilmektedir. Eğer “مكتنية”deki “مستعار له”, hissî (duyu organlarıyla algılanabilen) ise “حقيقية”, değilse “تخييلية” denilmektedir. Şayet hem “تصريحية” hem de “مكتنية” isti’âresinde “مستعار”, müştak olmayan bir isim ise “اصلية”; fiil, ism-i fiil, türemiş isim, harf ve müphem (belirsiz) bir isim ise “تصريحية تبعية” veya “مكتنية تبعية” denilmektedir. Yine her iki isti’ârede “مستعار منه”ye ait bir özellik zikredilmişse “مجردة”, hiçbirisine ait bir özelliğe yer verilmemişse “مطلقة” denilmektedir. (Hâşimî, Cevâhirü’l-Belâğâ, s. 258-273.)

⁹⁴⁸ Hasan Hân, Fethu’l-Beyân, c. 5, s. 314-315.

⁹⁴⁹ Hasan Hân, Fethu’l-Beyân, c. 5, s. 314-315.

⁹⁵⁰ Mücâdele 59/19.

anlamındaki “نَسُوا” kelimesinin yanında zikredildiği için “unutturdu” anlamındaki “فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ” ile ifade edilmiştir.⁹⁵¹ Bu konuda verilebilecek bir diğer örnek de “فَأُلْقِيَ سَاجِدِينَ [(Bunu görünce) sihirbazlar derhal secdeye kapandılar.]”⁹⁵² âyetidir. Zira Hasan Hân’a göre buradaki secdeye kapanma hali, bir şeyin veya nesnenin bir yere atılması anlamına gelen “أُلْقِيَ” ile ifade edilmiştir. Bunun sebebi “فَأُلْقِيَ” ile, daha önce zikredilen “فَأُلْقِيَ مُوسَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ (Sonra Mûsâ asâsını attı; bir de ne görsünler, onların uydurduklarını yutuveriyor!)”⁹⁵³ ile “فَأُلْقُوا جِبَالَهُمْ وَعَصِيَّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ إِنَّا لَنَحْنُ الْعَالِيُونَ (Bunun üzerine iplerini ve değneklerini attılar ve “Firavun’un kudreti hakkı için elbette bizler galip geleceğiz” dediler.)”⁹⁵⁴ âyetlerinde geçen “فَأُلْقِيَ” ve “فَأُلْقُوا” kelimeleri arasında müşâkele içindir.⁹⁵⁵

b) Tetmîm

Tetmîm, bir kelime zikredildikten sonra ondaki anlam karışıklığını giderecek ve onu anlaşılır hale getirecek başka bir kelimenin zikredilmesidir.⁹⁵⁶ Hasan Hân, “وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَيْسَ الْمِهَادُ (Böylesine “Allah’tan kork!” denilince benlik ve gurur kendisini günaha sevkeder. (Ceza ve azap olarak) ona cehennem yeter. O ne kötü yerdir!)”⁹⁵⁷ âyetinde bu sanatın varlığına işaret etmektedir. Zira ona göre “الْعِزَّةُ” kelimesi hem olumlu hem olumsuz kullanılmaktadır. Bu ayette olumsuz, “وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ (Halbuki asıl üstünlük, ancak Allah’ın, Peygamberinin ve mü’minlerindir.)”⁹⁵⁸ âyetinde ise olumlu anlam ifade etmektedir. Bu kelimenin hem olumlu hem de olumsuz kullanıldığından haberdar olmayan birisi, birinci âyette geçen “الْعِزَّةُ” kelimesini işitince doğal olarak aklında bir anlam

⁹⁵¹ Hâşimî, *Cevâhirü’l-Belâğa*, s. 308; Meydânî, *el-Belâğatü’l-‘Arabiyye*, c. 2, s. 438.

⁹⁵² Şuarâ 26/46.

⁹⁵³ Şuarâ 26/45.

⁹⁵⁴ Bakara 2/206.

⁹⁵⁵ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 9, s. 377.

⁹⁵⁶ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 417. Ayrıca bkz. Meydânî, *el-Belâğatü’l-‘Arabiyye*, c. 2, s. 88.

⁹⁵⁷ Bakara 2/206.

⁹⁵⁸ Münâfikûn 63/8.

karışıklığı oluşacaktır. Allah bunu gidermek için, “بِالْإِيمَانِ” ile “فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ” kayıtlarını zikretmiş ve “الْعُرَّةُ” kelimesinin burada olumsuz anlamda kullanıldığını bildirmiştir.⁹⁵⁹

c) Mukâbele

Mukâbele, anlam açısından birbiriyle zıt olan kelimeleri bir arada zikretmektir.⁹⁶⁰ Hasan Hân, âyetlerdeki mukâbele sanatına işaret etmektedir. Ona göre mukâbelenin üç çeşidi vardır. Bunlar üç örnekle açıklayabiliriz. Birincisi: “وَمَا

يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ (Körle gören, inanıp iyi amellerde bulunanla kötülük yapan bir olmaz.)”⁹⁶¹ âyetidir. Bu âyette birbirine zıt olan “الْأَعْمَى” ile “الْبَصِيرُ” nitelikleri yan yana, “الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ” ile “الْمُسِيءُ” nitelikleri de yan yana zikredilmiştir. İkincisi: “مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصَمِّ وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ (Bu iki zümrenin (mü'minlerle kâfirlerin) durumu, kör ve sağır ile gören ve işiten kimseler gibidir.)”⁹⁶² âyetidir. Burada da “الْبَصِيرُ” ile “السَّمِيعُ” nitelikleri, zıtları olan “الْأَعْمَى” ile “الْأَصَمِّ” niteliklerinden hemen sonra zikredilmiştir. Üçüncüsü “وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَى وَالْبَصِيرُ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا (Körle gören, karanlıkla aydınlık bir olmaz.)”⁹⁶³ âyetidir. Burada ise “الظُّلُمَاتُ” ile “النُّورُ” nitelikleri, zıtları olan “الْأَعْمَى” ile “الْبَصِيرُ” niteliklerinden hemen sonra zikredilmiştir.⁹⁶⁴

d) İstihdâm

İstihdâm, iki anlamlı bir kelimenin zâhirinden bir anlam, ona dönen zamirinden ise diğer bir anlamın kastedilmesi veya ona dönen iki zamirin birincisinden bir anlam ikincisinden diğer bir anlamın kastedilmesidir.⁹⁶⁵ Hasan Hân

⁹⁵⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 417.

⁹⁶⁰ Hâşimî, **Cevâhirü'l-Belâğa**, s. 304; Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvahhâb en-Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Erib fi Fünûni'l-Edeb**, thk. Müfid Kumayha, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut 2004, c. 7, s. 85.

⁹⁶¹ Gâfir 40/58.

⁹⁶² Hûd 11/24.

⁹⁶³ Fâtır 35/19-20.

⁹⁶⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 204.

⁹⁶⁵ Ezrârî, **Hizânetü'l-Edeb** c. 1, s. 119; Hâşimî, **Cevâhirü'l-Belâğa**, 301-302.

buna örnek olarak “ فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتَبِّرًا [Artık diğer fesadınızın zamanı gelince, yüzlerinizi üzüntüye sokmaları, kötülük yapmaları ve ilk kez girdikleri gibi yine Beyt-i Makdis’e girmeleri, ele geçirdikleri yerleri mahvetmeleri için (onları tekrar göndereceğiz.)]”⁹⁶⁶ âyetini örnek göstermektedir. Zira ona göre “لِيَسُوءُوا” fiilindeki çoğul zamiri “فَإِذَا جَاءَ وَعْدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا” fiilindeki çoğul zamiri “عِبَادًا لَنَا أُولِي بَأْسٍ شَدِيدٍ (Bunlardan ilkinin zamanı gelince, üzerinize güçlü kuvvetli kullarımızı gönderdik.)”⁹⁶⁷ âyetindeki “عِبَادًا”e dönmektedir. Bu kelimedden kasıt Câlût ve ordusudur. Ona dönen zamirden kast ise Buhtunnasr ve ordusudur.⁹⁶⁸

e) İzdivâc

Buna el-cinâsü’l-müzdevec de denilmektedir. Bu belâğat yöntemi pekiştirme amaçlı kelime veya cümlelerin tekrarlanması veya benzer hale getirilmesidir.⁹⁶⁹ Hasan Hân buna “ فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَالَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْ هَؤُلَاءِ سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ (Bunun için yaptıkları kötülüklerin vebali onları yakaladı. Bunlardan da zulmedenlerin işledikleri kötülükler, başlarına gelecektir. Bu hususta Allah’ı âciz bırakamazlar.)”⁹⁷⁰ âyetini örnek göstermektedir. Zira burada günahların cezalandırılacağı “فَأَصَابَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا” ve “سَيُصِيبُهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا” şeklinde benzer ifadelerle iki defa tekrarlanmıştır.⁹⁷¹

f) İdmâc

İdmâc, lügatte bir şeyi bir şeyde gizlemektir. Belâğat ıstılahında ise belli bir anlam içeren sözlerin, başka anlamlar ifade etmek üzere kullanılmasıdır.⁹⁷² Hasan

⁹⁶⁶ İsrâ 17/7.

⁹⁶⁷ İsrâ 17/5. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 438.

⁹⁶⁸ İsrâ 17/7.

⁹⁶⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 356-358.

⁹⁷⁰ Üsâme b. Münkız, **el-Bedî’ fi Nakdi’s-Si’r**, thk. Ahmed Bedvî ve Hâmid Abdülmecîd, Şeriketü Mektebeti ve Matba’ati Mustafâ el-Bâbî, Mısır tsz. s. 111; Meydânî, **el-Belâğatü’l-‘Arabiyye**, c. 2, s. 496.

⁹⁷¹ Zümer 39/51.

⁹⁷² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 128.

⁹⁷³ Meydânî, **el-Belâğatü’l-‘Arabiyye**, c. 2, s. 427; Hâşimî, **Cevâhirü’l-Belâğa**, s. 305; Kazvînî, **et-Telhîs**, s. 483-484.

Hân buna örnek olarak “ *O (Ku'rân), إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ذِي فُؤَادٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ مُطَاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ* ”⁹⁷³ *şüphesiz değerli, güçlü ve Arş'ın sahibi (Allah'ın) katında itibarlı bir elçinin (Cebrâîl'in) getirdiği sözdür. O orada sayılan, güvenilen (bir elçi)dir.]*”⁹⁷³ âyetini vermektedir. Zira Allah, mezkûr niteliklere sahip bir vahiy meleği Cebrâîl (a.s.)'i kendisi ile Hz. Muhammed (s.a.v.) arasındaki vahiy için seçmek suretiyle Hz. Muhammed (s.a.v.)'in ne kadar değerli bir insan olduğuna işaret etmektedir.⁹⁷⁴

g) İktifâ

İktifâ, varlığı akıl veya bağlam ile bilinen bir şeyin cümleden hazfedilmesidir.⁹⁷⁵ Hasan Hân “ *Ey İsrâîloğulları! يا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ* ”⁹⁷⁶ *Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın)*”⁹⁷⁶ âyetinden sonra “ *أَشْكُرُوا* (şükredin)” fiilinin mukadder olduğunu söylemektedir. Bunun zikredilmemesini ise aklen bilinmesine ve cümleden anlaşılmasına bağlamaktadır. Zira nimete kavuşmak şükür gerektirmektedir.⁹⁷⁷

h) Leff ve Neşr

Leff ve neşr, iki veya daha fazla konuyu ayrıntılı bir şekilde veya özet halinde zikrettikten sonra sırayla veya sıra gözetmeksizin bunların her biri hakkında açıklayıcı bilgiler vermektir.⁹⁷⁸ Hasan Hân buna “ *O gün bazı يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ* ”⁹⁷⁹ *(O gün bazı yüzler ağarır, bazı yüzler kararır.)*”⁹⁷⁹ âyetini örnek vermektedir. Zira burada yüzleri ağaran ve yüzleri kararan iki insan gurubundan bahsedildikten sonra “ *فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ* ”

⁹⁷³ Tekvîr 81/19-21.

⁹⁷⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 15, s. 105-107.

⁹⁷⁵ Hâşimî, **Cevâhirü'l-Belâğa**, s. 335; Ezrârî, **Hizânetü'l-Edeb**, c. 1, s. 282.

⁹⁷⁶ Bakara 2/40.

⁹⁷⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 140.

⁹⁷⁸ Şeyh Abdurrahîm b. Ahmed el-Abbâsî, **Ma'âhidü't-Tansîs 'alâ Şevâhidi't-Telhîs**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1947, c. 2, s. 273 vd; Kazvînî, **et-Telhîs**, s. 361 vd.

⁹⁷⁹ Âl-i İmrân 3/106.

”⁹⁸⁰ (Yüzleri kararanlar) وَجُوهُهُمْ”⁹⁸¹ ve “ وَأَمَّا الَّذِينَ ابْصُتَتْ وَجُوهُهُمْ”⁹⁸² şeklinde bunların durumu anlatılmıştır.⁹⁸²

ı) Tehekküm

Tehekküm, korkutma makamında müjdeleme, vaîd makamında vaad ve alay makamında övgü üslûbunun kullanılmasıdır.⁹⁸³ Hasan Hân’ın belirttiğine göre Allah’ın “ بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ بِأَنَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا” (Münafıklara, kendileri için acı bir azap olduğunu müjdele!)⁹⁸⁴ âyetinde münafıkları cehennem azabıyla tehdit ederken bunu “بَشِّرِ” şeklinde müjdelemeyle ifade etmesi tehekkümdür.⁹⁸⁵

j) Tekmîl

Tekmîl, bir kişiyi bir özellik ile övdükten sonra bunun eksik kaldığını düşünerek başka bir özellik ile övmektir.⁹⁸⁶ Hasan Hân buna örnek olarak şu ayeti vermektedir: “ إِنَّمَا نَطْعُمُكُمْ لَوَجْهِ اللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكْرًا” (Biz sizi Allah rızası için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz.)⁹⁸⁷ Zira bu âyetin öncesinde Allah, iyi insanları “ وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا” (Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler.)⁹⁸⁸ şeklinde övmüştür. Fakat onların gösteriş amaçlı bu iyilikleri yapma ihtimali bulunduğundan dolayı Allah, onların İnsân sûresi 7. âyetinde zikredilen sözlerini hatırlatarak yardımlarını Allah rızası için yaptıklarını ifade etmiştir.⁹⁸⁹

⁹⁸⁰ Âl-i İmrân 3/106.

⁹⁸¹ Âl-i İmrân 3/107.

⁹⁸² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 307.

⁹⁸³ Ezrârî, **Hizânetü’l-Edeb**, c. 1, s. 215.

⁹⁸⁴ Nisâ 4/138.

⁹⁸⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 267.

⁹⁸⁶ Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, c. 9, s. 57; Ezrârî, **Hizânetü’l-Edeb**, c. 1, s. 374; Nüveyrî, **Nihâyetü’l-Erib**, c. 7, s. 131.

⁹⁸⁷ İnsân 76/7.

⁹⁸⁸ İnsân 76/6.

⁹⁸⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 464.

3.8. KELÂMÎ KONULAR AÇISINDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM

Hasan Hân tefsir ve hadis alanında olduğu gibi kelâm alanında da uzman olan birisidir. O bu konuda selef akîdesine tabi olmuştur. İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Şevkânî'nin kelâmî görüşlerinden etkilenmiştir. Bu alanda yazdığı bazı eserleri mevcuttur. Temel kelâmî görüşlerini içeren *Katfu's-Semer fî Akîdeti Ehli'l-Eser* isimli kitabı bunlardan birisidir. Kelâm ilgili eserlerine baktığımızda görüşlerini âyetlerden yola çıkarak ifade ettiğini görmekteyiz. Bu nedenle *Fethu'l-Beyân*'daki görüşleri kelâmı alakalı diğer eserleri için kaynak teşkil etmektedir. O, bu tefsirinde âyetlerden kelâmî hükümler çıkarmakta, ehlü's-sünne ve'l-cemâ'a dışındaki zümrelerin görüşlerini çürütmeye çalışmaktadır. Onun takip ettiği bu yöntemi ve bazı kelâmî görüşlerini açıklayacağız.

3.8.1. Âyetlerden Kelâmî Hükümler Çıkarması

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'ın birçok yerinde âyetlerden kelâmî hükümler çıkarmaktadır. Örneğin, “ مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيْمَانِهِ إِلَّا مِنْ أَكْرَهٍ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيْمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللَّهِ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâr ederse -kalbi iman ile dolu olduğu halde (inkâra) zorlanan başka- fakat kim kalbini kâfirliğe açarsa, işte Allah'ın gazabı bunlaradır; onlar için büyük bir azap vardır.)”⁹⁹⁰ âyetinden yola çıkarak ikrâh altındaki küfrün mü'mini dinden çıkarmayacağını ifade etmektedir. Ona göre ikrâh sonucu iman etmiş kimseler mü'min muamelesi görseler de⁹⁹¹ ikrâh sonucu küfre girmiş kimseler kâfir muamelesi görmezler.⁹⁹²

O, “وَإِذَا ثَلِثْتَ عَلَيْهِمْ (Bu onların imanını bir kat daha arttırdı.)”⁹⁹³ ile “آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا (Onun âyetleri kendilerine okunduğu zaman (bu) onların imanlarını

⁹⁹⁰ Nahl 16/106.

⁹⁹¹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 189.

⁹⁹² Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 1, s. 280.

⁹⁹³ Âl-i İmrân 3/173.

sonra yine iman edip tekrar inkâr edenleri, sonra da inkârlarını arttıranları Allah ne bağışlayacak, ne de onları doğru yola iletecektir.)”¹⁰⁰² âyetlerinden yola çıkarak bir kişi önce tevbe etmiş olsa dahi daha sonra küfre girip bu hal üzere ölürse tevbesinin kabul edilmeyeceğini ifade etmektedir.¹⁰⁰³ O, “ وَقَدِمْنَا إِلَىٰ مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَاءً مَنْثُورًا [Onların yaptıkları her bir (iyi) işi ele alırsak, onu saçılmış zerreler haline getiririz (değersiz kılarız).]”¹⁰⁰⁴ âyetine istinaden bu tür kimselerin sıla-i rahim, muhtaç insanlara yardım etmek ve yemek yedirmek gibi iyiliklerinin de boşa çıkacağını ileri sürmektedir.¹⁰⁰⁵

O, “ وَلَقَدْ رَآهُ نَزْلَةً أُخْرَىٰ (Andolsun onu, Rab’lerine bakacaklardır.)”¹⁰⁰⁶ ile “ الَّذِيْنَ يَطُّوْنَ أَنَّهُمْ مُّلاَفُو رَبِّهِمْ (Onlar, kesinlikle Rab’lerine kavuşacaklarını kabullenen kimselerdir)”¹⁰⁰⁷ âyetlerinden Allah’ı görmenin mümkün olduğu hükmünü çıkarmaktadır. Ona göre mü’minler âhirette dolunaya bakar gibi Allah’a bakacaklar ve onu gözleriyle göreceklerdir.¹⁰⁰⁹ Müellif, zâhiren bunun aksini ifade eden “ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ (Gözler onu göremez, halbuki o, gözleri görür.)”¹⁰¹⁰ âyetini şöyle yorumlamaktadır. Bu âyette geçen gözlerden maksat, hiçbir göz değil sadece kâfirlerin gözleridir. Kaldı ki bu âyette nefyedilen şey onu görmek değil, onun mahiyetini kavramaktır.¹⁰¹¹

Onun âyetlerden kelâmî hükümler çıkarması hususunda verilebilecek başka bir örnek de, “ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا (Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırırım.)”¹⁰¹² âyetidir. Zira o bu âyetten yola çıkarak kâfirlerin dünya hayatında sahip olduğu nimetlerin rızık sayıldığını ileri sürmektedir.¹⁰¹³

¹⁰⁰² Nisâ 4/137.

¹⁰⁰³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 281; c. 3, s. 226.

¹⁰⁰⁴ Furkân 25/23.

¹⁰⁰⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 299.

¹⁰⁰⁶ Kıyamet 75/23.

¹⁰⁰⁷ Necm 53/13.

¹⁰⁰⁸ Bakara 2/46.

¹⁰⁰⁹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 161, 173; c. 3, s. 285; c. 13, s. 252, c. 14, s. 443.

¹⁰¹⁰ En‘âm 6/103.

¹⁰¹¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 211-213.

¹⁰¹² Bakara 2/126.

¹⁰¹³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 280.

3.8.2. Ehlü's-Sünne ve'l-Cemâ'a Dışındaki Zümrelerin Görüşlerini Çürütmeye Çalışması

Hasan Hân, bazı âyetlerden yola çıkarak ehlü's-sünne ve'l-cemâ'a dışındaki bazı zümrelerin görüşlerini çürütmeye çalışmaktadır. Örneğin, “كَذَلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ أُمَّةٍ عَمَلَهُمْ”¹⁰¹⁴ (Böylece biz her ümmete kendi işlerini câzip gösterdik.)¹⁰¹⁴ âyetine dayanarak küfrü yaratma ve insanlara güzel göstermenin Allah'ın şanına yakışmadığını ileri süren Kaderiyye ve Mu'tezile'nin görüşlerini reddetmektedir.¹⁰¹⁵

O, “أَيُحْسِنُونَ أَنْمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَيْنَ نُسَارِغٍ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ (Sanıyorlar mı ki, onlara verdiğimiz servet ve oğullar ile kendilerine faydalar sağlamak için can atıyoruz? Hayır, onlar işin farkına varamıyorlar.)”¹⁰¹⁶ âyetlerine işaret etmek suretiyle “aslah”¹⁰¹⁷ teorisini savunan Mu'tezile'nin bu konudaki düşüncelerini reddetmektedir. Çünkü onlara göre Allah, insanlar için en iyiyi yaratmak zorundadır. Bu âyet ise, kâfirlere verilen iyiliklerin onlar için gerçekte iyilik olmadığını ifade etmektedir.¹⁰¹⁸

O, “وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ أُولَئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ أَجْرُهُمْ (Allah'a ve peygamberlerine iman eden ve onlardan hiçbirini diğerlerinden ayırmayanlara (gelince) işte Allah onlara bir gün mükâfatlarını verecektir.)”¹⁰¹⁹ âyetine istinaden, büyük günah işleyenin ebedî olarak cehennemde kalacağını ileri süren Mu'tezile'nin bu konuda yanlış olduğunu iddia etmektedir. Zira ona göre bu âyet apaçık bir şekilde, hangi günahı işlemiş olursa olsun, imanını korumuş herkesin sonunda mükâfatlandırılacağını ifade etmektedir.¹⁰²⁰

¹⁰¹⁴ En'âm 6/108.

¹⁰¹⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 218.

¹⁰¹⁶ Mü'minûn 23/55.

¹⁰¹⁷ “Kişi için faydalı olmak, onun haz ve sevinç duymasına vesile olmak anlamındaki salah kökünden türetilmiş bulunan aslah, kullar hakkında en uygun, en faydalı, en iyi olan şey demektir. İster salah (iyi) ister aslah (en iyi) kelimesiyle ifade edilsin, kulların menfaatini gözetip fiillerini buna göre yapmasının Allah'a vacip olması, Kadî Abdülcebbar'ın ifadesiyle, böyle bir fiilin sadece Allah'a nisbet edilebilmesi ve bunun ulûhiyyet kavramından ayrı düşünülememesi demektir.” (Halit Ünal, “Aslah”, **DİA.**, c. 3, s. 495.)

¹⁰¹⁸ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 128.

¹⁰¹⁹ Nisâ 4/152.

¹⁰²⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 284.

O, “ وَلَوْ شِئْنَا لَآتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هِدَايَتَهَا (Biz dileseydik, elbette herkese hidâyetini verirdik.)”¹⁰²¹ âyetini delil göstererek insanın iyilik ve kötülük yapma konusunda özgür olduğunu, bu konuda zorlama anlamına gelen “cebr”¹⁰²² görüşünü savunan Mu‘tezile’nin yanlış yola saptığını ileri sürmektedir.¹⁰²³

Hasan Hân,

- “ يُرِيدُ اللَّهُ أَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حِطًّا فِي الْآخِرَةِ (Allah onlara, âhiretten yana bir nasip vermemek istiyor.)”¹⁰²⁴
- “ فَرِيقًا هَدَىٰ وَفَرِيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ إِنَّهُمْ اتَّخَذُوا الشَّيَاطِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَيَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ (O, bir gurubu doğru yola iletti, bir guruba da sapıklık müstahak oldu. Çünkü onlar Allah’ı bırakıp şeytanları kendilerine dost edindiler. Böyle iken kendilerinin doğru yolda olduklarını sanıyorlar.)”¹⁰²⁵
- “ فَمَنْ يُرِدِ اللَّهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يَضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ (Allah Kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslâm’a açar; kimi de saptırmak isterse göğsü çıkıyormuş gibi kalbini iyice daraltır.)”¹⁰²⁶
- “ وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ (Sizler ancak Rabbinizin dilemesi (izin vermesi) sayesinde (bir şeyi) dileyebilirsiniz.)”¹⁰²⁷
- “ إِنَّ هِيَ إِلَّا فِتْنَتُكَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ وَتَهْدِي مَنْ تَشَاءُ (Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir. Onunla dilediğini saptırırsın, dilediğini de doğru yola iletirsin.)”¹⁰²⁸

¹⁰²¹ Secde 32/13.

¹⁰²² Cebriyye ekolü tarafından savunulan bu teori, “insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihni ve amelî bütün fiillerinin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunanlar diye tanımlanabilmektedir.” (İrfan Abdülhamid, “Cebriyye”, **DİA.**, c. 6, s. 205-208.)

¹⁰²³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 11, s. 22.

¹⁰²⁴ Âl-i İmrân 3/176.

¹⁰²⁵ A‘râf 7/30.

¹⁰²⁶ En‘âm 6/125.

¹⁰²⁷ İnsân 76/30.

¹⁰²⁸ A‘râf 7/155.

- “وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ بِمِقْدَارٍ (Onun katında her şey ölçü iledir.)”¹⁰²⁹

âyetlerinden yola çıkarak hayır ve şer,¹⁰³⁰ hidâyet ve dalâlet,¹⁰³¹ hatta mü'minin imanı ile kâfirin küfrü dâhil her şeyin¹⁰³² Allah'ın iradesine bağlı olduğunu, bu konuda farklı düşünen Mu'tezile ve Kaderiyye'nin görüşlerinin doğru olmadığını savunmaktadır.¹⁰³³

3.8.3. Bazı Kelâmî Görüşleri

3.8.3.1. Haberî Sıfatlar

Haberî sıfatlar, “sözlük anlamları bakımından yaratılmışlara ait özellikler taşıyan, bu açıdan selbî sıfatlar içinde mütalaa edilmesi gereken, fakat naslarda Allah'a nisbet edildikleri için ilahî sıfatlar içinde yer alan kelime veya kavramlardır. Bunların bir kısmı âyetlerde, bir kısmı âhâd hadislerde yer almıştır. Yed, vech, ayn, istivâ, nüzûl, ityân, ısbâ', kadem, dıhk gibi kavramlar bunların başında yer alır.”¹⁰³⁴

Hasan Hân haberî sıfatların geçtiği âyetleri “sıfât âyetleri” şeklinde nitelemektedir. Onun aktardığına göre bu sıfatların anlamı konusunda iki görüş bulunmaktadır. Birincisi, sahâbe, tâbiîn, tebe-i tâbiîn ve diğer selef ulemâsının görüşüdür. Onlara göre bu sıfatların zâhir anlamına iman edip teslim olmak gerekmektedir. Ayrıca teşbîh, temsîl, tahrîf, tebdîl tekyîf ve ta'tilden uzak durarak bunların gerçek anlamını Allah'a havale etme zorunluluğu bulunmaktadır.¹⁰³⁵ Çünkü Allah cisim, cevher, araz ve yaratılmışlara özgü diğer bütün özelliklerden münezzehtir.¹⁰³⁶ Haberî sıfatlara dair ikinci görüş de kelâm âlimlerinin cumhuruna

¹⁰²⁹ Ra'd 13/8.

¹⁰³⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 381-382.

¹⁰³¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 430.

¹⁰³² Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 236-237; c. 5, s. 29-31; c. 7, s. 24; c. 14, s. 480-481.

¹⁰³³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 11, s. 22.

¹⁰³⁴ İlyas Çelebi, “Sıfat”, **DİA.**, c. 37, s. 105.

¹⁰³⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 423; c. 9, s. 336.

¹⁰³⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 336; Ayrıca bkz. Hasan Hân, **el-İntikâdü'r-Racîh**, thk. Ebû Abdîrrahmân Saîd Mu'sâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.s. 80 vd.

aittir. Onlara göre mezkûr sıfatlar tenzîh akîdesi çerçevesinde Allah'ın şanına uygun bir şekilde te'vîl edilebilir.¹⁰³⁷

Hasan Hân, “وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا” (Onların ilmi ise bunu kapsayamaz.)¹⁰³⁸ ile “لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ” (Onun benzeri hiçbir şey yoktur)¹⁰³⁹ âyetlerini delil göstererek bu konuda selefîn yolu olan birinci görüşü benimsemektedir. İkinci görüşte olanları ise zâhiri terk edip te'vîl cihetine gittiklerinden dolayı sert bir dille eleştirmektedir.¹⁰⁴⁰ Zira ona göre haberî sıfatların anlamının anlaşılamayacağını, Allah'ın onlardan ne kastettiğinin belli olmadığını, bu konuda teşbîh, temsîl ve te'vîl etmekten başka çare olmadığını iddia etmek küfür ve dalâlettir.¹⁰⁴¹ Çünkü Allah'ın sıfatları anlaşılmaz değildirler, belki de apaçık birer âyet gibi en güzel anlamlara sahiptirler.¹⁰⁴² Bu sıfatlar, içinde geçtikleri âyetlerin zâhiriyle çelişecek şekilde yorumlanamaz¹⁰⁴³ ve yaratılmışlara özgü sıfatlarla kıyas edilemez.¹⁰⁴⁴ Allah'ın diri olmak, görmek, duymak, halim olmak gibi insanlarla ortak özellikleri olsa da ona isnad edilenler insanlarınkinden farklılık arz etmektedir. Bunlar arasında sadece isim benzerliği bulunmaktadır.¹⁰⁴⁵ Dolayısıyla bu sıfatları zâhire en yakın olacak şekilde tefsir etmek, varsa bunlar hakkındaki hadisleri esas almak ve bu konuda susmak gerekir.¹⁰⁴⁶

Hasan Hân bu sıfatların teşbîhe kaçmayarak ve sadece zâhire göre tefsir edilmesi gerektiğini iddia etse de onun bu sıfatları değişik şekillerde yorumladığını görmekteyiz. Örneğin “ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ” (Sonra (kendine has bir şekilde) semaya istivâ etti.)¹⁰⁴⁷ ve “اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ” [Allah, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı gün içinde (altı evrede) yaratan sonra da arşa istivâ

¹⁰³⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 423.

¹⁰³⁸ Tâhâ 20/10.

¹⁰³⁹ Şûrâ 42/11.

¹⁰⁴⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 423; c. 9, s. 336-338.

¹⁰⁴¹ Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 53.

¹⁰⁴² Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 68.

¹⁰⁴³ Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 68.

¹⁰⁴⁴ Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 32.

¹⁰⁴⁵ Hasan Hân, **Katfû's-Semer**, s. 49.

¹⁰⁴⁶ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 372; c. 13, s. 395; c. 14, s. 68.

¹⁰⁴⁷ Bakara 2/29.

*edendir.]*¹⁰⁴⁸ gibi âyetlerde geçen istivâ sıfatını bazı yerlerde “استواء يليق به (ona layık bir istivâ)” şeklinde yorumlarken¹⁰⁴⁹ bazı yerlerde de kastetme, yaratmak için yönelme şeklinde tefsir etmektedir.¹⁰⁵⁰ Başka bir yerde ise bu sıfatı “yaratılmışlardan üstün bir konumda bulunmak” şeklinde yorumlamakta ve bu konuda şu açıklamalarda bulunmaktadır: “وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ (Biz ona şah damarından daha yakınız.)”¹⁰⁵¹ ile “مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوَى ثَلَاثَةٍ إِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ إِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ (Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka odur. Beş kişinin gizli konuştuğu yerde altıncısı mutlaka odur.)”¹⁰⁵² gibi âyetlerdeki Allah’ın insanlara yakın olmasından kasıt onlara gerçek anlamda yakın olması değil onlardan haberdâr olmasıdır. Zira Allah zaman ve mekândan münezzehtir. Ayrıca

- “إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ (Ona ancak güzel sözler yükselir.)”¹⁰⁵³
- “إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مَتَوَفَّيْكَ وَارْفَعْكَ إِلَيَّ (Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime yükselteceğim)”¹⁰⁵⁴
- “وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ الْأَسْبَابِ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى (Firavun: Ey Hâmân, bana yüksek bir kule yap; belki yollara, göklerin yollarına erişirim de Mûsâ’nın Tanrısı’nı görürüm!)”¹⁰⁵⁵

gibi âyetlerden ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in miraç gecesi göğe yükselip Allah’ın huzuruna varmasından anlaşıldığına göre Allah yeryüzünde veya yedi göğün içinde değildir. Belki de yaratılanlardan daha üstün bir konumda, yedi göğün üzerinde ve arşa istivâ etmiş durumdadır.¹⁰⁵⁶ Onu bu şekilde kabul etmeyen insanlar

¹⁰⁴⁸ Secde 32/4.

¹⁰⁴⁹ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 13, s. 397.

¹⁰⁵⁰ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 1, s. 120.

¹⁰⁵¹ Kâf 50/16.

¹⁰⁵² Mücâdele 58/7.

¹⁰⁵³ Fâtır 35/10.

¹⁰⁵⁴ Âl-i İmrân 3/55.

¹⁰⁵⁵ Mü’min 40/36-37.

¹⁰⁵⁶ Bkz. Hasan Hân, *Katfü’s-Semer*, s. 28, 38, 39, 45.

onun sıfatlarını inkâr etmiş sayıldıkları için gerçek anlamda ona ibadet ve dua ettikleri söylenemez.¹⁰⁵⁷

Görüldüğü gibi Hasan Hân, istivâ sıfatı konusunda “zâhiri esas alma” ilkesine riayet etmemiştir. Ayrıca Allah, “yedi göğün ve arşın üzerindedir” demek suretiyle Allah’ın fiziksel olarak insanlara yakın olmadığını ispat etmeye çalışırken onu fiziksel olarak insanlardan uzaklaştırmıştır. Çünkü bir şeyin üzerinde olmak bir mekânda bulunmak anlamına gelmektedir. Halbuki o, başka bir yerde “bu sıfatların gerçek mahiyetini en iyi Allah bilir”¹⁰⁵⁸ diyerek bunların anlamını Allah’a havale etmektedir.¹⁰⁵⁹

Hasan Hân,

- “ هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ (Onlar ille de buluttan gölgeler içinde Allah’ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?)”¹⁰⁶⁰
- “ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ (Sonunda Allah da onların binalarını temellerinden söktü.)”¹⁰⁶¹
- “ فَأَتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا (Ama Allah’ın emri onlara ummadıkları yerden geldi.)”¹⁰⁶²

âyetlerinde Allah’a isnad edilen “إِيَّانَ” (gelme) fiiline cezalandırma, emrini yerine getirecek bir varlık musallat etme,¹⁰⁶³ tahrip edici bir rüzgar gönderme¹⁰⁶⁴ ve vaad ettiği cezayı gönderme şeklinde yorumlamaktadır.¹⁰⁶⁵ “ وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا (Rabbinin geldiği ve melekler saf saf dizildiği zaman)”¹⁰⁶⁶ âyetinde geçen “مَجِيئَةً”

¹⁰⁵⁷ Hasan Hân, **Katfû’s-Semer**, s. 40.

¹⁰⁵⁸ Hasan Hân, **Katfû’s-Semer**, s. 32.

¹⁰⁵⁹ Hasan Hân, **Katfû’s-Semer**, s. 39-40.

¹⁰⁶⁰ Bakara 2/210.

¹⁰⁶¹ Nahl 16/26.

¹⁰⁶² Haşr 59/2.

¹⁰⁶³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 421.

¹⁰⁶⁴ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 421; c. 7, s. 231.

¹⁰⁶⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 39.

¹⁰⁶⁶ Fecr 89/22.

(gelme) fiilini de vaadini gerçekleştirme ve sorguya çekme şeklinde tefsir etmektedir.¹⁰⁶⁷

Burada da Hasan Hân'ın, bu sıfatları benimsediği ilkelere uymadan yorumladığını görmekteyiz. Çünkü bu sıfatlara zâhire göre anlam verme ilkesine riayet etseydi “إِثْنَانٌ” ve “مَجِينَةٌ” sıfatlarını “Allah’a layık bir gelme” şeklinde tefsir etmesi gerekiyordu. Zira o *İntikâdu’r-Racîh* adlı kitabında bu sıfatları insanlarınkine benzer sıfatlara teşbîh etmemek suretiyle zâhiren anlatıldığı gibi kabul etmek gerektiğini ifade etmektedir. Yine onun belirttiğine göre, Allah’a “gelme” fiili isnad edilebilir. Fakat bu, insanlarda olduğu gibi ona ayak isnad etmeyi gerektirmemektedir.¹⁰⁶⁸

Hasan Hân, “ قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِدْيٍ (Allah: Ey İblis! İki elimle yarattığıma secde etmekten seni meneden nedir?)”¹⁰⁶⁹ âyetinde Allah’a isnad edilen “بِإِدْيٍ” sıfatını kudret şeklinde yorumlar.¹⁰⁷⁰ Halbuki başka bir yerde şöyle demektedir: “Bu sıfat, Allah’a izafe edilmiş halde zikredilmişse mecâz söz konusu olmaz. Zahîren anlatıldığı gibi anlamak gerekir. Bu durumda “بِإِدْيٍ”den maksat Allah’ın elidir. Zira Allah bu âyette, Hz. Âdem (a.s.)’i kendi eliyle yarattığını ifade etmek suretiyle ona bir değer atfetmektedir. Eğer bundan kasıt kudret olsa değer verme anlamı çıkmaz.”¹⁰⁷¹ Dolayısıyla onun burada da kendisiyle çeliştiğini görmekteyiz.

3.8.3.2.Halku’l-Kur’ân

Hasan Hân, “ وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ (Musa tayin ettiğimiz vakitte (Tûr’a) gelip de Rabbi onunla konuşunca)”¹⁰⁷² âyetinde işaret edilen Allah’ın kelâm sıfatı ve bunun bir tezahürü olan Kur’ân hakkında Hanbelîlerin Kur’ân’ın kadîm olduğu görüşünü tercih etmektedir. Yine de bu konu hakkında en doğru olanın selefe uyarak

¹⁰⁶⁷ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 15, s. 230.

¹⁰⁶⁸ Hasan Hân, *el-İntikâdü’r-Racîh*, s. 47 vd.

¹⁰⁶⁹ Sâd 38/75.

¹⁰⁷⁰ Bkz. Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 11; c. 12, 68.

¹⁰⁷¹ Hasan Hân, *Katfû’s-Semer*, s. 54.

¹⁰⁷² A’râf 7/143

tartışmaya girmemek, sorulan sorular karşısında susmak ve gerçek mahiyetini Allah’a havale etmek olduğunu dile getirmektedir.¹⁰⁷³

O, *Katfu’s-Semer fî Akîdeti Ehli’l-Eser* adlı kitabında Kur’ân’ın Allah’ın kelamının kopyası veya insanların anlayabileceği şekle sokulmuş bir söz olmadığını, belki de Allah’ın gerçek kelâmından ibaret olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Kur’ân’ın sadece içerdiği harfler ve bunların ifade ettiği anlamlar itibariyle kadîm olmadığını, insanların onu tilâvet etmesi esnasında çıkan sesler itibariyle de kadîm olduğunu iddia etmektedir. Bunu da yukarıda zikrettiğimiz A’râf sûresinin 143. âyetinden yola çıkarak ileri sürmektedir. Zira ona göre bu âyetten, Allah’ın Hz. Mûsâ (a.s.) ile vasıtasız bir şekilde konuştuğu, Hz. Mûsâ (a.s.)’nın da bu sesleri işittiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Hz. Mûsâ (a.s.) tarafında işitilen seslerin de kadîm olduğu sonucuna varılmaktadır.¹⁰⁷⁴

Burada Hasan Hân’ın Kur’ân’ın tilâveti esnasında insanların ağızından çıkan sesleri Allah’ın sesiyle kıyasladığını görmekteyiz. Bu da onun Allah’ın sıfatları konusunda ilke olarak kabul ettiği “teşbîhten kaçınma” ve “tenzîhi tercih etme” ilkelerine riayet etmediği anlamına gelmektedir.

3.8.3.3. Kazâ ve Kader

Hasan Hân Şihâb el-Haffâcî’den nakilde bulunarak kazayı, “eşyayla ilgili Allah’ın ezeli iradesi, kaderi de bu iradenin belli şekillerde yaratılması” şeklinde tanımlamakta ve bu iki kavramın birbirinin yerine kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁰⁷⁵ Onun Nevevî’den naklettiğine göre ise kader, “Allah’ın eşyayla ilgili her şeyi önceden tayin etmesi ve bunların ne zaman meydana geleceğini bilmesidir.”¹⁰⁷⁶ Ona göre kazâ ve kader konusunda insanların tercihiyle alâkalı şeylerde herhangi bir cebir ve zorlamadan bahsetmek mümkün değildir. Fakat Allah insanın hür iradesiyle bulunacağı tercihlerini önceden bilmekte ve buna göre kaderi yazmaktadır. Yeri ve zamanı gelince de bunları yaratmaktadır. Bu da insanların özgür iradeleriyle tercihte

¹⁰⁷³ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 5, s. 9.

¹⁰⁷⁴ Hasan Hân, *Katfû’s-Semer*, s. 69-78.

¹⁰⁷⁵ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 11, s. 99.

¹⁰⁷⁶ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 13, s. 308.

bulunmaya müdahale anlamı taşımamaktadır.¹⁰⁷⁷ Zira kullara iyi-kötü amel işleyebilme özgürlüğü verilmiştir. Onlar yaptıklarının gerçek fâilleridirler.¹⁰⁷⁸ Allah insanların yaptığı iyi-kötü amelleri ilk önce diler sonra yaratır. Dolayısıyla mü'minin iman edip saâdete kavuşması, kâfirden inkâr edip dalâlete girmesi Allah'ın dilemesine bağlıdır.¹⁰⁷⁹

Hasan Hân, insanların hayır ve şerre yönelik iradesi ve Allah'ın bunların yaratması arasındaki ilişkiyi netliğe kavuşturmakla beraber, aynı şeyi insanların iradesi ve Allah'ın dilemesi (*meşîet*) arasındaki ilişkide yapmamıştır. Çünkü o, ilk önce insanın istediği ameli işleyebilme özgürlüğe sahip olduğunu ifade eder, daha sonra ise bunu Allah'ın dilemesiyle sınırlar.

3.8.3.3.1. Kazâ ve Kaderin Değiştirilmesi

Hasan Hân'ın *Fethu'l-Beyân*'da kelâm ilmiyle alâkalı üzerinde en çok durduğu konu kazâ ve kaderin değiştirilip değiştirilmediği meselesidir. O, “يَمْحُو اللَّهُ مَا” *يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ* (Allah dilediğini siler, (dilediğini de) sabit bırakır. Bütün kitapların aslı onun yanındadır.)¹⁰⁸⁰ âyetinden yola çıkarak kazâ ve kaderin her türlüşünün değiştirilebileceğini savunmaktadır.¹⁰⁸¹ Fakat sadece belli konularda kaderin değiştirilebileceğini savunan bazı âlimler bu âyeti değişik şekillerde yorumlamaktadır. Bu yorumlardan bazıları şunlardır:

- Kaderin değiştirilmesi saâdet (*cennet ehlerinden olma*) ve şekâvet (*cehennem ehlerinden olma*) konusuyla sınırlıdır.
- Kaderin değiştirilmesi sevap ve günah olmayan şeyler için geçerlidir.
- Kaderin değiştirilmesi sadece rızık konusu için geçerlidir.
- Kaderin değiştirilmesi sadece ecel konusu için geçerlidir.

¹⁰⁷⁷ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 13, s. 308.

¹⁰⁷⁸ Hasan Hân, *Katfû's-Semer*, s. 86.

¹⁰⁷⁹ Hasan Hân, *Katfû's-Semer*, s. 87-88.

¹⁰⁸⁰ Ra'd 13/39.

¹⁰⁸¹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 7, s. 69.

- Kaderin değiştirilmesi geçmiş ümmetlerin şeriatlarını geçersiz kılmak için geçerlidir.¹⁰⁸².

Hasan Hân, bu yorumların tümünü eksik görmektedir. Zira ona göre tahsîs ve takyîd edici bir unsur bulunmadan bu âyetin umûmiyetini sınırlandırmanın hiçbir anlamı yoktur.¹⁰⁸³ Dolayısıyla ona göre saâdet ve şekâvet, dâhil kaderin her türlü değiştirilebilir.¹⁰⁸⁴ O, kaderde yapılan bu değişikliğin “جف القلم (*kalem kurudu*)”¹⁰⁸⁵ vb. hadislerle çelişmediğini ileri sürmektedir.¹⁰⁸⁶ Ayrıca bazı kesimlerin iddia ettiğine göre bu değişikliğin Allah için cehalet sayılamayacağını ifade etmektedir Zira o, bu değişikliğin kendisi bile Allah’ın ilmi sayıldığını ve onun iradesine bağlı olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁸⁷

Hasan Hân’ın belirttiğine göre birçok âlim

- “لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ” (*Onun hükmünü bozacak kimse yoktur.*)¹⁰⁸⁸
- “مَا يُبَدِّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ” (*Benim huzurumda söz değiştirilmez*)¹⁰⁸⁹
- “قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا إِلَّا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَنَا” (*De ki: Allah’ın bizim için yazdığından başkası bize asla erişmez.*)¹⁰⁹⁰

vb. delillerden yola çıkarak kaderde herhangi bir değişikliğin olamayacağını ileri sürmektedir.¹⁰⁹¹ Fakat o, bunlara karşı da bazı deliller öne sürerek böyle bir değişikliğin pekâlâ mümkün olduğunu ispatlamaktadır. Aslında o, bu âyetleri zâhir anlamlarından çevirmeyip olduğu gibi kabul etmektedir. Onun, kaderin

¹⁰⁸² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 70.

¹⁰⁸³ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 340-344.

¹⁰⁸⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 69.

¹⁰⁸⁵ Beyhakî, “Sabır”, 2.

¹⁰⁸⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 70-71.

¹⁰⁸⁷ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 334-335; c. 7, s. 71.

¹⁰⁸⁸ Ra‘d 13/41.

¹⁰⁸⁹ Kâf 50/29.

¹⁰⁹⁰ Tevbe 9/51.

¹⁰⁹¹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 155.

değiştirilebilir olduğunu ispatlayan delilleri bu âyetler için birer muhassıs olarak kabul ettiği ve bunlar arasında herhangi bir çelişki görmediği anlaşılmaktadır.¹⁰⁹²

Onun kaderin değiştirilebilir olduğuna dair öne sürdüğü bazı deliller şunlardır:

a) “ وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ ” (Rabbiniz şöyle buyurdu: Bana dua edin, kabul edeyim.)¹⁰⁹³ Ona göre Allah’ın bu âyette insanları duaya teşvik etmesi ve bunları kabul edeceği vaadinde bulunması kaderin her türlüşünün değiştirilebileceğine işaret etmektedir. Aksi takdirde Allah’ın değiştirilmesi mümkün olmayan bir konuda insanları duaya teşvik etmesi ve bu duaları kabul edeceği vaadinde bulunması abes olacaktır.¹⁰⁹⁴

b) “ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ ” (Sonra ölüm zamanını takdir eden ancak o’dur. Bir de onun katında muayyen bir ecel (kıyamet günü) vardır.)¹⁰⁹⁵ Hasan Hân, burada işaret edilen iki ecelden birisinin levh-i mahfuzda yazılan ecel, diğerinin dua ve sâlih ameller sonucu değiştirilebilen ecel olduğunu ileri sürmektedir. Bu da kaderle tayin edilen ecelin değiştirilebilir olduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁹⁶ O, ecelin değiştirilemeyeceğine dair öne sürülen “ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ” (Her ümmetin bir eceli vardır. Ecelleri gelince ne bir an geri kalırlar ne de bir an ileri gidebilirler.)¹⁰⁹⁷ âyetini de, “ فَإِذَا جَاءَ ” (Ecelleri gelince)” ifadesinden yola çıkarak sadece ölüm döşegine girmiş insanlar için söz konusu olduğunu dile getirmektedir.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹² Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 339 vd.

¹⁰⁹³ Mü’min 40/60.

¹⁰⁹⁴ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 14, s. 158.

¹⁰⁹⁵ En’âm 6/2.

¹⁰⁹⁶ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 342.

¹⁰⁹⁷ A’raf 7/34.

¹⁰⁹⁸ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 4, s. 443.

c) “ لا يرد القضاء إلا الدعاء ولا يزيد في العمر إلا البر ” (Kazâ sadece duayla değiştirilir. Ömrü sadece iyilik arttırabilir.)¹⁰⁹⁹ Ona göre bu hadis apaçık bir şekilde kaderin değiştirilebilir olduğuna işaret etmektedir.¹¹⁰⁰

d) “ وقني شر ما قضيت ” (Beni hükmettiğin şerden koru.)¹¹⁰¹ O, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bu şekilde dua etmesini kaderin değiştirilmesine dair bir talep olarak görmekte ve bu nedenle söz konusu değişikliğin imkân dâhilinde olduğunu ileri sürmektedir.¹¹⁰²

Hasan Hân bunların dışında,

- Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, sahâbe-i kirâmın ve velilerin duasının kabul edildiğine dair birçok rivayetin bulunması,¹¹⁰³
- Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hasta insanları tedavi olmaya teşvik etmesi,¹¹⁰⁴
- Hz. İsâ (a.s.)’nın ölüleri diriltip hastalara şifa vermesi¹¹⁰⁵ vb. delillerden yola çıkarak kaderin muhtelif vesilelerle değiştirilebileceğini iddia etmektedir.

3.8.3.4. Cehennem Azâbı

Kur’ân-ı Kerîmde âhiret sahneleriyle alakalı birçok âyet bulunmaktadır. Hasan Hân bunları tefsir ederken ayrıntıya girmemektedir. Fakat cehennem azâbı, kabâir günahların kişiyi dinden çıkarıp çıkarmadığı, bu günahları işleyenlerin cehennemde kalacağı süre vb. kelâmî konular açısından önem arz etmektedir. Hasan buna binâen cehennem azâbı üzerinde durmakta ve bu konuda zâhiren birbirleriyle çelişen ayetler arasında mutabakat sağlamaya çalışmaktadır.

¹⁰⁹⁹ Tirmizî, “Kader”, 7.

¹¹⁰⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 158.

¹¹⁰¹ Ebû Dâvud, “Vitr”, 5; İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât”, 117; Tirmizî, “Vitr”, 341.

¹¹⁰² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 342.

¹¹⁰³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 159.

¹¹⁰⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 343.

¹¹⁰⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 4, s. 351.

Ona göre kâfirler ve günah işleyen mü'minler cehenneme girecektir.¹¹⁰⁶ Fakat büyük günah işleyenler dâhil bütün mü'minler belli bir süre sonra cehennemden çıkacaktır.¹¹⁰⁷ Kâfirler ise ebedî olarak orada kalacaktır.¹¹⁰⁸ O, ilk bakışta mü'min ve mü'min olmayan herkesin, hatta hiç günah işlememiş peygamberlerin bile cehenneme gireceğini ifade eden “ *(İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür)*”¹¹⁰⁹ âyetini ise şu şekilde yorumlamaktadır: Buradaki “ *ورود (uğramak)*” ifadesinden maksat ateşi söndürülmüş bir halde cehenneme girmek veya sırat köprüsünden geçmek suretiyle uğramaktır. O, bu âyet hakkında diğer bazı yorumları zikrettikten sonra kendi yorumunu destekleyen şu hadise yer vermektedir: “ *عن أبي سمية قال: اختلفنا في الورود فقال بعضنا لا يدخلها مؤمن وقال بعضنا يدخلونها جميعاً ثم ننجي الذين اتقوا، فلقيت جابر بن عبد الله فذكرت له فقال -وأهوى بأصبعه إلى أذنيه- صممت إن لم أكن سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: " لا يبقى بر ولا فاجر إلا دخلها، -Rivayet edildiğine göre فتكون على المؤمن برداً وسلاماً كما كانت على إبراهيم، حتى إن للنار ضجيجاً من بردها Ebû Sümeyye'nin şunları dediği rivayet edilmiştir: " *ورود konusunda ihtilâfa düştük, bir kısmımız hiçbir mü'min cehenneme girmez, bir kısmımız da hepsi girecek ardından "Sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarıyoruz" (âyetinin gereği yapılacaktır.)*”¹¹¹⁰ Ben Câbir b. Abdillâh rastladım, bunu ona anlattım, o da, parmağını kulağına götürerek “Eğer Rasulullah (s.a.v.)'in şunları dediğini duymamışsam sağır olayım dedi: “İyi kötü herkes cehenneme girecektir. Fakat cehennem İbrâhîm (a.s.) için olduğu gibi bütün mü'minler için serinlik ve esenlik olacaktır. Hatta bu serinlikten dolayı cehennemden haykırma sesi işitilecektir.”¹¹¹¹*

Hasan Hân, her mü'minin cehenneme uğramasının hikmetini ise şu şekilde açıklamaktadır:

¹¹⁰⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 15, s. 270.

¹¹⁰⁷ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 284.

¹¹⁰⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 334; c. 7, s. 246.

¹¹⁰⁹ Meryem 19/71.

¹¹¹⁰ Meryem 19/72.

¹¹¹¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 8, s. 186-187.

- Mü'minler cehenneme girip onun azâbından kurtulduklarında mutlu olurlar.
- Cehennem ehli onların cehennemden çıktığını görünce daha da hüzünlenirler.
- Müminler, cehennem ehlinin azap çektiğini görünce sevinirler ve cennet nimetlerinden daha çok tat alırlar.¹¹¹²

O, iman etmemiş insanların ise ebedî olarak cehennemde kalacağını ifade etmektedir. Zâhiren de olsa bunun bazı istisnaları olduğunu ifade eden “ خَالِدِينَ فِيهَا مَا ” مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ (Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır.)¹¹¹³ âyetine bazı âlimlerden nakilde bulunmak suretiyle muhtelif yorumlar getirmektedir. Bu yorumların bazıları “ مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ ”¹¹¹⁴ ifadesi hakkında, bazıları da “ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ ”¹¹¹⁵ istisnası hakkındadır.

Ona göre gökler ve yer dünya hayatının yok olmasıyla yok olacaktır. Bu da iman etmemiş insanların bir gün cehennemden çıkacağı hissini uyandırmaktadır. Bundan dolayı “ مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ ”¹¹¹⁶ ifadesini şu şekilde yorumlamaktadır:

- Allah'ın onların azâbının bu şekilde sınırlandırması mübalağa gereğidir. Çünkü Araplar bir şeyin sonsuz bir şekilde devam edeceğini kastetmek istediklerinde bu ifadeyi kullanmaktadırlar.
- Bu âyetteki yer ve gökten maksat âhiretin yer ve gökleridir. Bunlar sonsuza kadar var olacaklardır. Dolayısıyla iman etmemiş insanlar ebedî olarak cehennemden kalacaklardır.

O, “ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ ”¹¹¹⁷ istisnası hakkında ise şu yorumları nakleder:

¹¹¹² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 8, s. 189.

¹¹¹³ Hûd 11/107.

¹¹¹⁴ Hûd 11/107.

¹¹¹⁵ Hûd 11/107.

¹¹¹⁶ Hûd 11/107.

¹¹¹⁷ Hûd 11/107.

- Bu istisna iman etmemiş insanlara değil iman edip günah işlemiş insanlara yöneliktir.
- Bu istisna mahşer yerindeki bazı gecikmeleri ifade etmektedir. Zira bazı kâfirlerin hesabı erken, bazılarının ise geç bitecektir.
- Bu istisna cehennemdeki ölüm süreçlerine yöneliktir. Zira Allah bazılarının belli bir süre öldürüp rahatlamalarını sağlayacaktır.¹¹¹⁸

3.9. SİYER VE TARİHLE İLGİLİ KONULAR AÇISINDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM

Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*'da bazen Kur'ân'da geçen siyer ve tarihle alâkalı konulara temas etmektedir. Bu kapsamda onun Kur'ân'dan önceki semâvî kitaplarda geçen Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetine yönelik müjdeler, garânîk hadisesi ve ümmet-i Muhammed (s.a.v.)'in üstünlüğü meselesi hakkındaki görüşlerini açıklamaya çalışacağız.

3.9.1. Beşâret (Hz. Muhammed (s.a.v.)'le Müjdeleme)

Beşâret, Kur'ân'dan önceki semâvî kitapların Hz. Muhammed (s.a.v.)'in peygamber olarak gönderileceğini müjdelemesidir.¹¹¹⁹ Hasan Hân, Saff sûresinin 6. ve A'râf sûresinin 157. âyetlerini¹¹²⁰ tefsir ederken bu habarlere değinmekte ve bu vesileyle Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetini ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre bütün tahrifâta rağmen hâlâ Tevrat ve İncil'de Hz. Muhammed (s.a.v.)'in nübüvvetine işaret eden ve onu müjdeleyen birçok mesaj bulunmaktadır. O, birçok

¹¹¹⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 7, s. 246-248.

¹¹¹⁹ Bkz. Mehmet Aydın, “Beşâirü'n-Nübüvve”, *DİA.*, c. 5, s. 549.

¹¹²⁰ Bunlar, “وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جَاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُبِينٌ (Hatırla ki, Meryem oğlu İsa: Ey İsrâiloğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim, demişti. Fakat o, kendilerine açık deliller getirince: Bu apaçık bir büyüdür, dediler.)” (Saff 61/6) ve “الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْنُونًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ فَاَلَّذِينَ أُنْزِلَ إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكْفِلَنَّ الَّذِينَ آمَنُوا بِهِ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِي أُنْزِلَ مَعَهُ ۙ أُولَٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (Yanlarındaki Tevrat ve İncil'de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber'e uyanlar (var ya), işte o Peygamber onlara iyiliği emreder, onları kötülükten meneder, onlara temiz şeyleri helâl, pis şeyleri harâm kılar. Ağırılıklarını ve üzerlerindeki zincirleri indirir. O Peygamber'e inanıp ona saygı gösteren, ona yardım eden ve onunla birlikte gönderilen nûra (Kur'ân'a) uyanlar var ya, işte kurtuluşa erenler onlardır.)” (A'râf 7/157).

örnek sunarak bunları ayrıntılı bir şekilde izah etmeye çalışmaktadır. Biz bu konuda birkaç örnek vermekle iktifa edeceğiz.

a) “وسيقم لكم الرب إلهكم من إخوانكم نبياً مثلي فاسمعوا جميع ما يأمركم به فإن كل نفس لا تسمع أمر ذلك”

*النبي تستأصل من بين القوم (İlahınız olan Rab, size kardeşlerinizin içinden benim gibi bir nebî gönderecektir. Onun emrettiği her şeye kulak verin! Şüphesiz bu nebînin emirlerine kulak vermeyen her nefis kavimden koparılacaktır.)*¹¹²¹

Hasan Hân, İncil’de geçen bu nassı Hz. Muhammed (s.a.v.)’in nübüvvetinin en güçlü delilleri arasında saymakta ve bunu iki ifadede yola çıkarak ispatlamaktadır. Birincisi, “Kardeşlerinizin içinden” ifadesidir. Çünkü ona göre Hz. Ya‘kûb (a.s.) ve Hz. İsmâîl (a.s.) kardeş oldukları için onların zürriyeti olan İsrâiloğulları ve Araplar da kardeş sayılmaktadır. Yukarıdaki sözler İsrâiloğulları’ndan Hz. Mûsâ (a.s.)’ya yönelik olduğundan dolayı işaret edilen peygamberin İsrâiloğulları’ndan değil, onların kardeşi sayılan Araplardan olması gerekmektedir. Bu da Hz. Muhammed (s.a.v.)’den başkası değildir. İkincisi “Şüphesiz bu nebînin emirlerine kulak vermeyen her nefis kavimden koparılacaktır”¹¹²² ifadesidir. Çünkü bu emir gelecek nebînin şeriatının bir takım müeyyide ve cezalar içereceğine işaret etmektedir. Hz. Mûsâ (a.s.)’dan sonra gelen Hz. İsa (a.s.)’nın şeriatına bakıldığında ise, onun sadece teşvik ağırlıklı olduğu ve herhangi bir müeyyide ve ceza içermediği görülmektedir. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in getirdiği şeriat ise, bir takım müeyyide ve ceza barındırdığından dolayı burada işaret edilen peygamber yine ondan başkası olamaz.¹¹²³

b) “ثم ضرب لهم مثلاً آخر وقال إن ملكوت الله تماثل حبة خردل أخذها رجل وزرعها في مزرعته وهي أصغر

Sonra جميع الحبوب، فلما نمت صارت أعظم النباتات وأصبحت شجرة تأتي إليها طيور الجو، وتسكن في أغصانها (Mesih) onlara başka bir misal verdi ve dedi ki: Şüphesiz Allah’ın saltanatı bir hardal habbesine benzer. Bir adam bütün habbelerin en küçüğü olan bu habbeyi alır

¹¹²¹ İncil, Elçilerin İşleri, 3/22-23; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 36.

¹¹²² İncil, Elçilerin İşleri, 3/22-23; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 36.

¹¹²³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 36-38.

ve tarlasında eker. Bu habbe gelişince bütün bitkilerin en büyüğü ve havadaki bütün kuşların uğradığı ve dallarını mesken tuttuğu bir ağaca dönüşür.)”¹¹²⁴

Hasan Hân, İncil’den alıntıladığı bu misalin Hz. Muhammed (s.a.v.)’in nübüvvetine işaret ettiğini şu şekilde açıklamaktadır: Hardal habbesini eken Allah’ı, tarla dünyayı, habbe ise Hz. Muhammed (s.a.v.)’i temsil etmektedir. İlk başta tanınmayan ve bilinmeyen Hz. Muhammed (s.a.v.) büyüüp peygamber olduktan sonra peygamberlerin en büyüğü ve bütün insanların sığınağı haline gelmiştir.¹¹²⁵

“ إن كنتم تحبونني فحافظوا على كلامي وأنا ألتمس الآب فيرسل إليكم فارقليطاء آخر ليمكث معكم إلى أبد ”

(Eğer beni seviyorsanız emirlerimi yerine getirin. Ben de Rab’den size başka bir Faraklit göndermesini dileyeceğim. Ta ki, daima sizinle beraber olsun.)”¹¹²⁶

Hasan Hân’a göre İncil’in bu nassında geçen Faraklit ismi Hz. Muhammed (s.a.v.)’e işaret etmektedir. O, iki noktadan yola çıkarak bunu savunmaktadır. Birincisi, Faraklit’in içerdiği bütün anlamlar övülme anlamı taşımaktadır. Bu da “ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ [Ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici (olarak geldim)]”¹¹²⁷ âyetinde zikredilen ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in bir diğer ismi olan “Ahmed”le örtüşmektedir. Çünkü bu isim de övülme anlamı barındırmaktadır. İkincisi, “Ta ki, daima sizinle beraber olsun”¹¹²⁸ ifadesidir. Bilindiği gibi Hz. Muhammed (s.a.v.) son peygamberdir. Onun getirdiği şariat kıyamete kadar geçerli olacaktır. O, bu vesileyle daima insanlarla beraber olacaktır. Bu nedenle Faraklit, ondan başkası olamaz.¹¹²⁹

¹¹²⁴ İncil, Matta, 13/31; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 51.

¹¹²⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 5, s. 51-52.

¹¹²⁶ İncil, Yuhanna, 14/15-16; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 105.

¹¹²⁷ Saff 61/6.

¹¹²⁸ İncil, Yuhanna, 14/15-16; Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 105.

¹¹²⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 104-105.

3.9.2. Garânîk Hadisesi

Hasan Hân, Hacc sûresi 52. âyetini¹¹³⁰ tefsir ederken Garânîk meselesinin yayılmasına neden olan ve bu âyetin sebep-i nüzûlü olduğu iddia edilen bir hadise nakletmektedir. Vuku bulduğu İddia edilen bu hadiseye göre Hz. Muhammed (s.a.v.), kavminin ondan yüz çevirmesinden bıkmış ve hak yola gelmeleri için onların hoşuna gitmeyecek âyetlerin nâzil olmamasını ister hale gelmiştir. O, tam da böyle bir zamanda, müşriklerin meclisindeyken Necm sûresi nâzil olmuş ve onlara bu sûreyi okumuştur. “أَفَرَأَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزَّىٰ وَمَنَاةَ الثَّالِثَةَ الْأُخْرَىٰ (Gördünüz mü o Lât ve Uzza’yı? Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât’ı.)”¹¹³¹ âyetine gelince iddia edilen o istek aklına gelmiş ve bu sûreye “تلك الغرائق العلى وإن شفاعتهن لترتجى (Bunlar büyük putlardır, muhakkak şafaatleri umulmaktadır.)”¹¹³² sözlerini ekleyerek putları övmüş, en sonunda da beraberindekilerle birlikte secdeye varmıştır.

Hasan Hân, bu meselenin peygamberlerin ismet sıfatı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini, bu sıfatla çelişen böyle bir hadisenin kesinlikle vuku bulmadığını ve bu uydurma olayı Hz. Muhammed (s.a.v.)’e nispet edenlerin kâfir olduğunu ileri sürmektedir. Zira ona göre ömrünü putların yıkılmasına adanmış bir kişinin onları bu şekilde övmesi mümkün değildir. Ayrıca böyle bir şeyin meydana geldiğini savunmak şu an uyduğumuz bütün şeriatı şüpheli hale getirecektir. Çünkü bu durumda herhangi bir hükmün şeytanın telkini olmadığını hiç kimse bilemeyecektir.

O, böyle bir hadisenin vuku bulmasının mümkün olmadığını dile getirmekle yetinmemektedir. Bunu ispatlama amacıyla aklî ve naklî bazı deliller sunmaktadır. Öncelikle Beyhakî ve Râzî gibi büyük İslâm bilginlerinden nakilde bulunarak bu rivayetin sened zincirinde kopukluk olduğunu, içinde güvenilir olmayan râviler bulunduğunu ve bu gibi rivayetlerin metin açısından değişiklik arz ettiğini ileri

¹¹³⁰ “وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ [(Ey Muhammed!) Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennîde bulunduğu anda, şeytan onun dileğine ille de (beşerî arzular) katmaya kalkışmasın. Ne var ki Allah, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah, kendi âyetlerini (lafız ve mana bakımından) sağlam olarak yerleştirir. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.]” (Hac 22/52).

¹¹³¹ Necm 53/19-20.

¹¹³² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 57.

sürmektedir. Bundan dolayı bunların mevzû olduğunu dile getirmektedir. Bu delillere ek olarak böyle bir hadisenin Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkında kesinlikle düşünölemeyeceğine dair řu âyetleri de delil göstermektedir:

a) “ *Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, elbette onu kısıkıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık (onu yaşatmazdık)*”¹¹³³

b) “ *Eğer seni sebatkâr kılmısaydık, gerçekten, nerdeyse onlara birazcık meyledecektin.*”¹¹³⁴ Ona göre bu âyetten anlaşıldığı üzere Allah, Hz. Muhammed (s.a.v.)’in müşriklere yakınlaşması bir yana onlara azıcık meyletmesine bile izin vermez.

c) “ *O, arzusunı göre de konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir.*”¹¹³⁵

d) “ *Sana (Kur’ân’ı) okutacağız; artık Allah’ın dilediği hariç, sen hiç unutmıyacaksın.*”¹¹³⁶

Hasan Hân’a göre garânîk rivayetinin aksine, Necm sûresi hakkındaki İbn Abbâs’tan řu rivayet aktarılmıştır: “ *أن النبي صلى الله عليه وسلم سجد بالنجم، وسجد معه المسلمون* (Nebî (s.a.v.) ve onunla beraber Müslümanlar, müşrikler, cinler ve insanlar Necm sûresi nâzil secdeye gitmişler.)”¹¹³⁷

3.9.3. Ümmet-i Muhammed (s.a.v.)’in En Üstün Ümmet Oluşu

Has Hasan, ilk bakışta Hz. İsbâ’ya (a.s.) tabi olan Hristiyanların kıyamete kadar diğeri ümmetlerden üstün olacağı hissini uyandıran “ *إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِي مَتَوْفِكَ*

¹¹³³ Hâkka 69/44-46.

¹¹³⁴ İsrâ 17/74.

¹¹³⁵ Necm 53/3-4.

¹¹³⁶ A’lâ 87/6-7.

¹¹³⁷ Buhârî, “Sücûdü’l-Kur’ân”, 5; ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 66-70.

وَرَأَيْتُكَ إِلَيَّ وَمُطَهَّرَكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَأَخُكُم بِبَيْنِكُمْ فِيمَا
كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ (Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni nezdime
yükseleteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete kadar
kâfirlerden üstün kılacağım. Sonra dönüşünüz bana olacak. İşte o zaman ayrılığa
düştüğünüz şeyler hakkında aranızda ben hükmedeceğim.)”¹¹³⁸ âyetini tefsir ederken
zâhiren yanlış anlaşılmaya müsait bu konuyu açıklığa kavuşturmakta ve bu konudaki
yanlış anlaşılmaları gidermektedir.

Hasan Hân, kıyamete kadar üstün zümre olacakların Hristiyanların değil, Müslümanların olacağını ispatlama amacıyla bu âyete bazı yorumlar getirmektedir. Fakat bu konuda herhangi bir zorlamada bulunmamakta, Kur’ân’ın zâhirini esas almak ve ifadelerinin umûmiyetini savunmak gibi ilkelerinden vazgeçmemektedir. Zira ona göre “الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ” tabiri geneldir, onu tahsîs veya takyîd edecek veya zâhirinden uzaklaştıracak herhangi bir şey bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu tâbir, ister hüccetle ister kılıçla; ister bütün dinî hükümlerde isterse bazı hükümlerde; zaman ve mekân göz önünde bulundurulmaksızın Hz. İsa (a.s.)’ya tabi olanları ifade etmektedir. Kâfirleri ifade eden “فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا” tabiri de genel olup hangi şekilde olursa olsun Hz. İsa (a.s.)’ya inanmayanları ifade etmektedir. Hasan Hân, bazı müfessirlerin Müslümanların üstün zümre olduğunu kanıtlama saikiyle “اتَّبَعُوكَ” deki “كَ” zamirini Hz. Muhammed (s.a.v.)’e döndürmesini de Kur’ân’ın nazmına uygun bulmamaktadır. Çünkü o, bu âyette işaret edilen üstün zümrenin Müslümanlar olduğuna dair hiçbir şüphe taşımamakta ve bunu şu şekilde izah etmektedir: İslâmiyet’ten önce Hz. İsa (a.s.)’ya tabi olanlar mutlak bir surette, ona tabi olmayanlardan üstün tutulmuştur. İslâmiyet’ten sonra ise gerçek anlamda Hz. İsa (a.s.)’ya tabi olanlar Müslümanlar olmuş ve bu üstünlük onlara geçmiştir. Çünkü onun nübüvvetine ve şu anki Hristiyanların aksine Hz. Muhammed (s.a.v.) hakkındaki müjdelerine inanmışlardır. İslâmiyet’ten sonra da Hristiyanlık dini üzere olanlar, şekil açısından da olsa Hz. İsa (a.s.)’ya tabi oldukları için, âyetin zâhirinden anlaşıldığına göre sözü edilen üstünlük onlar için de geçerlidir. Fakat bu üstünlük

¹¹³⁸ A.İmrân 5/55.

dünya hayatıyla sınırlıdır. Çünkü tarihin sayfalarına bakıldığında onların maddî olarak diğer milletlerden üstün olduğunu görmek mümkündür. Fakat bu, âhiret hayatında onlar için herhangi bir fayda sağlamayacaktır. Çünkü Allah yukarıdaki âyetin devamında “ ثُمَّ إِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ ” (Sonra dönüşünüz bana olacak)”¹¹³⁹ diyerek âhiret hayatında onlardan hesap soracağına işaret etmektedir. Müellifin âyete getirdiği diğer bir yorum da şöyledir: Hz. İsa (a.s.) ahir zamanda yeryüzüne inip, haçı kırarak, domuzu öldürecek, gayr-i müslimleri cizyeyle yükümlü tutacak ve Hz. Muhammed (s.a.v.)’in şeriatıyla hükmedecektir. İşte o zaman Müslümanlar ona tabi olacaklardır. Bu açıdan da ümmet-i Muhammed (s.a.v.)’in en üstün ümmet olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁰

3.10. FIKIHÎ KONULAR AÇISINDAN TAKİP ETTİĞİ YÖNTEM

3.10.1. İslâm Hukuku Kaynakları

Hasan Hân, “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ ” (Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygamber’e ve sizden olan ülü’l-emre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz –Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu Allah’a ve Resûl’e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.)”¹¹⁴¹ âyetini tefsir ederken bazı İslâm âlimlerinden nakilde bulunarak İslâm hukuku kaynakları hakkında şu tepitlerde bulunmaktadır: Bu kaynaklar Kur’ân-ı Kerîm, sünnet, icmâ ve kıyastır. Bunların dışındaki kaynaklara başvurmak câiz değildir. Bu konuda vâcib olan ilk önce Kur’ân-ı Kerîm ve sünnete müracaat etmektir. Bunun vâcib olduğuna inanmayanlar mü’min değildir. Zira Allah yukarıdaki âyette “ إِنَّ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ ” (Allah’a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız)”¹¹⁴² diyerek imanı Kur’ân-ı Kerîm ve sünnete başvurma

¹¹³⁹ A. İmrân 5/55.

¹¹⁴⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 248-252.

¹¹⁴¹ Nisâ 4/59.

¹¹⁴² Nisâ 4/59.

şartına bağlamıştır. Ebû Hanîfe'nin savunduğu istihsân¹¹⁴³ ve İmam Mâlik'in savunduğu istislâh¹¹⁴⁴ hakkında ise iki ihtimal bulunmaktadır. Eğer onlar, bunların mezkûr dört kaynakla örtüştüğünü savunuyorlarsa ortada sadece bir isim değişikliği var demektir ki bunda herhangi bir fayda bulunmamaktadır. Eğer bunlar, mezkûr kaynaklarla örtüşmüyorsa yukarıdaki âyetten anlaşıldığı gibi kesinlikle kabul edilmez.

Hasan Hân'ın aktardığına göre Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin kaynak oluşu, yukarıdaki âyette geçen “ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ (Allah'a itaat edin. Peygamber'e itaat edin)”¹¹⁴⁵ ifadesinden anlaşılmaktadır. Zira Allah, burada apaçık bir şekilde insanları, Allah'a ve Resûlüne (s.a.v.) itaat etmeye davet etmektedir. Bu da Allah'ın kitabı Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in söz, davranış ve takrîrlerinden oluşan sünnete uymanın vâcib olduğu anlamına gelmektedir. İcmânın kaynak oluşu da “ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ [Ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) de (itaat edin)]”¹¹⁴⁶ ifadesinden anlaşılmaktadır. Zira ona göre Allah, burada ehlü'l-hal ve'l-akd heyetinin¹¹⁴⁷ ittifak ettiği şeylere uymayı emretmektedir. Bu da icmânın kaynak oluşunun en büyük delilidir. Kıyasın kaynak oluşu ise “ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ (Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz onu Allah'a ve Resûl'e götürün)”¹¹⁴⁸ ifadesinden anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁹

¹¹⁴³ İstihsân, bir meselede, daha güçlü bir delilin varlığından dolayı o meselenin benzerleri için geçerli olan hükümden vazgeçmektir. [Bedrüddîn b. Bahâdır ez-Zerkeşî, **Teşnîfü'l-Mesâmi' bi Cemi'l-Cevâmi'**, thk. Seyyid Abdülaziz ve Abdullâh Rabî', Mektebetü Kurtubâ, byy. 1998. c. 3, s. 57.]; [Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, **Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl**, thk. Âdil Ahmed ve Ali Muhammed Mu'avvid, Mektebetü Nezzâr byy. 1995. c. 9, s. 4032.]

¹¹⁴⁴ İstislâh; hakkında Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyasta hüküm bulunmayan bir konuda insanların maslahatını gözeterek hüküm vermektir. (Süleymân b. Abdilkavî es-Sarsarî, **Şerhu Muhtasari'r-Ravza**, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin, Müessesetü'r-Risâle, byy., 1987.); (Zerkeşî, **Teşnîfü'l-Mesâmi'**, c. 3, s. 20.)

¹¹⁴⁵ Nisâ 4/59.

¹¹⁴⁶ Nisâ 4/59.

¹¹⁴⁷ “Devlet başkanını seçmek ve gerektiğinde azletmekle yetkili olan heyet anlamında İslâm hukuku terimi.” (Abdülhamîd İsmâîl el-Ensârî, “Ehlü'l-Hal ve'l-Akd” **DİA.**, c. 10, s. 439.)

¹¹⁴⁸ Nisâ 4/59.

¹¹⁴⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 158-162.

Fakat Hasan Hân, kıyasın sadece zarurî durumlarda başvurulması gereken bir yöntem olduğunu aktarmaktadır. Ona göre açık olsun gizli olsun¹¹⁵⁰ kıyasın hiçbir şeklinin Kur’ân-ı Kerîm ve sünnetteki nasları tahsîs¹¹⁵¹ etmesi mümkün değildir. Kıyasın, makbûl olmakla beraber zaruret dışında başvurulmaması gereken bir İslâmî kaynak olması şu delillerden anlaşılmaktadır:

1) Nisâ sûresinin 59. âyetinde kıyasa; Kur’ân-ı Kerîm, sünnet ve icmâdan sonra işaret edilmesi onun en son başvurulacak kaynak olduğu anlamına gelmektedir.

b) Hz. Peygamber (s.a.v.) Muâz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken aralarında şöyle bir diyalog geçmiştir:

— Hz. Peygamber (s.a.v.): Nasıl hüküm vereceksin?

— Muâz: Allah’ın kitabıyla hüküm vereceğim.

— Hz. Peygamber (s.a.v.): Eğer istediğin şey Allah’ın kitabında yoksa ne yapacaksın?

— Muâz: Allah Resûlü (s.a.v.)’in sünnetiyle hüküm vereceğim.

— Hz. Peygamber (s.a.v.): Eğer istediğin şey burada da yoksa?

— Muâz: Ben kendi re’yimle ihtihadda bulunacağım.

— Hz. Peygamber (s.a.v.): Allah’ın elçisinin elçisini başarılı kılana hamdolsun.¹¹⁵²

Görüldüğü gibi kıyasın bir aracı olan ihtihada başvurma, istenen konu hakkında Kur’ân-ı Kerîm ve sünnette bilgi bulunmamasına bağlanmış ve en sona bırakılmıştır. Bu da kıyasın en son başvurulması gereken bir şey olduğunu göstermektedir.

c) Allah meleklerle, Hz. Âdem (a.s.)’e secde etmelerini emredince İblîs buna karşı çıkmıştır. Fakat bu emri ilk başta tümden reddetmemiş, belki de kıyasta bulunarak kendisini bu emrin genel hükmünden istisna etmiştir. İblîs böyle yapmakla

¹¹⁵⁰ Açık kıyas, kıyas edilen konu ile kıyas yapılan konu arasındaki illet bağının, nas veya icmâ ile olmasıdır. Kapalı kıyas ise aradaki illet bağının ihtihadla sabit olmasıdır. (Mahmûd b. Muhammed el-Minyâvî, **et-Temhîd**, el-Mektebetü’ş-Şâmile, Mısır 2011, s. 106.)

¹¹⁵¹ Tahsîs, genel olan bir hükmün kapsamını daraltmadır. (Abdülcevvâd Halef Muhammed, **Medhalün ile’t-Tefsîr ve ‘Ulûmî’l-Kur’ân**, Dârü’l-Beyân, Kahire tsz. s. 213.)

¹¹⁵² Tirmizî, “Ahkâm”, 3; Aynı hadisin benzeri Dârimî, “Mukaddime”, 20’de geçmektedir.

kıyası Allah'ın emrine tercih etmiştir ve bu yüzden lanete uğramıştır. Bu da Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetteki genel hükümleri kıyasla tahsîs etmenin câiz olmadığı anlamına gelmektedir.

d) Kur'ân-ı Kerîm, mütavâtir bir şekilde bize ulaşan bir kitaptır. Onun bize ulaşmasında hiçbir zaman kopukluk yaşanmamıştır. Kıyasla ilgili hükümlerin bize ulaşmasında ise her zaman kopukluk söz konusudur. Bu yüzden kıyas her zaman şüphe barındırmaktadır. Bunun için mütevâtir olan Kur'ân-ı Kerîm'in nasları şüpheli olan kıyasın hükümlerine tercih edilmelidir.

e) Allah “ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmese işte onlar zâlimlerdir.)”¹¹⁵³ âyetinde, indirdiği şeylerle amel etmeyenleri zâlim olarak nitelemektedir. Buna göre Allah'ın indirdiği hükümlere bakmadan kıyasa başvuranlar da zâlim sayılmaktadır.

f) “ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ وَرَسُولِهِ (Ey iman edenler! Allah'ın ve Resûlünün önüne geçmeyin.)”¹¹⁵⁴ âyetinden anlaşıldığına göre Kur'ân ve sünneti bir kenara bırakıp kıyasa başvurmak da Allah ve Resûlünün önüne geçmek gibidir ki Allah bu âyette mü'minlere bu davranıştan sakınmalarını emretmektedir.

g) “ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ (Ona önünden de ardından da bâtıl gelemes.)”¹¹⁵⁵ âyetinde ifade edildiğine göre Kur'ân sağlam ve güvenilir bir kitaptır. Kıyas ise zayıf olan insan aklını karıştıran bir yöntemdir. Bu yüzden sağlam ve güvenilir bilgi kaynak olan Kur'ân, her zaman kıyasa tercih edilmelidir.¹¹⁵⁶

3.10.2. Taklîde Yaklaşımı

Hasan Hân farklı eserlerinde taklîd kavramı hakkında birçok görüş bildirmektedir. Bunları genellikle değişik âlimlerin görüşlerini karşılaştırmak suretiyle açıklamaktadır. Bu kavram hakkında en çok tercih ettiği görüşler kendi

¹¹⁵³ Mâide 7/45.

¹¹⁵⁴ Hucurât 49/1.

¹¹⁵⁵ Fussilet 41/42.

¹¹⁵⁶ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 158-162.

düşünceleriyle paralellik arz eden selef ulemâsının görüşleridir. Dolayısıyla onun taklîd kavramı hakkındaki görüşlerini anlamak selef ulemâsının da bu konu hakkındaki görüşlerini anlamaya yardımcı olacaktır.

O, *Husûlu'l-Me'mûl* adlı eserinde taklîdi, “hücceti olmayan bir kimsenin görüşünü hüccetsiz bir şekilde kabul etme” şeklinde tanımlamakta¹¹⁵⁷ ve bunun tezahür şekillerini şöyle açıklamaktadır:

- Allah'ın indirdiklerinden yüz çevirip, geçmiş nesilleri taklîd etmek,
- Ehil olup olmadığını bilmeden bir kimseyi tabi etmek,
- Aleyhine delil ve hüccet bulunmasına rağmen başka kişilerin görüşüne uymak.¹¹⁵⁸

Hasan Hân'ın taklîde yaklaşımı sadece fıkıh ilmi çerçevesiyle sınırlı değildir. Onun bu kavrama bakışı bütün ilimleri kapsar niteliktedir. Ona göre itikadî veya amelî herhangi bir konuda bir kimsenin başka birisinin görüşlerine uyması, buna göre amel etmesi veya buna istinaden kendisi veya başkaları için bir konuda hüküm vermesi taklîd sayılmaktadır.

O, taklîdle amel etmenin İslâm dininde câiz olmadığını ileri sürmektedir.¹¹⁵⁹ Çünkü ona göre Allah, bu ümmete istisnasız bir şekilde uyulması gereken sadece bir peygamber göndermiştir. Eğer karşımıza çıkan her insanın görüşünü sağlam bir delil olarak kabul edip onu taklîd etmemiz câiz olsaydı Hz. Muhammed (s.a.v.)'den sonra birçok peygamberin varlığı mümkün hale gelecekti.¹¹⁶⁰

Ona göre taklîd, doğruya götüren bir yöntem değildir. Çünkü başkasını taklîd eden kişi doğru da yapabilir yanlış da. Bu, taklîd edilen şeye bağlıdır. Yine başka bir kesimin taklîdle ulaştığı şeye diğer bir kesim aynı yöntemle tam aksine ulaşabilir. Bu

¹¹⁵⁷ Hasan Hân, *Husûlu'l-Me'mûl min İlmi'l-Usûl*, Matbaatu'l-Cevâib, İstanbul 1878. s. 193.

¹¹⁵⁸ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 10, s. 292-293.

¹¹⁵⁹ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 12, s. 339-340.

¹¹⁶⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 9, s. 249-250

aksi durumların tümünün doğru olması mümkün olamayacağından, götürdüğü sonuca bakmaksızın taklîdin geçersiz bir yöntem olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁶¹

Ona göre Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbesi başta olmak üzere seleften hiç kimse, taklîdi doğruya ulaştırıcı bir yöntem olarak görmemektedir. O, Şûrâ sûresinin 21. âyetine istinaden böyle bir yönetime başvurma izninin olmadığını savunmaktadır.¹¹⁶² Süleymân el-Cemel'den nakilde bulunarak da taklîdin harâm olduğunu iddia etmektedir.¹¹⁶³ Çünkü ona göre bilgi olarak kabul edilmeyen taklîd ve şeytanın vesveselerine uyma arasında hiçbir fark yoktur.¹¹⁶⁴ Bu sebeplerden dolayı Hasan Hân, taklîde şiddetli bir şekilde karşı çıkmakta, taklîde başvuran kimseleri ise bazı âyetlerden yola çıkarak sert bir dille eleştirmekte, bazen de onları nifak ve küfürle itham etmektedir.¹¹⁶⁵

3.10.2.1. Taklîdcilere Yönelettiği Eleştiriler

Hasan Hân'ın ifade ettiğine göre İslâm dinine mensup taklîdcilerin en belirgin özelliği Kur'ân ve sünneti göz ardı etmeleri ve taklîd ettikleri kişilerin görüşlerini öncelemeleridir. Halbuki taklîd edilen bu kişilerin kendilerine ait görüşleri bulunmadığı gibi, kitap ve sünnetten de haberleri yoktur. Bu iki kaynaktan haberdar olsalar bile, bunların gerçek mahiyetini kavramaktan yoksundurlar. Eğer bunlar Allah'ın indirdiklerinden ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in getirdiklerinden gerçek anlamda haberdar olsalardı taklîd etmelerine gerek kalmaz, doğrudan bunlara uyarlardı. Bunlar, Allah'ın kitabından hüküm çıkarma yeteneğinden de yoksundurlar. Çünkü onlarda istidlâl kabiliyeti bulunmamaktadır. Kur'ân'ın tefsirinde yardımcı olan sebeb-i nüzûl, mukaddem-muahher, âmm-hâs, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen, nâsih-mensûh gibi hususlardan delil üretmek bir yana, bu kavramların ne anlama geldiğini dahi bilmezler. Bunlar aynı şekilde sünnetten de hüküm çıkaramazlar. Çünkü sahîh, mevzû, ve zayıf hadisler hakkında herhangi bir malumata sahip değillerdir. Bu nedenle bu tür insanların falan bilgi bana göre veya şeriata göre

¹¹⁶¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 339-340.

¹¹⁶² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 295.

¹¹⁶³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 336.

¹¹⁶⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 338; c. 10, s. 293.

¹¹⁶⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 339-340.

doğrudur demesi geçersiz bir şeydir.¹¹⁶⁶ Bu nedenle Hasan Hân, Yûnus sûresinin 59. âyetini¹¹⁶⁷ delil göstererek bunlardan dinî konularda helâl, harâm, câiz ve gayr-i câiz fetvasını istemeyi câiz görmemektedir.¹¹⁶⁸

Ona göre taklîdcilerin haklı olduklarına dair ellerindeki tek delil başkalarından naklettiği görüşlerdir. Onlar bu görüşleri âdeta müstakil bir din olarak algırlar. Onlar için bunların dışındaki gerçekler mensûh hükmündedir.¹¹⁶⁹ Herhangi birisi onlara Kur'ân ve sünnetten bir delil sunduğunda onunla alay ederler. O, taklîdcileri, bu davranışları sebebiyle Kur'ân'ın âyetleri inince onlarla alay eden müşrik ve Yahudilere benzetmektedir.¹¹⁷⁰

Hasan Hân, Tevbe sûresinin 31. âyetinden¹¹⁷¹ yola çıkarak taklîdcileri değişik varlıkları rab edinen Yahudi ve Hristiyanlara benzetmekte ve onları eleştirmektedir. Çünkü ona göre bu taklîdciler Yahudi ve Hristiyanlar gibi taklîd ettiği kimseleri rab edinmemişlerse bile, Kur'ân', sünnet ve sağlam delillerle çelişen görüşlerine körü körüne tabi olmaktadır.¹¹⁷² O, Nûr sûresi 48. âyetinde de¹¹⁷³ taklîdcileri Allah'ın ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in verdiği hükme uymaktan imtinâ etmeleri sebebiyle münâfıklara benzetmektedir.¹¹⁷⁴ Onun birçok âyetten¹¹⁷⁵ yola çıkarak ifade ettiğine

¹¹⁶⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 436-438.

¹¹⁶⁷ “ قُلْ أَرَأَيْتُمْ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًا قُلْ أَللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ ” (De ki: Allah'ın size indirdiği rızıktan bir kısmını helâl, bir kısmını da harâm bulmanıza ne dersiniz? De ki: Allah mı size izin verdi, yoksa Allah'a iftira mı ediyorsunuz?)”

¹¹⁶⁸ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, 85.

¹¹⁶⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 6, 85.

¹¹⁷⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 269.

¹¹⁷¹ “ اتَّخَذُوا أَخْبَارَهُمْ وَهُمْ يَنْهَوْنَهُمْ أَنْ يَنْتَابُوا مِنَ دُونِ اللَّهِ وَالْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَمَا أُمُورُهُمْ إِلَّا لِيُعْبَدُوا إِلَٰهًا وَاحِدًا [(Yahudiler) Allah'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (Hristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîhi (İsa'yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu.] ”

¹¹⁷² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, 68.

¹¹⁷³ “ وَإِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ إِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ ” (Onlar, aralarında hüküm vermesi için Allah'a ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) çağırıldıklarında, bakarsın ki içlerinden bir kısmı yüz çevirip dönerler.)” (Nûr 24/48)

¹¹⁷⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 247

¹¹⁷⁵ “ إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ [İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda her iki taraf da) azabı görmüş, nihayet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır.] ” (Bakara 2/166), “ وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلُمُونِي وَلَوْلَا أَنْفُسُكُمْ مَا آتَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَتَيْتُمْ بِمُصْرِخِي إِنْ كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُ إِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ [(Hesapları görülüp) iş bitirilince, Şeytan diyecek ki: Şüphesiz Allah size gerçek olanı vaad etti, ben de size vaad ettim. Ama size yalancı çıktım. Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra) çağırdım, siz de benim

göre de taklîdcilerin taklîd edip itimat ettiği kişiler, kıyamet gününde kendilerini taklîd edenlerin yanlış yola düşmelerine sebep olmadıklarını ve onlardan berî olduklarını dile getireceklerdir.¹¹⁷⁶

3.10.2.2. Taklîdin Geçersizliğine Dair Öne Sürdüğü Deliller

Hasan Hân'a göre taklîdi geçersiz kılan en önemli Kur'ânî delillerden biri “بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ وَكَذَٰلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ قَالَ أُولَٰئِ هُمْ جُنُودُ اللَّهِ بِأُحْصَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (Hayır! “Sadece, biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izinden gidiyoruz” derler. Senden önce de hangi memlekete uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıkları: Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız, derlerdi. Ben size, babalarınızı üzerinde bulduğunuz (din)den daha doğrusunu getirmişsem (yine mi bana uymazsınız)? deyince, dediler ki: Doğrusu biz sizinle gönderilen şeyi inkâr ediyoruz.”) âyetleridir.¹¹⁷⁷ Zira bu âyetlerde bahsi geçen inkârcıların, Allah dışındaki varlıklara tapmalarının ne akla ne de nakle dayanan hiçbir haklı nedenleri yoktur. Onlar, sadece önceki nesillere uyararak bunu yaptıklarını söylerler. Bu da körü körüne taklîdden başka bir şey değildir.¹¹⁷⁸ O, sapkınlığı tercih eden geçmiş milletlerden ve câhiliyye devrinden kalma bu taklîd anlayışının, İslâm ümmetinde de devam ettiğini düşünmektedir. Ona göre İslâm ümmetine mensup taklîdciler de bu inkârcılar gibi geçmiş nesilleri taklîd ederler ve onların çizdiği yolda yürürler. Dolayısıyla bu âyetler bütün taklîd çeşitlerini geçersiz kılan en önemli deliller arasında yer almaktadır.¹¹⁷⁹

Hasan Hân taklîdi geçersiz kılan bu âyetler hakkındaki Râzî'nin şu tespitlerini nakletmektedir: Eğer Allah'ın kitabında bu âyetler dışında hiçbir âyet olmasaydı dahi bunlar, taklîd söylemini geçersiz kılmada yeterli olacaktı. Çünkü bu âyetlerden

davetime hemen koştunuz. O halde beni yermeyin, kendinizi yerin. Ne ben sizi kurtarabilirim, ne de siz beni kurtarabilirsiniz! Kuşkusuz daha önce ben, beni [Allah'a (c.c.)] ortak koşmanızı reddettim. Şüphesiz zâlimler için elem verici bir azap vardır.]” (İbrâhîm 14/22)

¹¹⁷⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 333.

¹¹⁷⁷ Zuhuruf sûresi 43/22-24.

¹¹⁷⁸ Zuhuruf 43/22; Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 339.

¹¹⁷⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 342-344.

anlaşılmaktadır ki kâfirlerin, gittikleri yolun doğruluğunu ispatlayacak ne aklî ne de naklî hiçbir delil yoktur. Onlar sadece atalarını taklîd etmekle yetinirler. Bu da taklîdin geçersizliğinin en büyük delillerindendir.¹¹⁸⁰

Hasan Hân, Hz. İbrâhîm (a.s.)’in hakîkate ulaşma serüvenini anlatan “ وَإِذْ قَالَ

إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِّمَّا تَعْبُدُونَ إِلَّا الَّذِي فَطَرَنِي فَإِنَّهُ سَيَهْدِينِ وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ

(Bir zaman İbrâhîm (a.s.), babasına ve kavmine demişti ki: Ben sizin taptıklarınızdan uzağım. Ben yalnız beni yaratana taparım. Çünkü o, beni doğru yola iletecektir. Bu sözü, ardından geleceklere devamlı kalacak bir miras olarak bıraktı ki, insanlar (onun dinine) dönsünler.)”¹¹⁸¹ âyetlerini de taklîdin geçersizliğine dair bir delil olarak göstermektedir. O, bunları tahlil ederken, geçmiş nesilleri taklîd etmenin geçersiz bir şey olduğu ve önemli olan sağlam delillere dayanarak doğruya ulaşma olduğu sonucuna varmaktadır. Ona göre zikredilen âyetlerden anlaşıldığı gibi, Hz. İbrâhîm (a.s.), doğruyu bulma maksadıyla ilk önce babasının ve kavminin taptıkları varlıklardan uzak olduğunu ilan etmiştir. Daha sonra gerçeği bulma konusunda Allah’a dayanmış, hakîkate ulaşmada en doğru yol olan sağlam delillere dayanma yöntemini izlemiş ve bu yöntemi gelecek nesillere miras olarak bırakmıştır. O, buradan yola çıkarak taklîdin geçersizliğine dair bazı hükümler çıkartmıştır. Bunları şu şekilde izah edebiliriz:

a) Dinde ecdatları taklîd etmek ya harâmdır ya da câizdir. Eğer harâm ise taklîdin tümü harâmdır. Eğer câiz ise Hz. İbrâhîm (a.s.)’i taklîd etmek daha doğrudur. Zira onun hakîkati bulma konusunda Kur’ân’ca sabit olmuş sağlam bir delili bulunmaktadır. Dolayısıyla onun “sağlam delillere dayanarak geçmiş nesilleri körü körüne taklîd etmekten imtinâ etme” davranışını örnek almak gerekmektedir. Bu da körü körüne taklîd etmenin geçersiz olduğu sonucunu doğurmaktadır.

b) Hz. İbrâhîm (a.s.), babasının ve kavminin dinini bırakıp hakîkati bulma konusunda sağlam delillerin peşine düşmesi sonucu Allah, onun dinini kıyamete

¹¹⁸⁰ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 339-340.

¹¹⁸¹ Zuhurf 43/26-28.

kadar ayakta tutmuş, taklîde dayanan diğer dinlerin ise kökünü kazımıştır. Buradan çıkan sonuca göre de taklîd geçersiz bir yöntemden ibarettir.¹¹⁸²

10.2.3. Taklîdin Meşrûluğu İçin Öne Sürülen Delilleri Çürütmesi

Hasan Hân, Kur'ân âyetlerini tefsir ederken taklîdcilerin, taklîdi meşrû göstermek için ileri sürdükleri bazı delillere temas etmekte ve bunları reddetmektedir. Taklîdcilerin, taklîd olgusunu meşrû göstermek için ileri sürdükleri en önemli delillerden birisi, “ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ* (Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) de itaat edin.)”¹¹⁸³ âyetidir. Zira onlara göre buradaki “*أُولُوا الْأَمْرَ*”den kasıt onların taklîd ettikleri imamlardır. Âyette bunlara itaat etme emri söz konusu olduğundan dolayı onlar için taklîd etme meşrûiyeti doğmaktadır. Halbuki Hasan Hân'a göre buradaki “*أُولُوا الْأَمْرَ*”den maksat yöneticiler ve insanları taklîde değil, kitap ve sünnete çağıran âlimlerdir. Dolayısıyla bu âyet, taklîdcilere delil teşkil etmekten çok uzaktır.¹¹⁸⁴

Taklîdcilerin, taklîdin meşrû hatta teşvik edilen bir husus olduğunu ileri sürmesinin en önemli delillerden biri de “ *فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ* (Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun.)”¹¹⁸⁵ âyetidir. Çünkü onlara göre bu âyete de imamları taklîd etme emri söz konusudur. Ama müellif, bu âyetin iniş sebebini zikrederek onların bu dayanaklarını çürütmektedir. Zira bu âyette geçen “*أَهْلَ الذِّكْرِ*”den maksat Ehl-i Kitab'dır. Çünkü bu âyet Mekkeli müşriklere, Ehl-i Kitab olan Yahudi ve Hıristiyanlara danışmayı emretmektedir. Dolayısıyla bundan maksat taklîdcilerin taklîd ettiği kimseler olamaz. Âyetin başında yer alan sorma emri, sebeb-i nüzûl göz önünde bulundurulmaksızın genel olarak kabul edilse bile, “*أَهْلَ الذِّكْرِ*”nden maksat taklîdcilerin taklîd ettiği kimseler değil, Kur'ân ve sünnet ehli olacaktır. Kur'ân ve sünnet ehli olan kimseler ise, insanları taklîde değil doğrudan Kur'ân ve sünnete

¹¹⁸² Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 12, s. 344-347.

¹¹⁸³ Nisâ 4/59.

¹¹⁸⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 156.

¹¹⁸⁵ Nahl 16/43.

çağırırlar. Bu insanların başkasını taklîde teşvik etmesi düşünülemeyeceği için, bu âyet de taklîdciler lehine herhangi bir delil teşkil etmez.¹¹⁸⁶

Ona göre taklîdciler, taklîd ettikleri kişilerin doğru yolda olduklarını “ إذا حكم الحاكم فاجتهد وأصاب فله أجران وإذا حكم فاجتهد وأخطأ فله أجر واحد (Hâkim hükmedip ictihad ettiği zaman doğruya isabet ederse kendisi için iki sevap vardır. Hükmedip ictihad ettiği zaman hata yaparsa kendisi için bir sevap vardır.)”¹¹⁸⁷ hadisine dayandırmaktadırlar. Ama müellifin iddia ettiğine göre söz konusu hadiste geçen “أصاب” kelimesi taklîdciler tarafından yanlış yorumlanmaktadır. Çünkü taklîdciler, bu kelimenin nesnel doğruları ifade eden “إصابة” kökünden değil, öznel doğruları ifade eden “صواب” kökünden türediğini düşünmektedirler. Durum ise tam tersidir. Dolayısıyla taklîdcilerin, taklîd ettiği kişiler, ictihad sonucu doğruyu bulmuş olsalar bile, burada genel geçer bir doğrudan bahsedilemez. Sadece kendileri açısından doğru olan bir şey söz konusudur.¹¹⁸⁸

3.10.3. İctihada Yaklaşımı

Hasan Hân ictihadı, “bir kimsenin Kur’ân ve sünnete başvurarak veya istediği konu hakkında bu iki kaynaktan herhangi bir bilgi bulmadığında sağlıklı bir şekilde akıl yürüterek bilgiye ulaşması”¹¹⁸⁹ şeklinde tanımlamaktadır. O, “لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ (Ey akil sahipleri! İbret alın.)”¹¹⁹⁰ “فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَبْصَارِ (De ki: Eğer doğru söylüyorsanız siz kesin delilinizi getirin!)”¹¹⁹¹ ile “فَلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ (De ki: Eğer doğru söylüyorsanız siz kesin delilinizi getirin!)”¹¹⁹² âyetlerine istinaden taklîd yerine, sağlam delillere uyma ve doğru bir şekilde akıl yürütmeyi önermektedir.¹¹⁹³ Dolayısıyla bu âyetlerde işaret edilen husus ictihaddır. O, taklîd yerine ehil olma

¹¹⁸⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 7, s. 246.

¹¹⁸⁷ Ebû Dâvud, “Akdiye”, 2; İbn Mâce, “Ahkâm”, 3; Tirmizî, “Ahkâm”, 2; Müslim, “Akdiye”, 6.

¹¹⁸⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 436-438.

¹¹⁸⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 85.

¹¹⁹⁰ Kehf, 18/15.

¹¹⁹¹ Haşir 59/2.

¹¹⁹² Neml 27/64.

¹¹⁹³ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 8, s. 20; 7, 191, 301.

koşuluyla herkesin ictihad etmesi gerektiğini savunmaktadır. Fakat ona göre bu ictihaddan çıkacak sonuç sadece ictihadda bulunan kişiyi bağlamakta ve hiç kimsenin bunu taklîd etmemesi gerekmektedir.¹¹⁹⁴

O, Hz. Yûsuf (a.s.) ve Züleyhâ arasında meydana gelen hadiseden yola çıkarak töhmeti giderme amacıyla ictihadın vâcip bir şey olduğunu savunmaktadır.¹¹⁹⁵ Ona göre ictihad daha doğru bir yol olmasına rağmen taklîd, toplumun çoğunluğuna daha cazip gelmektedir. Bu yüzden taklîdcilerin imamlarından naklettiği şeyler, çoğu zaman halk arasında müctehidler Kur’ân ve sünnet çerçevesinde verdiği hükümlerden daha fazla kabul görmektedir.¹¹⁹⁶

O, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ictihadda bulunan insanların her hâlükarda sevap kazanacağını ifade ettiği hadisini¹¹⁹⁷ yorumlarken her müctehidin doğruya isabet edemeyeceğini iddia etmektedir. Çünkü farklı müctehidler aynı konuda farklı kararlar verebilmektedir. Halbuki Allah’ın hükmü bir ve değişmezdir. Aksi takdirde aynı şey, hem helâl hem de harâm sayılabilecek ve bu durumda Allah’ın hükümleri değişikliğe maruz kalacaktır. Bu yüzden ona göre aynı konuda farklı hüküm veren müctehidler tümü ya hatalı hüküm vermiştir ya da sadece bir kişi doğruya isabet etmiştir. Fakat her iki olasılık da uygulamada geçerlidir ve müctehide sevap kazandırmaktadır. Yine ona göre ictihad şartlarını taşıyan müctehidler, hatalı bir hüküm verse de, değişik vesilelerle doğru olanın ortaya çıkma ihtimali bulunduğundan dolayı aynı hatayı devam ettirmezler.¹¹⁹⁸

3.10.3.1. İctihad ve Müctehid İçin İleri Sürdüğü Şartlar

Hasan Hân, *Husûlu’l-Me’mûl* adlı eserinde ictihadda bulunacak kimsenin beş şartı haiz olması gerektiğini ifade etmektedir. Bunlar;

- Kur’ân ve sünnette yer alan nasları bilmek,
- Bunlardan hüküm çıkaracak aklî melekeye sahip olmak,

¹¹⁹⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 85.

¹¹⁹⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 351.

¹¹⁹⁶ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 340-342.

¹¹⁹⁷ Ebû Dâvud, “Akdiye”, 2; İbn Mâce, “Ahkâm”, 3; Tirmizî, “Ahkâm”, 2; Müslim, “Akdiye”, 6.

¹¹⁹⁸ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 8, s. 354-355.

- Aksine fetva vermemek için şerî delil kabul edilen icmâdan haberdar olmak,
- Kur'ân ve sünnetteki nasları yorumlayabilecek seviyede Arapça dilbilgisine sahip olmak,
- Fıkıh usûlunu bilmek ve nâsih-mensûhu tanımaktır.¹¹⁹⁹

Ona göre müctehidin vazifesi kendisinden üstün olan âlimin görüşünü kabul etmek değil, onun hüccetine bakmaktır. Görüşü doğru olsa bile hücceti bilinmiyorsa müctehidin buna uyması câiz değildir. Başkaları tarafından bilinmeyen bir hücceti bulunsa bile, bu ona uymayı gerektirmez.¹²⁰⁰ İctihadda bulunacak kişinin insanların malında gözü olmayan, âdil ve eşitlikçi olması, hüküm verirken çok sakın olması ve hırslı davranmaması gerekmektedir. Onun rüşvet alması ve hüküm veren kişi olarak hediyeleri kabul etmesi harâmdır. Müctehid kırgınlık esnasından hüküm vermemeli, taraflar arasından her açıdan eşitlik sağlamalı ve her ikisini de dinlemelidir. Bu şartlar sağlandıktan sonra eğer verdiği hükümde doğruya isabet etmiş ise onun için iki ecir vardır, eğer hata yapmışsa bir ecir vardır.¹²⁰¹

3.10.4. Re'ye Yaklaşımı

Hasan Hân'a göre her ne kadar ictihad metodunun en önemli araçlarından da olsa bazı hususları göz önünde bulundurmadan kişisel görüş anlamına gelen re'yin tek başına kullanılması ve bunun sonucunda ortaya çıkan hükümle amel edilmesi doğru değildir. Ona göre yanlış olan Kur'ân ve sünnette yer alan hükümler göz ardı edilerek "محض الرأي" yani sırf re'yle hüküm vermektir. Yoksa ictihadın bir parçası olan re'yi bilhassa ictihad esnasında kullanmanın herhangi bir sakıncası yoktur.¹²⁰² Hz. Peygamber (s.a.v.)'den hakkında bir bilgi gelmemiş olsa bile, şerî hükümlerde sırf re'ye dayanarak görüş belirtmek câiz değildir.¹²⁰³ Özellikle Allah'ın kitabıyla alâkalı konularda sırf re'yle konuşmak yasaktır.¹²⁰⁴ Ayrıca buna başvurarak yapılan tefsire

¹¹⁹⁹ Hasan Hân, **Husûlu'l-Me'mûl**, s. 182-184.

¹²⁰⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 4, s. 68.

¹²⁰¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 431.

¹²⁰² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 154.

¹²⁰³ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 2, s. 56

¹²⁰⁴ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 151.

itibar edilmez, bu tefsire dayanarak bir hüküm tesis edilmez ve bu tefsir, hiçbir konuda hüccet olarak kabul edilmez. Bu nedenle hiçbir İslâm âliminin bu yöntemle Kur'ân'ı tefsir etmesi düşünülemez.¹²⁰⁵ Zira sırf re'yle varılan kararların doğruluk payı yoktur.¹²⁰⁶

Hasan Hân,

- “الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ” (Bugün size dininizi ikmal ettim.)¹²⁰⁷
- “مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ” (Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.)¹²⁰⁸
- “وَلَا رُطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ” (Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.)¹²⁰⁹

gibi âyetleri delil göstermek suretiyle İslâm dininde sırf re'ye dayanarak hüküm vermenin câiz olmadığını ileri sürmekte ve bu âyetlerin re'y ehli aleyhine olan en önemli deliller olduğunu savunmaktadır. Çünkü ona göre eğer sırf re'yle hüküm tesis etme geçerli bir durum olsaydı, İslâm dininde eksik kalan bir şeylerin olduğu ve bu dinin kemale ermediği anlaşılabilecekti.¹²¹⁰ Ayrıca “وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا” (Allah'a ve Peygamberine (s.a.v.) itaat edin, birbirinizle çekişmeyin, sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider)¹²¹¹ âyeti, sırf re'yle hüküm vermenin tehlikeli bir şey olduğunu göstermektedir. Zira herkesin kendisine göre bir re'yi bulunmaktadır. Herkesin doğruluk anlayışı farklılık arz ettiği için bu durum, Müslümanların birlik ve beraberliğine zarar verecek ve onların dağılmalarına sebep olacaktır. Ama doğru olanı ortaya çıkarma maksadıyla tartışma ortamı oluşturarak görüş bildirmek, bundan müstesnadır ve herhangi bir sakınca arz etmemektedir.¹²¹²

¹²⁰⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 1, s. 18.

¹²⁰⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 154

¹²⁰⁷ Mâide 5/3.

¹²⁰⁸ En'âm 6/38.

¹²⁰⁹ En'âm 6/59.

¹²¹⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 3, s. 340-341.

¹²¹¹ Enfâl 8/46.

¹²¹² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 188-189.

O, Nisâ sûresinin 105. âyetine¹²¹³ istinaden sırf re'yle hüküm vermenin yalnızca Hz. Peygamber (s.a.v.) için meşrû bir şey olduğunu ifade etmektedir. Zira onun kişisel görüşleri yakîn derecesinde doğruluk taşımaktadır. Diğer insanların görüşleri ise zan taşıdığı zan da ilim olarak değerlendirilemeyeceği için Hz. Peygamber (s.a.v.)'in re'yiyle eşdeğer değildir.¹²¹⁴

3.10.5. İttibâ'ya Yaklaşımı

Hasan Hân'ın taklîd yerine önerdiği, daha doğrusu zorunlu saydığı bir diğer yöntem de ittibâ'dır. O, ittibâ'yı “sağlam delillere sahip olan kimselerin sözüne uymak ve ona göre amel etmek”¹²¹⁵ şeklinde tanımlamakta ve geçtiği âyetleri de göz önünde bulundurarak değişik kelimelerle ifade etmektedir. Bunlardan en önemlisi iktidâ, itâat ve isticâbettir. Sözlüklerde yer alan ince anlam farklılıkları bir yana bu kavramların ifade ettiği ortak anlam, bir şeye uymak ve boyun eğmektir.¹²¹⁶

Onun ittibâ'yı önermedeki en önemli delili, “*اَتَّبِعْ مَا أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ*” (*Rabbinden sana vahyolunana uy.*)¹²¹⁷ âyetidir. Zira burada Hz. Muhammed (s.a.v.)'in şahsında bütün Müslümanların vahye ittibâ' etmeleri emredilmektedir.¹²¹⁸ Ona göre ittibâ'yı emreden diğer bir delil de “*يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ*” [*Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülü'l-emre (idarecilere) de itaat edin.*]¹²¹⁹ âyetidir. Zira bu âyette daima iyiliği emreden, kötülükten sakındıran ve Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıkların çözüm mercii olan Allah'a, Resûlüne ve ülü'l-emre itaat emredilmektedir.¹²²⁰ Ayrıca o, taklîdcilerin taklîdin meşrûluğuna yönelik bir delil olarak algıladığı “*فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ*” (*Eğer*

¹²¹³ “*إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلْخَائِنِينَ خَصِيمًا*” (*Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana kitabı hak ile indirdik.*)” (Nisâ 4/105.)

¹²¹⁴ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 230.

¹²¹⁵ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 12, s. 339-340.

¹²¹⁶ İbn Manzur, *Lisânü'l-'Arab*, “kadâ” c. 15, s. 171; “cevebe” c. 1, s. 283; “tebi'a” c. 8, s. 27; “tâ'a” c. 8, s. 240; Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, “tebi'a” c. 1, s. 83; “cevebe” 119; Ebü'l-Feyz Muhammed b. Muhammed el-Mürtedâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, “tâ'a” Dâru'l-Hidâye, byy. tsz. c. 28, s. 205, c. 21, s. 461.

¹²¹⁷ En'âm 6/106.

¹²¹⁸ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 4, s. 216.

¹²¹⁹ Nisâ 4/59.

¹²²⁰ Hasan Hân, *Fethu'l-Beyân*, c. 3, s. 155.

bilmiyorsanız, bilenlere sorun.)”¹²²¹ âyetini de taklîdin değil ittibâ’nın delili olarak kabul etmektedir.¹²²²

Ona göre dinde ittibâ’ câiz, taklîd ise câiz değildir.¹²²³ Müslümanın doğru istikamette sayılması Kur’ân’a, sünnet’e ve selef-i sâlihîn olarak nitelendirilen kişilere ittibâ’dan geçmektedir. O, ittibâ’nın büyük imamların yolu olduğunu, onların yolunda olmak için de ileri sürdükleri görüşlerden ziyade delillerine ittibâ’ etmenin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Çünkü ancak bu şekilde ittibâ’, taklîdden ayrılabilir. Hz. Peygamber (s.a.v.) dışında, sadece falan kişi şöyle söyledi diye bir ittibâ’ şeklinin doğru olmadığını söyleyen Hasan Hân, tabi olunan kimselerin görüşlerini Kur’ân ve sünnete arz etmenin önemine değinmektedir.¹²²⁴ Ona göre âlim de olsa hiçbir insan masum değildir, yanlış da yapabilir doğru da. Yanlış söylemiş olabilecekleri için her insanın sözüne uymak doğru değildir. Zira bu, helâlî harâm, harâmı da helâl sayma gibi çok tehlikeli sonuçlar da doğurabilir.¹²²⁵

O, selefî âlimlerden olması hasebiyle selef-i sâlihîne ittibâ’ etmeye çok önem vermektedir. Hatta bunlara ittibâ’ etmeyi Kur’ân ve sünnete ittibâ’yla eşdeğer görmektedir. Bazen onlara ittibâ’ etmeyi ifade etmek için iktidâ ifadesini kullanmaktadır. Fatîha sûresinde geçen “ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ ” (Kendilerine lutuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yoluna; gazaba uğramışların ve o sapmışların yoluna değil.)”¹²²⁶ âyetinin onlara iktidâyâ yönelik bir emir barındırdığını ileri sürmektedir.¹²²⁷ O, selef-i sâlihînin yolunu Allah’a dindarlık görevi yerine getirilen şaşmaz ve şüphe götürmez bir yol olarak kabul etmekte ve bu yolu; “Allah’ın sıfatlarını barındıran âyetleri te’vîl etmekten uzak durmak, Kur’ân’ın zâhirini dikkate almak ve gerçek anlamını Allah’a havale etmek şeklinde açıklamaktadır.”¹²²⁸ Selef-i sâlihîne tabi olmanın da bir sınırı olduğunu dile getiren

¹²²¹ Nahl 16/43.

¹²²² Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 8, s. 306.

¹²²³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 12, s. 339-340.

¹²²⁴ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 10, s. 10, 293.

¹²²⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 10, s. 93.

¹²²⁶ Fâtîha 1/7.

¹²²⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 52

¹²²⁸ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 2, s. 179; c. 5, s. 286; c. 9, s. 330-332.

müellif, hurûf-u mukattaa gibi müteşâbihlerde Hz. Peygamber (s.a.v.)’den vârid olan bir bilgi olmaksızın onlara bile ittibâ edilemeyeceğini dile getirmektedir.¹²²⁹

3.10.6. Âyetlerden Fikhî Hükümler Çıkarması

Hasan Hân, fikhî konulara doğrudan temas eden bazı âyetlerde birçok İslâm âlimin görüşünü zikretmekte ve bunları karşılaştırarak konuyu izah etmeye çalışmaktadır. Herhangi fikhî bir konuya doğrudan temas etmeyen kimi âyetlerden ise bazı hükümler çıkarmaktadır. Onun âyetlerden fikhî hükümler çıkarmasına şu örnekler verilebilir:

a) “ فَبَدَأَ بِأَوْعِيَّتِهِمْ قَبْلَ وِعَاءِ أَخِيهِ ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَاءِ أَخِيهِ (Bunun üzerine (Yûsuf aramaya başlarken) kardeşinin eşyasından önce onların (baba bir kardeşlerinin) eşyalarından başladı. Nihayet su tasını kardeşinin (ana-baba bir kardeşi Bünyâmîn’in) eşyasından çıkaradı.)”¹²³⁰ Kıssa’ya göre Hz. Yûsuf (a.s.) memleketlerine dönmek üzere olan kardeşlerinin yüklerini hazırlarken, yanında kalmak istediği kardeşi Bünyâmîn’in yüküne o dönem ki padişaha ait bir su kabı koymuştur. Bundan amacı onu hırsız gösterip yola çıkmak üzere olan diğer kardeşlerinden ayırmak ve yanında kalmasını sağlamaktı. Müellif, bu âyetten yola çıkarak meşrû talepleri karşılamak için sadece şekil açısından hile ve kandırma gibi görünen, fakat o an geçerli olan şeriatın hükümlerine muhalif olmayan bazı yöntemlere başvurmanın helâl olduğunu ileri sürmektedir.¹²³¹

b) “ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا (Allah, kâfirler için mü’minler aleyhine asla yol vermeyecektir.)”¹²³²

O, bu âyetten şu hükümleri çıkarmaktadır:

1) Kâfir, Müslümanın mirasçısı olmaz.

¹²²⁹ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 1, s. 72.

¹²³⁰ Yûsuf 12/76; Ayrıca bk. Yûsuf 12/69-76.

¹²³¹ Bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 6, s. 376, 377, 381.

¹²³² Nisâ 4/141.

2) Kâfir, herhangi bir şekilde Müslümanın malını ele geçirince gerçek anlamda bunun sahibi olmaz.

3) Kâfirin Müslüman olan bir köleyi satın alma hakkı yoktur.

4) Müslümana, öldürdüğü bir gayr-i müslim karşılığında kısas uygulanamaz.¹²³³

c) “ يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا (Ey insanlar! Yeryüzünde bulunanların helâl ve temiz olanlarından yeyin!)”¹²³⁴

O bu âyetten, harâm olduğuna dair açık bir nas bulunmadıkça yeryüzündeki şeylerin helâl olduğu hükmünü çıkarmaktadır.¹²³⁵

d) “ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ (Onlar, kendilerine: “Allah’ın huzurunda eğilin!” denildiği vakit eğilmezler.)”¹²³⁶

O, bu âyetten yola çıkarak, kâfirlerin de İslâm’ın hükümlerini yerine getirmekle mükellef olduklarını iddia etmektedir.¹²³⁷

e) “ فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ إِلَى الْكُفَّارِ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ (Eğer siz de onların inanmış kadınlar olduklarını öğrenirseniz onları kâfirlere geri göndermeyin.)”¹²³⁸

O, bu âyete dayanarak, Müslüman bir kadının kâfir birisiyle evlendirilmesinin hiçbir şekilde câiz olmadığını, aralarında İslâm’dan önce evlilik akdi varsa bunun İslâm’la beraber fesholacağını iddia etmektedir.¹²³⁹

¹²³³ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 273.

¹²³⁴ Bakara 2/167.

¹²³⁵ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 3, s. 134.

¹²³⁶ Mürselât 77/48.

¹²³⁷ Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 15, s. 23.

¹²³⁸ Mümtehinne 60/10.

¹²³⁹ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 14, s. 84-86.

3.10.7. Bazı Fıkḥî Görüşleri

3.10.7.1. Örtünme

Hasan Hân, Nur sûresi 31. ayetinde¹²⁴⁰ örtünmeyle alâkalı bazı görüşlerini ifade etmektedir. Ona göre bu ayetten anlaşıldığı gibi mahrem olmayan kadın ve erkeklerin birbirlerine bakması harâmıdır.¹²⁴¹ Bunlar birbirlerini gördüklerinde gözlerini kapatmalıdırlar. Fakat istemeden meydana gelen ilk bakışta herhangi bir sakınca yoktur. Âyette nazarın sadece kadınlara haram kılındığını gösteren “ وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ (Mü'min kadınlara da söyle: Gözlerini korusunlar)” ifadesi âyetin umûmuna engel değildir. Zira erkekler de kadınlar da fitraten cinsel istek açısından birbirlerine karşı meyilli olarak yaratılmışlardır. Nazarın haram kılınması için illiyet teşkil eden erkek ve kadın arasındaki bu ortak özellik, her iki cinsi de bu yasaklamanın kapsamı altına almaktadır. Müellif, bu konuda “ النظره سهم من سهام إبليس ”¹²⁴² (Nazar İblîs'in zehirli oklarından bir oktur.)” hadisini zikretmektedir.

Hasan Hân, örtünme konusunda üç ayırma gitmektedir: avret, zâhirî ziynet ve bâtinî ziynet. Avret, kadınlar açısından yüz ve eller hariç bütün bedendir. Erkekler açısından ise göbek ve diz arasındır. “ (Görünen kısımları müstesna olmak üzere, ziynetlerini teşhir etmesinler.)” ifadesiyle işaret edilen zâhirî ziynet; kadınların dış giysisi, başörtüsü, el ve ayak bileklerindeki ziynet eşyalarıdır.

¹²⁴⁰ “ وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَى خُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنَاتِ أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ أَوْ التَّابِعِينَ غَيْرَ أُولِي الْإِرْزَةِ مِنَ الرِّجَالِ أَوْ الْطِفْلَ الَّذِينَ لَمْ يَطْهَرُوا عَلَى غَوَاةِ النِّسَاءِ وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعًا أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (Mü'min kadınlara da söyle, gözlerini haramdan sakınsınlar, ırzlarını korusunlar. (Yüz ve el gibi) görünen kısımlar müstesna, zînet (yer)lerini göstermesinler. Başörtülerini ta yakalarının üzerine kadar salsınlar. Zinetlerini, kocalarından, yahut babalarından, yahut kocalarının babalarından, yahut oğullarından, yahut üvey oğullarından, yahut erkek kardeşlerinden, yahut erkek kardeşlerinin oğullarından, yahut kız kardeşlerinin oğullarından, yahut müslüman kadınlardan, yahut sahip oldukları kölelerden, yahut erkekliği kalmamış hizmetçilerden, yahut da henüz kadınların mahrem yerlerine vakıf olmayan erkek çocuklardan başkalarına göstermesinler. Gizledikleri zinetler bilinsin diye ayaklarını yere vurmasınlar. Ey mü'minler, hep birlikte tevbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz!)”

¹²⁴¹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 203.

¹²⁴² Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebû'l-Kâsım et-Tabarânî, **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi, Mektebetü'l-'Ulûmî ve'l-Hikem, Musul 1983, c. 10, s. 173.

Bunları gizlemek meşakkatli olduğu için mahrem olsun olmasın, erkeklerin bunları görmesinde bir sakınca yoktur.

Ona göre bâtinî ziynet, kadınların küpe ve gerdanlık gibi ziynet eşyaları, el, yüz ve göbek ile diz arasındaki diğer vücut bölgeleridir. Bunları mahrem erkekler ve âyette geçen diğer kişiler dışındaki insanlara göstermek helâl değildir. Hatta ayaklarını yere vurup halhallerinden ses çıkarmaları ve bu şekilde etrafındaki erkeklerde “bu kadının bize karşı meyli var” şeklinde bir düşüncenin hasıl olmasına sebebiyet vermeleri de haramdır.

Hasan Hân’ın ifade ettiğine göre bâtinî ziynetin gösterilmesi haram olmayan bazı insanlar vardır. Allah bunları âyette zikretmiştir. Mahrem olmalarına rağmen amca ve dayının bunlar arasında zikredilmemesi gördüklerini çocuklarına söyleme ihtimali bulunması sebebiyledir. Bâtınî ziynete bakmayı amca ve dayı dâhil mahremler için helâl kılınmasının sebebi, bunlar arasında sıkı bir irtibatın olmasıdır. Ayrıca bunlar arasında fitne endişesinin olmaması, fitrî olarak aralarında birbirlerine karşı cinsel isteksizlik olması, hatta cinsel tiksinti mevcut olması, bunu mubâh kılan diğer sebeplerdir. Bâtınî ziyneti, âyette zikredilenlerin dışındaki insanlara göstermek haramdır. Âyette zikredilenlerin mü’min olmayan eşleri hakkında da aynı şey söz konusudur. Zira bunların gördüklerini yabancı erkeklere anlatma ihtimali bulunmaktadır. Tenâsül uzuvlarındaki bir hastalık sebebiyle veya psikolojik nedenlerle kadınlara karşı şehvî duygular beslemeyen kişilerin, bülûğ çağına ermemiş çocukların ve mü’min olsun olmasın câriyelerin bâtinî ziynete bakmasında bir sakınca yoktur.

Hasan Hân’a göre “وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ” (*Baş örtülerini, yakalarının üzerine örtsünler.*)” âyetindeki “خُمُرَ”, “جُمَارَ”ın çoğuludur ve başörtüsü anlamındadır. “جَيْبَ”ın çoğulu olan “جُيُوبَ” ve “عَلَى” harf-i cerri, başörtüsünün şer’î sınırlarını ve örtme şeklini belirleme hususunda önem arz etmektedir. Zira bu ayetin nüzûlünden önce mü’min kadınlar başörtülerini arka taraftan bağlıyorlardı, boğaz ve göğüs bölgesi gözüküyordu. “جُيُوبَ” ise gömlek ve fistan gibi elbiselerin üst taraftan kesim yerlerini ifade etmektedir. Bunun sınırı göğsü örtecek şekilde boğaz ve enseye kadardır.

“يَضْرِبْنَ” fiilinin “عَلَى” ile mütaddî olması, başörtüsünün sadece bu sınırlara kadar değil, bunları da kapsayacak bir şekilde örtülmesi gerektiğini sağlamıştır. “ضرب” kökünden gelen “يَضْرِبْنَ” fiilinin özellikle seçilmesi bu fiilin “الِلصاقِ (yapıştırmak)” anlamını barındırması nedeniyledir. Buna göre başörtüsünün; başı, omzu, boğazı ve göğüs bölgesini örtmesi kâfi değildir. Aynı zamanda bu örtünün yerinden kaymaması için sağlam bir şekilde bağlanması gerekmektedir.¹²⁴³

Hasan Hân, “ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (Ey Peygamber! Hanımlarına, kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına (bir ihtiyaç için dışarı çıktıkları zaman) dış örtülerini üstlerine almalarını söyle. Onların tanınması ve incitilmemesi için en elverişli olan budur. Allah bağışlayandır, esirgeyendir.)”¹²⁴⁴ âyetindeki “جَلَابِيبُ” ile ifade edilen dış örtülerin kadının bütün bedenini saran çarşaf olduğunu söylemekte ve bunun sadece bir göz hariç bütün bedeni örtmesi gerektiğini iddia etmektedir. Fakat o, bunu böyle tefsir ettikten sonra değişik tarîklerle bu ayetin sebab-i nüzûlünü zikretmekte ve asr-ı saâdetteki Müslüman kadınların diğerlerinden ayırt edilmesi maksadıyla nâzil olduğunu dile getirmektedir. Fakat onun her fırsatta dile getirdiği “sebebin husûsiliğine değil lafzın umûmîliğine itibar edilir” ilkesine dayanarak bu örtünme şeklini bütün Müslüman kadınlara teşmil ettiğini söyleyebiliriz.¹²⁴⁵

Hasan Hân'ın kadınların mahrem olmayan erkekler karşısında örtünme hususundaki titizliğini, mahrem erkekler karşısındaki örtünmede görmemekteyiz. Özellikle Nur sûresi 31. âyetindeki ikinci “وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ” ifadesinde geçen ziyneti “küpe ve gerdanlık gibi ziynet eşyaları, el, yüz ve göbek ile diz arasındaki diğer vücut bölgeleri” şeklinde tefsir etmesi ve mahremlerin buralara bakmasında bir sakınca görmemesi tatmin edici değildir. Onun bu konuda bazı sınırlamalar getirmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Örneğin bazı âlimlerin de bu konuda onun gibi

¹²⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 9, s. 203-213.

¹²⁴⁴ Ahzâb 33/59.

¹²⁴⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 11, s. 143.

düşündüğünü fakat bu cevâzı fitne çıkma ihtimalinin bulunmaması şartına bağladıklarını görmekteyiz.¹²⁴⁶

3.10.7.2. Zina Edenlerin Zina Edenlerle Evlenmesi

Hasan Hân, “الرَّائِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ وَحُرِّمَ ذَلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ”

(Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenmez; zina eden kadınla da ancak zina eden veya müşrik olan erkek evlenir. Bu, mü'minlere harâm kılınmıştır.)¹²⁴⁷ âyetini tefsir ederken bunun sebab-i nüzûlü, “لَا يَنْكِحُ” (evlenmez) kelimesinin anlamı ve “ذَلِكَ” ism-i işaretinin mercisiyle ilgili ihtilâflara ve bu ihtilâflar sonucu zina edenlerin zina edenlerle evlenmesi hususunda ortaya atılan görüşlere yer vermektedir. Bu görüşleri şöyle açıklayabiliriz:

a) Bu âyette herhangi bir yasaklama söz konusu değildir. Zira “لَا يَنْكِحُ” ifadesinin anlamı evlenmek değil ilişkiye girmektir. Buna göre âyette, zina edenlerin sadece zina edenlerle veya müşriklerle ilişkiye girdiği tespitinde bulunmaktadır. Dolayısıyla bu âyetten maksat zinanın ve zinaya bulaşanların çirkinliğini göstermek ve böyle bir şeyin mü'minler için harâm olduğunu bildirmektir.

b) Bu âyette yasaklanan şey evlenmektir. Fakat bu belli bir kadın hakkında nâzil olmuştur. Bu nedenle mezkûr yasaklama sadece onun için geçerlidir.

c) Bu âyette yasaklanan şey evlenmektir. Fakat bu belli bir erkek hakkında nâzil olmuştur. Bu yüzden zikredilen yasaklama sadece onun için geçerlidir. Mücâhid b. Cebr bu yönde görüş beyan etmiştir.

d) Bu âyette yasaklanan şey evlenmektir. Fakat bu suffa ehli hakkında nâzil olmuştur. Dolayısıyla bunların daha önce zina etmiş kadınlarla evlenmesi haramdır.

¹²⁴⁶ Bkz. Muhammed Abdüllatîf el-Hatîb, **Evdehü't-Tefâsîr**, el-Matba'atü'l-Mısıriyye, Mısır 1964, s. 427.

¹²⁴⁷ Nûr 24/3.

e) Bu âyette yasaklanan şey evlenmektir. Fakat bu yasaklama zina ettiklerinden dolayı had cezası çekmiş kişiler için geçerlidir. Zeccâc, İbrâhîm en-Nehaî ve İmam Şafîî bu görüştedir.

f) Bu âyet, “ وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ (Aranızdaki bekârları, kölelerinizden ve cariyelerinizden elverişli olanları evlendirin.)”¹²⁴⁸ âyetiyle nesholunmuştur. Nehhâs’a göre bu, çoğunluğun görüşüdür.

g) Bu âyette herhangi bir yasaklama söz konusu değildir. Zira “لَا يَنْكِحُ”deki “لَا”, nehiy için değil nefiy içindir. Burada sadece zina edenlerin, genellikle kendileri gibi zina edenlerle veya müşriklerle evlenmeyi tercih ettiklerinden söz edilmektedir.

Görüldüğü gibi ağırlıklı görüşe göre zina edenlerin zina edenlerle evlenmesi yasak değildir. Hasan Hân da bu yönde görüş belirtmiştir. Zira o, Zeccâc’ın birinci görüşe itiraz mahiyetinde, “نِكَاح” ifadesinin Kur’ân’da sadece evlilik anlamında kullanıldığı, dolayısıyla zina edenlerin sadece zina edenlerle evlenmesi gerektiği iddiasına karşı “ حَتَّىٰ تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ (başka erkeklerle evlenmedikçe)”¹²⁴⁹ âyetini delil göstermiştir. Çünkü ona göre Hz. Muhammed (s.a.v.), burada geçen “تَنْكِحَ” ifadesini cinsel ilişki olarak açıklamıştır. O; İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr ve İkrime’nin de bu görüşte olduğunu ifade etmiştir. Ona göre en başta zikredilen âyette geçen “يَنْكِحُ”den maksat evlilik olsa bile burada evlilik konusunda bir yasaklama söz konusu değildir. Sadece zina edenlerin evlilik konusunda kendileri gibi zina edenleri veya müşrikleri tercih ettiklerinden söz edilmektedir. Zira benzerlik ülfet ve birleşmeyi, muhalefet ise nefret ve ayrılığı gerektirmektedir.¹²⁵⁰

3.10.7.3. Cizye

Hasan Hân “قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ” (Kendilerine Kitap verilenlerden Allah’a

¹²⁴⁸ Nûr 24/32.

¹²⁴⁹ Bakara 2/230.

¹²⁵⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu’l-Beyân**, c. 9, s. 167-171.

ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve Resûlünün harâm kıldığını harâm saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle, küçülerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın.)”¹²⁵¹ âyetini tefsir ederken burada yer alan bazı ifadelerden yola çıkarak cizyeyle ilgili açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre cizye İslâm diyarında yaşayan gayr-i müslim tebaaya sağlanan güven ortamından dolayı tesis edilmiş maddî bir yükümlülüktür. Ceza olarak da değerlendirilebilen cizye, Müslümanların gayr-i müslimlere karşı kazandığı zaferin sonucudur. Ona göre gayr-i müslimlerin cizyeyi, itaatkâr bir şekilde ve gönülden vermeleri gerekir. Onlar tarafından tahsilât konusunda güç kullanmayı gerektirecek bir sorun çıkması halinde zimmet antlaşması¹²⁵² kendiliğinden fesholur.¹²⁵³

Hasan Hân, hangi gayr-i müslim zümrelerin cizyeyle mükellef olduğu hususunda delilleriyle beraber değişik görüşler aktarmaktadır. Fakat ona göre zümre ayırımı olmaksızın bütün gayr-i müslimlerin cizye verme yükümlülüğü bulunmaktadır. Zira Kur’ân’da Yahudi ve Hristiyanlardan cizye alınması gerektiğine dair deliller bulunmaktadır.¹²⁵⁴ Bunların dışında kalan gayr-i müslimlerin cizye yükümlülüğü ise sünnette vârid olan delillerden anlaşılmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Mecûsîlerden cizye alma konusunda sahâbîlere “*سنوا بهم سنة أهل الكتاب* (Ehl-i Kitab’a uyguladığınızı onlara da uygulayın!)”¹²⁵⁵ demesi ve Mecûsî olan Bahreyn halkından cizye alma talimatını vermesi¹²⁵⁶ onların cizyeyle yükümlü olduğunu göstermektedir.¹²⁵⁷ Aynı şekilde Hz. Peygamber (s.a.v.)’in cihad için savaşmak üzere görevlendirdiği komutanlara: “*فإن هم أبوا فسلهم الجزية فإن هم أجابوك فاقبل منهم* (Onlar (müşrikler) İslâm’a girmekten imtinâ ederlerse onlardan cizye iste. Eğer sana icâbet ederlerse sen de onlardan kabul et ve onlara dokunma!)”¹²⁵⁸ şeklinde yol göstermesi, cizyenin müşriklerden de alınması gerektiğini

¹²⁵¹ Tevbe 9/29.

¹²⁵² Gayr-i müslimlerin, cizye verme koşuluyla İslam diyarında yaşamalarına müsaade eden antlaşmadır.; (Hasan Hacak, “Zimmet”, *DİA.*, c. 44, 428; Mustafa Fayda, “Zimmî”, *DİA.*, c. 44, s. 429)

¹²⁵³ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 5, s. 273.

¹²⁵⁴ Tevbe 9/29.

¹²⁵⁵ Beyhakî, “Cizye”, 1.

¹²⁵⁶ İbn Mâce, “Fiten”, 18; Buhârî, “Cizye”, 1.

¹²⁵⁷ Hasan Hân, *Fethu’l-Beyân*, c. 5, s. 274-275.

¹²⁵⁸ Müslim, “Cihâd”, 2.

göstermektedir.¹²⁵⁹ O, bu konuda İbn Kayyim'den nakilde bulunarak, cizyenin tesis amacı İslâm'ın üstünlüğünü, küfrün de düşüklüğünü göstermek olduğu için zümre farkı gözetmeksizin gayr-i müslim olan her zümreden alınması gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁶⁰

Hasan Hân, çocuk ve kadınlardan cizye alınamayacağını iddia etmektedir. O, bunu şu rivayete dayanarak ileri sürmektedir: “ عن معاذ أن النبي صلى الله عليه وسلم لما وجهه إلى اليمن أمره أن يأخذ من كل حالم (Muâz'dan aktarıldığına göre Hz. Peygamber onu Yemen'e gönderirken bulûğ çağına girmiş her erkekten (cizye) almasının emretmiştir.)”¹²⁶¹ Zira ona göre buradaki “حالم” ifadesi sadece bulûğ çağına ermiş erkekleri ifade eden bir vasıftır. Çocuk ve kadınlardan cizye alınamayacağı gibi, delilerden ve efendisi Müslüman olan gayr-i müslim kölelerden de alınamaz.¹²⁶²

Cizyenin miktarı konusuna da değinen Hasan Hân bu konuda şunları nakletmektedir: Atâ' b. Ebî Rebâh'a göre bunun belli bir miktarı yoktur. Zimmet akdinde ne kadar belirlenmişse o kadar verilir. İbn Cerîr et-Taberî de buna katılmakla beraber cizyenin alt sınırını bir dinar¹²⁶³ olarak tayin eder. İmam Şâfiî'ye göre de bunun alt sınırı bir dinardır, fakat anlaşmayla bu miktar arttırılabilir. İmam Malik'e göre ise zengin olsun fakir olsun altın kullananlar için alt sınır dört dinar, kâğıt para kullananlar içinse kırk dirhemdir.¹²⁶⁴ Hasan Hân'a göre ise altın veya gümüş verme şartı yoktur. Gayr-i müslimler, mal sayılan neyi verebiliyorsa onu verirler.¹²⁶⁵ Onlarla yapılan zimmet antlaşmasından hemen sonra cizye alma şartı

¹²⁵⁹ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 275.

¹²⁶⁰ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 276.

¹²⁶¹ Ebû Dâvud, “Harac”, 30; Nesâî, “Zekât”, 8.

¹²⁶² Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 275.

¹²⁶³ “Dinar, altından bir miskal ya da 4. 25 gr. veya normal arpadan 72 tanenin ağırlığına eşittir. Sudan'daki Faysal İslâm bankası 4, 457 gr. olarak tespit etmiştir.” (Vehbe Züheylî, **İslâm Fıkıh Ansiklopedisi**, çev. Ahmet Efe, Risale Yayınevi, byy. tsz. c. 1, s. 59.)

¹²⁶⁴ “Dirhem, “miskalden (dinar) 7/10 ya da 2.975 gr. veya 6 danik veya normal 50.4 arpa tanesidir. 10 dirhem 7 miskal altın ya da 140 kırat eder. Bir ukiyye altın ise 40 dirhem yapar.” (Vehbe Züheylî, **İslâm Fıkıh Ansiklopedisi**, c. 1, s. 59.), Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 274.

¹²⁶⁵ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 277.

bulunmamaktadır.¹²⁶⁶ Bu konuda değişik görüşler bulunmakla beraber çoğunluğun görüşü cizyenin kesin ödeme vakti yıl sonu olduğudur. Yıl sonu gelmeden onlardan cizye talebinden bulunulamaz ve verme imkânı olmayanlara hiçbir şekilde baskı uygulanamaz.¹²⁶⁷

¹²⁶⁶ Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 273

¹²⁶⁷ Daha fazla bilgi için bkz. Hasan Hân, **Fethu'l-Beyân**, c. 5, s. 277-280.

SONUÇ

Hasan Hân 19. yüzyılda yaşamış Hindistan'ın önemli âlimlerinden biridir. İslâmî ilimlerin birçok alanında Arapça, Farsça ve Urduca olmak üzere iki yüzden fazla eser telif etmiştir. Önemli bir ilim adamı olmasının yanında valilik ve bakanlık düzeyinde resmî görevlerde de bulunmuştur. Sahip olduğu bu imkânlar sayesinde İslâmiyet'in yayılması, İslâmî ilimlerin gelişmesi ve Müslümanların her alanda ilerlemesi için elinden gelen her türlü gayreti göstermiştir. Yaşadığı dönemde Hindistan'da hüküm süren İngilizlerin İslam'a ve Müslümanlara yönelik maddî ve manevî sömürüsüne başkaldırmış ve halkı bu yönde bilinçlendirmiştir. Küfrün hâkimiyetinden kurtuluşun ilim ve irfanla olabileceğini düşünen Hasan Hân birçok yerde medrese, kütüphane ve matbaalar kurmuştur. Etrafındaki âlimlere Kur'ân ve hadislerdeki mesajları açıklama ve doğru bir şekilde topluma aktarma noktasında yardımcı olmuş ve bu konuda onlara her türlü desteği sağlamıştır. Onun hizmetleri sadece ilim ve eğitimle sınırlı kalmamıştır. Adalet, asayiş, kültür, sosyal yardım vb. alanlarda da birçok faaliyet gerçekleştirmiştir.

Selefi düşüncede olan Hasan Hân bu anlayışı; Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe, tabiîn ve bunların yolunda yürüyen İmam Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye, Şâh Veliyullâh ed-Dihlevî ve Şevkânî gibi âlimlere ittibâ' etmek ve bunların görüşlerini esas almak şeklinde açıklamaktadır. O, kendisi gibi selefi düşüncede olan âlimleri, kuruluşunda büyük emek sarf ettiği Ehl-i Hadis ekolü çatısında toplamıştır. Bu ekolün en önemli özelliği, hadisler çerçevesinde Kur'ân'ı tefsir etmek, Allah'ın sıfatlarını barındıran âyetleri te'vîl etmekten uzak durmak, Kur'ân'ın zâhirinden uzaklaşmamak, taklîd ve re'ye başvurmamak, şeklî tasavvufa ve fikhî mezheplere bağlı kalmamaktır.

O, eserlerinde yazdığı şeylerin kaynağını Kur'ân, sünnet, ardından da bu iki kaynağı rehber edinen selef ulemâsında aramıştır. Bu konuda öyle titiz davranmış ki *Fethu'l-Beyân*'da tamamen kendisine ait görüş ve önerilere rastlamak çok zordur. Elbette ki kendisinden önceki âlimlerin görüşlerini karşılaştırarak bazı düşünceler ortaya koymuştur. Fakat söylediklerini sağlam bir kaynağa dayandırmıştır. Hatta selefin düşüncesine aykırı bir şey söyleme endişesiyle Şevkânî'nin eserlerini yanından hiç ayırmamış, her fırsatta onlardan yararlanma cihetine gitmiştir. Bu eserleri kendisi için selefi düşünceye ters düşen görüşlerden koruyan bir kalkan olarak görmüştür.

Hasan Hân'ın en önemli eserlerinden birisi çalışma konumuz olan *Fethu'l-Beyân* isimli tefsiridir. O, bu tefsirinden Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbe'ye dayanan tefsirden sonra en makbûl tefsirin, Arap dili kurallarına uyularak yapılan tefsir olduğunu söylemektedir. Bu nesilden gelen herhangi bir rivayetin bulunmaması durumunda “tefsiru'l-luğa” şeklinde adlandırdığı bir dirâyet yöntemini takip etmiştir. Ona göre bu tefsir yöntemiyle Kur'ân'ın lafızlarından, lügat açısından akla ilk gelen ve Kur'ân'ın nazmına uygunluk arz eden anlam kastedilir. Fakat bu anlamın kastedilmesi, nahiv, belâğat, fıkıh, kelâm vb. ilimler sayesinde ortaya çıkabilecek diğer anlamların ihmal edilmesi anlamına gelmez.

Hasan Hân tefsir ve te'vilde Kur'ân bağlamının ve Arapça dil kurallarının göz önünde bulundurulması gerektiğini söylemektedir. Ona göre tefsir, nakle dayandığı için te'vile nazaran daha sağlıklı bir yöntemdir. Bu yüzden tefsirle ortaya çıkan anlamın Allah'ın muradı olduğunu söylemek te'vile nispetle daha kolaydır. Bir âyet hakkında herhangi bir naklin bulunmaması durumunda başvuru te'viline Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbî ve tabîilerden gelen rivâyetlere uygun olması gerekmektedir. Zira sağlam bir senedle Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen rivayetler her konuda bağlayıcıdır. Bu hadislerin sened açısından sağlam, metin açısından da doğru olması gerekmektedir. Bu şartları taşımayan bir hadis hüccet olarak kabul edilmez. O, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahâbeye ait olmayan tefsirle ilgili rivayetleri de; Kur'ân'a, sünnet'e, Arap diline, usûlü'l-fıkha, şer'î hükümlere ve itikâdî esaslara aykırı olmamak kaydıyla kabul etmektedir.

Kişisel görüşlerden ibaret olan sahâbî ve tâbiîlerin tefsiri, sağlam bir rivayetle gelmişse, Kur'ân ve sünnetle tamamen örtüşüyorsa ve Arapça dil kurallarına uygunsu bağlayıcıdır. Aksi takdirde bağlayıcılıkları bulunmaz ve Arapça'yı iyi bilen bir kişinin tefsiri gibi kabul edilir. Buna rağmen en doğru tefsirler sahâbe ve tâbiîn döneminde yazılan tefsirlerdir. Zira bu nesilden sonraki tefsirler özensizce yazılmış, daha önceki tefsirlerden yapılan nakillerle telif edilmiştir.

Ona göre, bir müfessirin “Kur'ân'a iman” şartını haiz olması yani onun hafife alınmayacak ilahî bir kelam olduğuna inanması gerekmektedir. Zira bu, yazacağı tefsirde gayet titiz olmasını ve sağlıklı bir tefsir ortaya koymasını sağlamaktadır. Müfessir, yazacağı tefsirde Arapça dil kurallarını, şer'î ilkeleri Kur'ân'ın zâhirini ve i'câzını göz önünde bulundurmalıdır. Bunları gözetmeden, seleften gelen rivayetlere dayanmadan, gerekli ilimlere sahip olmadan yapılan tefsirler ile fâsit olan bir mezhebi doğrulama amacıyla ve “Allah'ın bu âyetten kastı kesinlikle şudur” edasıyla yapılan tefsirler makbul değildir. Aynı şekilde istihsân ve taklîdle yapılan tefsirler ile sûfîlerin, zâhirî ve bâtınîlerin tefsirleri de makbul değildir.

Fethu'l-Beyân'ın en önemli özelliği Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbî ve tabiîlerden gelen rivâyetler ile bunlardan sonra gelen selef âlimlerinden nakillerle telif edilmiş olmasıdır. Hasan Hân, bu tefsirinde sebeb-i nüzûl, mekkî-medenî, kırâat vecihleri gibi hususları göz önünde bulundurarak âyetleri tefsir etmiş; nesih, muhkem-müteşâbih, hurûf-u mukataa, Kur'ân'daki tekrarlar vb. konuları kendi bakış açısıyla açıklamaya çalışmıştır. Elinden geldiği kadar isrâilî rivayetlere yer vermemiştir.

Hasan Hân, her sûre girişinde o sûreyle ilgili genel bilgilere yer vermiştir. Özellikle âyetlerin inişi esnasında meydana gelen olaylara, sûrenin barındırdığı âyet sayısı ile alakalı bilgilere temas etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı kelimelerin lügat ve sarf ilmi açısından kök ve veznine, nahiv ilmi açısından cümle içindeki konum ve işlevine işaret etmiş; âyetlerde bulunan bazı harf, edat ve bağlaçların da cümleye nasıl bir anlam kattığına işaret etmiştir. Belâğat ilmi çerçevesinde ise âyetlerdeki mecâz, teşbîh, isti'âre, müşâkele ve mukâbele gibi edebî sanatlara değinmiştir.

Hasan Hân, bu tefsirinde lugavî, ıstılâhî ve i'râbî açıklamalar için Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir etmiştir. Âyetteki bazı ifadelerin ne anlama geldiğini tespit etme, âyetten çıkan anlamı destekleme, âyet ve hadis arasında mutabakat sağlama vb. hususlarda Kur'ân'ı sünnetle tefsir etmiştir.

Hasan Hân kelâmî konularda İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Şevkânî gibi âlimlerin görüşlerinden etkilenmiştir. Kelâmî görüşlerini âyetlerden yola çıkarak ifade etmiştir. Bu nedenle onun *Fethu'l-Beyân*'daki kelâmla ilgili görüşleri bu alandaki diğer eserleri için kaynak teşkil etmiştir. O, bu tefsirinde âyetlerden kelâmî hükümler çıkarmış, ehlü's-sünne ve'l-cemâ'a dışındaki zümrelerin görüşlerini çürütmeye çalışmıştır. Kelâmî görüşlerinde en çok dikkat çeken husus, haberî sıfatların te'vil edilemeyeceğini söylemesine rağmen bunları değişik şekillerde te'vil ederek kendisiyle çelişmesidir. Halku'l-Kur'ân hakkındaki görüşlerinde de aynı çelişkiye düştüğünü görmekteyiz

O, herhangi bir mezhep veya fırkanın etkisinde kalmadan Kur'ân'dan fikhî hükümler çıkarmaya çalışmış ve taklîde sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Bunun yerine şartlarını haiz olma koşuluyla herkesin ictihadda bulunması gerektiğini ileri sürmüştür.

Bazıları Hasan Hân'ın ilmî kişiliğine yönelik sert bir şekilde eleştirilerde bulunmuş ve ciddî iddialar ortaya atmıştır. Bunları en çok dile getiren Abdülhayy el-Leknevî ile Cornelius Van Dyck ve Louis Cheikho adlı iki Batılı müsteşriktir. Leknevî'ye göre Hasan Hân, eserlerini aşırı bir şekilde nakillerle telif etmiş, bu konuda seçici ve titiz davranmamış, birçok yerde kendisiyle çelişmiştir. Van Dyck ve Cheikho'ya göre ise Hasan Hân, eski eserleri toplatmış, etrafındaki âlimlere kitap yazdırmış ve bunları kendisine mal etmiştir. Fakat hem bu iddiaları hem de Hasan Hân'ın eserlerini inceleyen bazı âlimler bunların bir çoğunun doğruyu yansıtmadığı sonucuna varmışlardır. Hasan Hân, özellikle kaynak göstermeden aşırı bir şekilde nakilde bulunma, kendisiyle çelişme vb. hususlarda bazı eleştiriler hak etse de Leknevî'nin ve Batılı müsteşriklerin yaptığı gibi onu hırsızlıkla ve başkalarının emeğini gasp etmekle suçlamak kanaatimizce doğru değildir. Zira nakillerle de olsa İslâmî ilimlerde bu kadar eser telif etmenin pek kolay olmadığını düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- ABBÂSÎ, Şeyh Abdurrahîm b. Ahmed (ö. 963/1556), **Ma‘âhidü’t-Tansîs ‘alâ Şevâhidi’t-Telhîs**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, ‘Âlemü’l-Kütüb, Beyrut 1947.
- ABDÜLCEVVÂD, Halef Muhammed, **Medhalün ile’t-Tefsîr ve ‘Ulûmi’l-Kur’ân**, Dârü’l-Beyân, Kahire tsz.
- ABDÜLHAMÎD, İrfan “Cebriyye”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 6, TDVY., İstanbul 2000.
- AHMED, Ali b. Ahmed, **Da‘vetü’s-Şeyh Sıddîk Hasan Hân ve İhtisâbühû**, el-‘Âmmü’l-Câm‘î‘î, Suudi Arabistan 2000.
- AHMED, Aziz, **Hindistan’da İslam Kültürü Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- ALLÂM, Abdülâtî Garîb, **Dirâsâtün fi’l-Lügati’l-‘Arabiyye**, Bingazi Üniversitesi Yayınları, Bingazi 1997.
- ALTUNTAŞ, Halil, Muzaffer ŞAHİN, **Kur’ân-ı Kerîm Meâli**, Yenigün Matbaacılık, Ankara 2011.
- ALÛSÎ, Hayruddîn Nu‘mân b. Mahmûd (ö. 1317/1899), **Cilâü’l-‘Ayneyn fî Mühâkemeti’l-Ahmedeyn**, Matba‘atü’l-Medenî, Medine 1981.
- ÂLU ŞEYH, Abdurrahmân b. Abdillatîf b. Abdillâh (ö. 1296/1879), **Meşâhiru ‘Ulemâi Necd**, Dârü’l-Yemâme, Riyad 1975.
- ÂMİLÎ, Bahâüddîn Muhammed b. Hüseyin (ö. 1031/1622), **el-Keşkûl**, thk. Muhammed Abülkerîm en-Nemirî, Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 1998.
- ANZÎ, Abdullâh b. Yûsuf el-Anzî, **el-Mukaddimâtu’l-Esâsiye fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân**, İslamî Araştırmalar Merkezi, Londra 2001.
- el-Minhâcü’l-Muhtasar fî ‘İlme’l-Nahvi ve’s-Sarf**, Mektebetü’r-Reyyân, Beyrut 2007.
- ASKALÂNÎ, Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), **Nüzhetü’n-Nazar**, thk. Abdullâh b. Dayfillâh er-Rahîlî, Matba‘atü Sefîr, Riyad 2000.

ASKERÎ, Ebû Hilâl Seyyid Nuruddîn el-Cezâirî, **Mu‘cemü’l-Fürûku’l-Leğaviyye**, “fetehe”, drl. eş-Şeyh Beytüllâh Beyât, Müessesetü’n-Neşri’l-İslâmî, Kum 2000.

AYBAKAN, Bilal, “Şâfiî Mezhebi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 38, TDVY., İstanbul 2000.

AYDIN, Mehmet, “Beşâirü’n-Nübüvve”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 6, TDVY., İstanbul 2000.

BAĞDÂDÎ, Abdülkâdir b. Ömer (ö. 1093/1682), **Hizânetü’l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni’l-‘Arab**, thk. Muhammed Nebîl Turayfî ve Emîl Bedî‘ el-Ya‘kûb, Dâru’l-Kütübî’l-İmiyye, Beyrut 1998.

BAĞDÂDÎ, Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Mehdî el-Hatîb (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 2002.

BAYTÂR, Abdürrezzâk (ö. 1335/1977), **Hilyetü’l-Beşer fî Târîhi Karni’s-Sâlisi ‘Aşer**, thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Dâru Sâdır, Beyrut 1993.

BEĞAVÎ, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes‘ûd (ö. 516/1095), **Şerhu’s-Sünne**, thk. Şu‘ayb Arnavût ve Muhammed Züheyr eş-Şavîş, Mektebetü’l-İslâmî, Şam 1983.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), **Fütûhu’l-Büldân**, thk. Abdullâh Enîs et-Tabbâ‘, Müessesetü’l-Me‘ârif, Beyrut 1987.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Ali (ö. 458/1066), **Şu‘abu’l-İmân**, thk. Abdul‘âlî Abdulhamîd ve Muhtâr Ahmed en-Nedvî, Mektebetu’r-Rüşd li’n-Neşri ve’t-Tevzi‘, Riyad 2003.

BİRİŞİK, Abdülhamit, **Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri**, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

—“Hind Altkıtası’nda İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü”, **Divan İlmî Araştırmalar**, s.1-62.

—“Kırâat”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 25, TDVY., İstanbul 2000.

—“Senâullah Amritsârî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 36, TDVY., İstanbul 2000.

BUHÂRÎ, Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870), **el-Câmiu’s-Sahîh**, thk. Mustafa Edîb el-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1987.

—**et-Târîhu’l-Kebîr**, Mevki‘u Ya‘sûb, byy tsz.,

CEVCERÎ, Muhammed b. Abdülmün‘im (ö. 889/1484), **Şüzûrâtü’z-Zeheb**, thk. Nevâf b. Cezâ el-Harisî, ‘Îmâdetü’l-Bahsi’l-‘İlmî, Medine 2004.

- CÜRCÂNÎ, Abdulkâhir (ö. 718/1078), **el-Miftâh fi's-Sarf**, thk. Ali Tevfik el-Hamed, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1987.
- CÜVEYNÎ, Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf (ö. 478/1085), **et-Telhîs fi Usûli'l-Fıkıh**, thk. Abdullâh Culem en-Nübâlî ve Beşîr Ahmed el-Ömerî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 1996.
- ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, "Sıddîk Hasan Hân", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 38, TDVY., İstanbul 2000.
- ÇELEBÎ, İlyas, "Sıfat", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 37, TDVY., İstanbul 2000.
- CEZERÎ, Nasurullâh b. Muhammed (ö. 630/1233), **el-Câmi'u'l-Kebîr fi Sinâ'ati'l-Manzûm mine'l-Kelâm ve'l-Mensûr**, thk. Mustafa Cevvâd, Matba'atu'l-Mecmei'l-Âlemî, Irak 1953.
- CHEİKHO, Louis (ö. 1346/1927), **Târîhü'l-Âdâbi'l-Arabiyye**, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1991.
- DA'KÛR, Nedîm Hüseyin, **el-Kavâ'idu't-Tatbikiyye fi'l-Luğati'l-Arabiyye**, Müessesetü Bahsûn, Beyrut 1998.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân (ö. 255/869), **es-Sünen**, thk. Hüseyin Selîm ve Esed ed-Dârânî, Dâru'l-Muğni li'n-Neşri ve't-Tevzi', Suûdi Arabistan 2000.
- DAUDÎ, Halid Zaferullah, **Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları**, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- DÂVÛDÎ, Muhammed b. Ali b. Ahmed (ö. 945/1538), **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut tsz.
- DİMAŞKÎ, Muhammed Münîr Abdüh (ö. 1367/1948), **Nümûzecün mine'l-Â'mâlî'l-Hayriyye**, Mektebtü'l-İmâmi'sh-Şâfiî, Riyâd 1988.
- DİMAŞKÎ, Salâhuddîn Ebû Saîd Halîl (ö.761/1360), **el-Füsûlü'l-Müfide fi'l-Vâvi'l-Mezîde**, thk. Hasan Mûsâ eş-Şâ'ir, Dâru'l-Beşîr, Amman 1990.
- DİHLEVÎ, Abdülhak b. Seyfiddîn el-Buhârî (ö. 1052/1642), **Mukaddimetün fi Usûli'l-Hadîs**, thk. Selmân el-Hüseyinî en-Nedvî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 1986.
- EBŞÎHÎ, Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed (ö. 852/1448), **el-Müstetraf fi Külli Fennin Müstezraf**, thk. Müfid Muhammed Kumeyha, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.
- EBÛ DÂVUD, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, **Sünenü Ebî Dâvud**, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Mısır tsz.

- EDNEVÎ, Ahmed b. Muhammed (ö. 1033/1624), **Tabakâtü'l-Müfessirîn**, thk. Süleymân b. Sâlih el-Hizzî, Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, Medine 1997.
- ELVÂÎ, Muhyiddîn el-Elvâî, **ed-Da'vetü'l-İslâmiyye fî Şibhi Kârreti'l-Hindiyeye**, Dâru'l-Kalem, Şam 1986.
- ENSÂRÎ, Abdülhamîd İsmâîl, "Ehlü'l-Hall ve'l-Akd", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 10, TDVY., İstanbul 2000.
- EZRÂRÎ, Ali b. Abdillâh el-Hemevî (ö. 837/1433), **Hizânetü'l-Edeb ve Ğâyetü'l-Erib**, thk. İsmâ Şu'aytû, Dâru ve Mektebetü Hilâl, Beyrut 1987.
- FÂSÎ, Muhammed b. Hasen b. el-'Arabî (ö. 1376 /1654), **el-Fikru's-Sâmî fî Târîhi'l-Fıkhi'l-İslâmî**, Dâru'l- Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 1995.
- FAYDA, Mustafa, "Zimmî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 44, TDVY., İstanbul 2000.
- FERÎVÂÎ, Abdurrahmân Abdulcebbâr (ö.1372/1953), **Cühûdün Mukaddese fî Hidmeti's-Sünneti'l-Mutahhara**, İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, "Kâdiyânîlik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 24, TDVY., İstanbul 2000.
- FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî (ö. 817/1414), **Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbâs**, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan tsz
- GÛRÎ, Seyyid Abdülmâcîd, "el-Emîr Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî el-Kinnevcî ve İshâmühû fî'l-Hadîsi'n-Nebevî", **Hadis International Reviewed Academic Journal**, s. 147-192.
- GÛR, Süleyman, **Kâzî Beyzâvî Tefsirinde Belâğat İlmi ve Uygulanışı**, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Erzurum 2014.
- HAMMÛDÎ, Muhammed Mehdî Ali el-Hammûdî, **el-Kannûcî ve Ârâühü't-Tefsîriyye 'alâ Dav'i Akvâli Eimmeti't-Tefsîr**, el-'Âmmü'l-Câmî'î, Sudan 2015.
- HASEN, Abbâs (ö. 1398/1978), **en-Nahvu'l-Vâfî**, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır 1973.
- HASENÎ, Abdülhayy b. Fahriddîn el-Hasenî (ö. 1380/1961), **el-İ'lâm bi men fî Târîhi'l-Hind mine'l-A'lâm**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999,
- HÂŞİMÎ, Seyyid Ahmed (ö. 1362/1943), **Cevâhirü'l-Belâğa**, thk. Yûsuf es-Sumaylî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut tsz.
- HALLÂF, Abdülvahhâb Hallâf (ö. 1375/1956), **İlmu Usûli'l-Fıkh**, Mektebetü'd-Da've, Mısır tsz.

- HAVÂLÎ, Sefer b. Abdirrahmân el-Havâlî, **Menhecü'l-Eşâ'ire fi'l-'Akîdeti**, ed-Dârü's-Selefiyye, byy. 1986.
- HUMEYDÎ, Abdülazîz b. Abdillâh el-Humeydî, **Tefsîru İbn Abbâs ve Merviyâtühû fi't-Tefsîr**, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke tsz.
- ITR, Nuruddîn Itr, **Menhecu'n-Nakdi fi Ulûmi'l-Hadîs**, Dâru'l-Fikr, Şam 1997.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir (ö. 1284/1868), **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâru Sahnûn li'n-Neşri ve't-Tevzî', Tunus 1997,
- İBN CEMÂ'A, Muhammed b. İbrahîm b. Sa'dillâh (ö. 728/1328), **Kat'u'd-Defl fi Kat'i Hiceci Ehli't-Ta'tîl**, thk. Vehbî Süleymân, Dâru's-Selâm, Beyrut tsz.
- İBN ESÎR, Ali b. Muhammed (ö. 630/1233), **Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe**, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2012.
- İBN HÂCİB, Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr (ö. 646/1248), **Emâlî İbn Hâcib**, thk. Fahr Sâlih, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1989.
- İBN HALLİKÂN, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân (ö. 608/1211), **Vefeyâtü'l-A'yân**, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut 1994.
- İBN HİBBÂN, Muhammed el-Büstî (ö. 354/965), **es-Sikât**, thk. Şerefuddîn Ahmed, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1975.
- İBN MÂCE, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 273/886), **Sünenu İbn Mâce**, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrut tsz.
- İBN MANZUR, Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el- İfrîkî el-Mısırî (ö. 711/1311), **Lisânü'l-'Arab**; “akibe”, “ceme'a”, “cevebe”, “cezele”, “da'ufe”, “hasene”, “kadâ”, “hezebe”, “recehe”, “sahhaha”, “tâ'a”, “tebi'a”; Dâru Sâdır, Beyrut tsz.
- İSFAHÂNÎ, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh (ö. 430/1038), **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ**, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut tsz.
- İZZUDDÎN, Abdülhamîd b. Hibbetillâh İzzuddîn (ö. 656/1258), **Şerhu Nehci'l-Belâğa**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabî, Kahire tsz.
- KAHTÂNÎ, Saîd b. Ali b. Vehf el-Kahtânî (ö. 1416/1995), **'Akîdetül-Müslim fi Dav'i'l-Kitâbi ve's-Sünne**, Müessesetü'l-Cüreysî, Riyad tsz.
- KALÎC, Miğlâtî (ö. 762/1361), **İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl**, thk. Ebû Abdirrahmân Âdil Muhammed, Ebû Muhammed Üsâme b. İbrahîm, el-Farûku'l-Hadîse, li'tibâ'ati ve'neşr, Kahire 2001.
- KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), **Subhu'l-A'sâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ**, thk. Yûsuf Alî, Tavîl, Dâru'l-Fikr, Şam 1987.

KARÂFÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs (ö. 684/1285), **Nefâisü'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl**, thk. Âdil Ahmed ve Ali Muhammed Mu'avvid, Mektebetü Nezzâr byy. 1995.

KARAMAN, Hayrettin, Ali ÖZEK, İbrâhîm Kâfi DÖNMEZ, Mustafa ÇAĞRICI, **Kur'an-ı Kerîm Açıklamalı Meâli**, TDV. Yayın Matbaacılık Tic. İşletmesi Basımevi, Ankara 2015.

KÂSİMÎ, Muhammed b. İbrâhîm (ö. 840/1436), **el-Avâsim ve'l-Kavâsim fi'z-Zebbi 'an Sünneti Ebi'l-Kâsım**, thk. Şû'ayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994.

KATTÂN, Mennâ' (ö.1419/1999), **Mebâhis fî 'Ulûmi'l-Kur'an**, Mektebetü'l-Me'ârif, Medine 2000.

KAYA, Eyyüp Saîd, Hasan HACAK, "Zimmet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 44, TDVY., İstanbul 2000.

KAZVÎNÎ, Celâluddîn Muhammed b. Sa'diddîn Hatîb el-Kazvînî (ö. 273/886), **el-İdâh fî 'Ulûmi'l-Belâğa**, Dâru İhyâi'l-'Ulûm, Beyrut 1998.

—**et-Telhîs fî 'Ulûmi'l-Belâğa**, thk. Abdurrahmân el-Berkûkî, Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, byy. tsz.

KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ (ö. 1094/1683), **Kitâbu'l-Küllîyyât**, thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısırî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1998.

KEHHÂLE, Ömer Rıdâ (ö. 1905/1987), **Mu'cemü'l-Müellifîn**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

KETTÂNÎ, Abdülhayy b. Abdilkebîr (ö. 1382/1962), **Fehresü'l-Fehâris**, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1982.

KİRMÂNÎ, Muhammed b. Yûsuf b. Ali Şemsüddîn (ö. 786/1384), **Tahkîku'l-Fevâidi'l-Ğiyâsiye**, thk. Ali b. Dehîlillâh, Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, Medine 2003.

KULKE, Hermann, Dietmar ROTHERMUND, **Hindistan Tarihi**, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, Ankara 2001.

KURTUBÎ, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî (ö. 671/1272), **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an**, thk. Ahmed Berdûnî ve İbrâhîm İtfeyyeş, Dâru'l-Kütübî'l- Mısriyye, Kahire 1964.

LEKNEVÎ, Muhammed Abdülhayy, (ö. 1304/1883), **İbrâzü'l-Ğayyi'l-Vâki' fî Şifâi'l-'Ayy**, İdâratü'l-Kur'an ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Pakistan 1999.

— **Tezkiratü'r-Râşid bi Reddi Tebsirati'n-Nâkid**, İdâratü'l-Kur'an ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Pakistan 1999.

- LOKMÂN, Ahter Cemâl Muhammed, **es-Seyyid Sıddîk Hasan Ârâühü'l-İ'tikâdiyye ve Mevkifuhû min 'Akîdeti's-Selef**, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1988.
- MA'BED, Muhammed Ahmed Muhammed (ö. 1430/2009), **Nefehâtün min 'Ulûmi'l-Kur'ân**, Darü's-Selâm, Kahire 2005.
- MAHCÛB, Ruâ bnt. Tilâl **el-Mekâsidü's-Şerî'a fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Mekke tsz.
- MAHLÛF, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Sâlim Mahlûf (ö. 1360/1941), **Şeceretü'n-Nûri'z-Zekiyye**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan 2003.
- MEKÛDÎ, Abdurrahmân b. Ali b. Sâlih (ö. 807/1405), **Şerhu'l-Mekûdî 'ale'l-Elfiyye**, thk. Abdülhamîd Hindâvî, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 2005.
- MENÂHİCU CÂMİ'ATİ'L-MEDİNE, **el-İ'câzü'l-Lagavî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Câmi'atü'l-Medîneti'l-Âlemiyye, Medine tsz.
- MEYDÂNÎ, Abdurrahmân Hasan Hâbenneke (ö. 1425/2004), **el-Belâğatü'l-'Arabiyye**, Dâru'l-Kalem, Şam 1996.
- MİSRÎ, Mahmûd b. Ali Besse el-Mısırî (ö. 1367/1948), **el-Amîd fî İlmi't-Tecvîd**, thk. Muhammed es-Sâdık Kamhâvî, Dâru'l-'Akîde, İskenderiye 2004.
- MİNYÂVÎ, Mahmûd b. Muhammed, **et-Temhîd**, el-Mektebetü's-Şâmile, Mısır 2011.
- MÛSİLÎ, Nasrullah b. Muhammed b. Muhammed, b. Abdilkerîm (ö. 637/1240), **el-Meselû's-Sâir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâ'ir**, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, el-Mektebetü'l-'Asriye, Beyrut 1995.
- MÛCÂHİD, Zekî Muhammed (ö. 1401/1980), **el-A'lâmü's-Şarkıyye**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.
- MÛHEYSİN, Muhammed Sâlim (ö. 1422/2001), **Mu'cemu Huffâzi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.
- MÛNKİZ, Üsâme (ö. 584/1188), **el-Bedî' fî Nakdi's-Şi'r**, thk. Ahmed Bedvî ve Hâmid Abdülmecîd, Şeriketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafâ el-Bâbî, Mısır tsz.
- MÛSLİM, Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc (ö. 861/874), **el-Müsnedü's-Sahîh**, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâki, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz.
- MÛŞÂT, Hasan Muhammed, **et-Takrîrâtü's-Seniyye**, Dâru'l-Kitâb, Beyrut 1996.
- NESÂÎ, Ahmed b. Şu'ayb b. Alî, **es'Sünenü's-Suğrâ**, thk. Abdülfattâh Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmîyye, Halep 1986.

NÜVEYRÎ, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdilvahhâb en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Erib fî Fünûni'l-Edeb**, thk. Müfid Kumayha, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 2004.

ÖZCAN, Azmi, “Şah Cihan Begüm”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 38, TDVY., İstanbul 2000.

—“İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 22, TDVY., İstanbul 2000.

ÖZEN, Şükrü, **Mezheplerin Doğuşu ve İctihat Tartışması**, Pınar Yayınları, İstanbul 2003.

ÖZ, Mustafa, “Seyyid Ahmed Han”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 2, TDVY., İstanbul 2000.

ÖZŞENEL, Mehmet, “Nezir Hüseyin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 33, TDVY., İstanbul 2000.

RÂZÎ, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (ö. 666/1267), **Muhtârü's-Sihâh**, “cevebe”, “cezele”, “nese'e”, “tebi'a”; thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1999.

RİZÂ, Muhammed Reşîd (ö. 754/1354), **Tefsîru'l-Kur'ân'il-'Azîm**, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, Mısır 1990.

SAFÂ, Muhammed, **'Ulûmu'l-Kur'ân min Hilâli Mukaddimâti't-Tefâsîr**, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut 2003.

SALLÂBÎ, Ali Muhammed, **es-Sîratü'n-Nebeviyye**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2008.

SARSARÎ, Süleymân b. Abdilkavî (ö. 716/1317), **Şerhu Muhtasari'r-Ravza**, thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin, Müessesetu'r-Risâle, byy.

SÂYİĞ, Muhammed b. Hasen, **el-Lemhe fî Şerhi'l-Mülhe**, thk. İbrâhîm b. Sâlim es-Sâ'idî, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, Medine 2004.

SELEFÎ, Abdülmu'îd, **es-Seyyidü'n-Nevvâb Sıddîk Hasan Hân el-Buhârî Beyne'l-Mu'ârada ve't-Te'yîd**, İdâratü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, Hindistan 1980.

SİDDÎK HASAN HÂN, b. Hasan b. Ali b. Lutfillâh el-Hindî (ö. 1889/1307), **Ebcedü'l-'Ulûm**, thk. Abdülcebbâr Zükâr, Menşûratü Vizâreti's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dımaşk 1978.

—**el-İntikâdü'r-Racîh**, thk. Ebû Abdirrahmân Saîd Mu'şâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.

—**et-Tâcü'l-Mükellel**, Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmîyye, Katar 2007.

- et-Tarîku'l-Müslâ**, thk. Ebû Abdîrrahmân Saîd Mu'şâşe, Dâru İbn Hazm, Beyrut 2000.
- Fethu'l-Beyân**, el-Matba'atü's-Siddîkî, Bhopal 1968.
- Fethu'l-Beyân**, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 1992.
- Husûlu'l-Me'mûl min İlmi'l-Usûl**, Matba'atu'l-Cevâib, İstanbul 1878.
- **Katfu's-Semer fî 'Akîdeti Ehli'l-Eser**, thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî, 'Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1984.
- SİDDÎQUÎ, İqtidar Husain, "Ahmed b. Muhammed Gaznevî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 13, TDVY., İstanbul 2000.
- SÛDÛNÎ, Zeynüddîn b. Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî (ö. 265/879), **es-Sikât min Men Lem Yeka' fî'l-Kütübi's-Sitte**, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim, Merkezi'n-Nu'mân, Yemen 2011.
- SÛBKÎ, Ahmed b. Ali Bahâüddîn es-Sübkî (ö. 763/1262), **Arûsu'l-Efrâh fî Şerhi Telhîsi'l-Miftâh**, thk. Abdülhamîd Hindâvî, el-Mektebetü'l-'Asriye, Beyrut 2003.
- ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Muhammed eş-Şevkânî (ö. 1250/1826), **Fethu'l-Kadîr**, thk. Abdurrahmân Umeyre, Dâru'l-Vefa, tsz.
- İrşâdu'l-Fuhûl**, thk. Şeyh Muhammed İzzu, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Kahire 1999.
- ŞÎRÂZÎ, İbrahîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), **et-Tebîsıra fî Usûli'l-Fıkıh**, thk. Muhammed Hasan Haytû, Dâru'l-Fikr, Şam tsz.
- TABARÂNÎ, Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Ebü'l-Kâsım (ö. 971/1563), **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî, Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, Musul 1983.
- TİRMİZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (ö. 279/892), **es-Sünen**, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut, tsz.
- ÜNAL, Halit, "Aslah", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, c. 3, TDVY., İstanbul 2000.
- VAN DYCK, Cornelius (ö. 1313/1985), **İktifâü'l-Kanû' bimâ Hüve Matbû'**, Dâru Sâdır, Beyrut 1896.
- VERRÂK, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh el-Verrâk (ö. 381/991), **'İlelü'n-Nahv**, thk. Mahmûd Câsim ve Muhammed ed-Dervîş, Mektebetü'r-Ruşd, Riyad 1999.

YILMAZ, Muhammet, “**Muhammed Ebû Zehre ve Zehretü’t-Tefâsîr İsimli Tefsirindeki Metodu**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2010.

YÜCEL, Ahmet, “**Hadis Tarihi**”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013.

ZEBÎDÎ, Ebû’l-Feyz Muhammed b. Muhammed el-Mürtedâ (ö. 1205/1790), **Tâcu’l-Arûs**, “cezele”, “tâ’a”; Dâru’l-Hidâye, byy. tsz.

ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1374), **Siyeru Â‘lâmi’n-Nübelâ**, thk. Şu‘ayb el-Arnâvut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1993.

—**Târîhu’l-İslâm**, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut. 2003.

—**Tezkiratu’l-Hüffâz**, thk. Zekerîya Umeyrât, Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiye, Beyrut 1998.

ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö.1439/1977), **et-Tefsîru ve’l-Müfessirûn**, Mektebetü Vehbe, Kahire tsz.

ZERKEŞÎ, Bedrüddîn b. Bahâdır ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), **Teşnîfü’l-Mesâmi‘ bi Cemi’l- Cevâmi‘**, thk. Seyyid Abdülaziz ve Abdullâh Rabî‘, Mektebetü Kurtubâ, byy. 1998.

ZERZÛR, Adnan Muhammed, **el-Hâkimü’l-Ceşmî ve Menhecuhû fi’t-Tefsîr**, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut tsz.

ZİRİKLÎ, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed ez-Ziriklî (ö. 878/1974), **el-A‘lâm**, Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, Beyrut 2002.

ZÜHEYLÎ Vehbe, **İslâm Fıkıh Ansiklopedisi**, çev. Ahmet Efe, Risale Yayınevi, byy. tsz.